Я.О.Федорук

Міжнародна дипломатія і політика України 1654 — 1657

Частина І: 1654 рік

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМЕНІ М.ГРУШЕВСЬКОГО
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

Я.О.Федорук

Міжнародна дипломатія і політика України

1654 — 1657

Частина I

1654 рік

~*~

ЛЬВІВ 1996

ББК 63.3 (4 Укр) 46
Ф 33

Монографія є першою частиною, присвяченою 1654 рокові, праці з історії дипломатії України періоду Хмельниччини після Переяславської ради. Аналізуються міжнародні відносини середини XVII століття і впливи політики європейських держав та Османської імперії на історію України. Автор досліджує зв'язки Богдана Хмельницького з Польщею, Кримом, Портою до і після смерті кримського хана Іслам Гірея III (липень 1654 р.), боротьбу внутрішніх угруповань Криму і директиви Стамбулу на вибір зовнішньої політики ханства. Простежуються зв'язки Іслам Гірея та його наступника Мегмед Гірея IV з мусульманськими та степовими народами Північного Кавказу і Поволжя під час підготовки кримського походу на Астрахань та інші провінції Московської держави.

Окремий розділ присвячено східноєвропейській політиці країн Центральної і Північної Європи — Швеції, Австрії, Голландії, Данії, Англії та ін.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Книжка видається завдяки фінансовій підтримці Фундації імені О.Ольжича та родини Костянтина та Аки Переймів (США, Огайо)

ISBN 5-7702-0806-6

© Я.О.Федорук, 1996

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ I. Зв'язки України з Кримським ханством і Польщею (зима — літо 1654 року) 13

Розділ II. Ставлення Османської імперії та її васалів у придунайських країнах до подій у Східній Європі (зима — літо 1654 року) 61

Розділ III. Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам Ґірея III і становище нового хана (липень — грудень 1654 року) 125

Розділ IV. Впливи країн Центральної і Північної Європи на політику України 1654 року 169

Висновки 213

Використані джерела та література 224

Summary 239

Contents 243

Географічні та етнічні назви 244

Перелік імен 251

ВСТУП

Значення важливих історичних подій та видатних постатей нерідко перебільшується та ідеалізується у суспільно-політичній думці. Але скільки б ми не намагалися уникнути цього упередження для характеристики доби середини XVII ст., нам не вдасться абстрагуватися від того, що епоха Хмельниччини була етапною в історії України і сусідніх держав. Тому цей період так добре вивчений у східноєвропейській науці, де ледь не кожне покоління істориків вважало за обов'язок дати оцінку міжнародних відносин буремного десятиріччя 1648-1657 рр. з погляду свого часу.

До початку XVII ст. Османська імперія виробила три основних напрямки у своїй політиці. Це багатолітня боротьба з Персією за Ірак і Закавказзя, війни з Венеціанською республікою за Східне Середземномор'я та протиборство з європейськими країнами.

Крок за кроком Османи укріплювали своє становище в Європі, починаючи із завоювань візантійських володінь на Балканах. Нові землі колонізувалися, ісламізувалися та піддавалися асиміляції. Створювалися опорні пункти для просування у Центральну Європу.

Разом з балканськими народами під владу Османів потрапили дунайські землі. Спочатку, наприкінці XIV ст., Волощина, невдовзі — Молдавія. Однак встановити міцну владу на Дунаї Порта могла тільки після захоплення Угорщини, відкривши собі найкоротший шлях у Європу.

Завоювання Угорського королівства розпочалося у перші роки правління султана Сулеймана I (1520-1566),

коли 1521 р. було захоплено Бєлград. Місто стало важливою базою у боротьбі з угорським королем Лайошем II (1516-1526). Він загинув у битві під Могачем 1526 р., де угорська армія потерпіла цілковиту поразку від Сулеймана I. На місце Лайоша II було обрано одразу двох претендентів: трансільванського князя Яноша Заполію (1526-1540) та австрійського ерцгерцога Фердинанда Габсбурга, пізнішого імператора (1555-1564). Обидва вони мали титул угорського короля. У боротьбі з проавстрійською партією Заполія користувався послугами Стамбулу, і після його смерті Сулейман I в черговий раз вторгся в Угорщину, захопивши Буду у 1541 р. Відтоді ці землі розділилися на три частини. У середньому Подунав'ї була утворена провінція Османської імперії Будійський пашалик. Західні і північно-східні землі увійшли до складу Священної Римської імперії Габсбургів. На сході утворилося Трансільванське князівство, що мало статус васала Порти. Це поклало початок тривалій ворожнечі Османів з Габсбургами, що закінчилося для Порти трагічною поразкою під Віднем у 1683 р.

Ставлення різних європейських держав до австрійсько-османських воєн не було однаковим. Ті, хто мав з Габсбургами напружені відносини, у першу чергу, Франція, шукали у Стамбулі союзників. У XVI ст. було укладено кілька торгово-військових договорів між Османською державою та Францією (1535, 1553, 1569 рр. та ін.), скерованих проти Австрії та Іспанії.

Хоч становище дунайських князівств контролювалося зі Стамбулу, їм були надані певні привілеї у державній організації у порівнянні зі звичайними провінціями Порти. Це стосувалося також і колонізаційної політики Османської держави: на лівому березі Дунаю заборонялося робити мусульманські поселення.

Безперечне пріоритетне місце з-поміж трьох придунайських країн займала Трансільванія. Важливу роль тут відіграло не тільки стратегічне значення цього князівства у боротьбі за Угорщину, але й традиційно-історичні фактори: адже до середини XIV ст. Волощина і Молдавія були васалами Угорщини. Супроти ерцгерцога Фердинанда Сулейман I зберігав за Заполією титул короля, якого не мали інші васали. Трансільванські князі брали

активнішу участь у міжнародних відносинах, ніж господарі обидвох князівств. Зокрема, як відомо, Стефан Баторій був обраний польським королем (1576-1586). Під час міжкоролів'я 1648 р. у Речі Посполитій, на королівський престол розглядалася впливова кандидатура трансільванського князя Юрія I Ракоція. Його син Юрій II Ракоцій неодноразово висував свої претензії на корону, зокрема 1654 р., і особливо 1657 р. під час вторгнення семигородських військ у польські землі.

Як протестантська країна Трансільванія мала взаємини з тими державами, які у різні часи організовували антикатолицькі союзи. І це також було в руслі інтересів Порти, котра протягом XVI-XVII ст. виробила тактику, скеровану на підтримку протестантських рухів у Європі, як один із важливих принципів у своїй зовнішній антигабсбурзькій політиці.

Однак, не зважаючи на ці привілеї, самовільні вчинки придунайських володарів, що розходилися з інтересами Стамбулу, суворо каралися, наприклад, у 1657 р. Крім того, усі три князівства були під постійною загрозою татарських нападів з Криму.

Кримське ханство також було васалом Порти, проте у своїх діях татари мали набагато більшу незалежність, як Молдавія, Волощина і Семигород. У першу чергу, це пояснюється стійкішим політичним становищем кримського хана в системі Османської імперії. Це було скріплено не лише мусульманським віросповіданням татар, але й у багатьох випадках спільністю поглядів султана і хана щодо Речі Посполитої, Московської держави, Закавказзя та інших регіонів. Мілітарна сила кримських татар завжди була на вищому рівні, ніж в інших васалів.

Як привід для підкорення Криму Османи використали необхідність ліквідації венеціанських і генуезьких колоній у Причорномор'ї. Після встановлення васалітету над Кримським ханством у 1475 р. Порта отримала вихід у Східну Європу. Протягом XVI-XVII ст. Кримське ханство не один раз було посередником у дипломатичних взасминах Стамбулу з різними східноєвропейськими державами. З іншого боку, кримським ханам протекторат Османів був потрібен як прикриття у боротьбі з

московськими царями за Казанське та Астраханське ханства. Не даремно залежність Криму від Порти посилилася саме після підкорення Іваном IV Казані та Астрахані у середині XVI ст.

Інший момент, котрий зміцнював стратегічне значення Криму для Порти — це утворення козаччини в Україні. Величезна енергія кримських ханів спрямовувалася на протидію українським та донським морським походам до турецьких берегів. І це також було суттєвим фактором для вироблення спільних мотивів діяльності у Бахчисараї і Стамбулі.

Однак, чим глибшу кризу переживала Османська імперія від кінця XVI ст., тим більше послаблювалася залежність Криму від Порти. Війна з Венецією у середині XVII ст. взагалі не давала можливості султанському урядові активно залучитися у східноєвропейські війни. Його участь звелася до формального впливу на Крим. Зі свого боку, кримські хани — Іслам Ґірей III (1644-1654) і Мегмед Ґірей IV (1654-1666) — у більшості випадків інформували Стамбул про свою діяльність, хоч нерідко це також робилося задля формальності. При непевних обставинах вони рахувалися з загрозою призначення з Порти нового хана у Бахчисарай.

Подібно, як і в Османській імперії, у Європі XV — XVII ст. також виділилися три основні напрями у міжнародних відносинах: боротьба Франції та інших держав з іспанськими та австрійськими Габсбургами, нерозв'язаний клубок протиріч між балтійськими країнами і, власне, війни з Османами.

Кінець XV — початок XVI ст. — це останній період в історії Європи напередодні Реформації, яка привела до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті багатьох країн. У Німеччині набирало силу князівство Габсбургів, яке успадкувало корону Священної Римської імперії.

Після завершення Реконкісти у 1492 р., що тривала майже вісім століть, роздробленою державою залишалася також Іспанія. Король Карл I (1516-1555) доклав чимало зусиль до її об'єднання, особливо після його обрання австрійським імператором під іменем

Карла V (1519-1555). Велика Габсбурзька монархія охопила Центральну і Західну Європу. Постійні війни з Францією, розширення своїх володінь (зокрема, у 1526 р. за рахунок Чехії та Угорщини), претензії на супремацію у європейській політиці, боротьба з протестантами — все це у загальних рисах характеризує період австрійсько-іспанської імперії до її розпаду у 1555 р. Філіпп II, іспанський король (1555-1598), та Фердинанд I, римський імператор, чеський, угорський король, поділили імперію свого батька. Однак, спільність зовнішньополітичних інтересів Австрії та Іспанії і далі була непорушною у Європі.

Колоніальна політика іспанського короля у Новому Світі, його прагнення досягнути могутності на морі неминуче мали привести до конфлікту з Англією, що визрів у 80-х роках XVI ст. Перед цим Іспанія всіляко намагалася залучити Англію до союзу проти Франції — чи то дипломатичним шляхом, чи династичними зв'язками (Філіпп II був одружений з англійською королевою Марією Тюдор (1553-1558)). Але боротьба за морську гегемонію спричинила у 1588 р. війну між Іспанією та Англією, коли "Непереможна армада" іспанського короля була розгромлена англійським флотом на підступах до Дюнкерку.

На другу половину XVI ст. припадає ще одна подія, котра як свіжий відгомін у середині XVII ст. не один раз порівнювалася сучасниками з повстанням Б.Хмельницького. Мова йде про Нідерландську революцію (1566-1609) і проголошення голландської республіки Об'єднаних Провінцій.

Нідерланди увійшли до складу імперії Карла V у 1548 р., а після її розпаду — до Іспанії. Цими землями управляв намісник іспанського короля, а також Генеральні Штати 17 провінцій з визначеними повноваженнями. Під час революції Генеральні Штати уміло використовували протиріччя між Іспанією, Францією та Англією, намагаючись знайти підтримку у своїй антигабсбурзькій діяльності. У 1609 р. Іспанія de facto визнала Голландську республіку, уклавши з північними провінціями перемир'я на дванадцять років.

У той же час на Балтиці конкуренція за панівні позиції на морі і в протоці Зунд найбільше розвивалася між Данією і Швецією. З кінця XIV ст. королівство Данія об'єднало під своєю владою Норвегію і Швецію. Однак вже у другій чверті XVI ст. король Фрідерік I (1523-1533) визнав незалежність Швеції, хоча після цього датські королі не раз виявляли свої претензії на шведський престол.

До балтійської політики того часу були тісно залучені східноєвропейські держави — Польща і Москва. У другій половині XVI ст. їхні інтереси зіткнулися зі Швецією у Лівонській війні, у спробі московських царів пробитися на балтійське узбережжя. У 90-х рр. XVI ст. до Речі Посполитої переходить династичне право на шведську корону — польський король Сигізмунд III (1587-1632) належав до шведської королівської династії Ваза. Номінально цей титул успадковувався його синами — Володиславом IV (1632-1648) і Яном Казимиром (1648-1668). У 1655 р. шведський король використав цю справу як безпосередній привід до вторгнення у Поморські міста Речі Посполитої, що привело до відомого шведського "потопу".

Датсько-шведське суперництво XIV — XVI ст. викликало цілий ряд воєн між ними у XVII ст. у роках 1611-1615, 1643-1645 (I Північна війна), 1657-1660 (II Північна війна). Мир у Бромсебро 1645 р. значно посилив позиції Швеції на Балтиці. Шведи отримали свободу торгівлі у Зундській протоці, великі територіальні володіння Данії на півдні Скандинавського півострова, на сході Норвегії, кілька датських островів.

Після 1609 р., а особливо після нової війни з Іспанією 1621-1648 рр., республіка Об'єднаних Провінцій набирала силу як морська держава. На середину XVII ст. вона займала вороже становище щодо Англії (війна 1651-1654 рр.) і Швеції. Голландія активно включилася у боротьбу за панування на Балтійському морі, підтримуючи Польщу під час шведського "потопу".

Тридцятилітня війна була першим міжнародним конфліктом, що об'єднав ледь не усі країни Західної Європи. Річ Посполита і Московська держава, зайняті взаємною ворожнечею перших трьох десятиліть XVII ст.

і боротьбою з Османською імперією, залишалися радше спостерігачами політичних змін, що склалися в результаті Вестфальського миру 1648 р. Ослаблені Габсбурги поступилися своєю могутністю Швеції і Франції.

У цей час Англію заполонили революційні події 1640-1659 рр. Страта англійського короля була нечуваною подією європейської історії XVII ст. Республіка і протекторат Олівера Кромвеля, його ворожа позиція стосовно Франції і Габсбургів, підтримка експансивних планів шведського короля і т.п. дали значний поштовх для розвитку протестантизму у політичному відношенні.

Польська Корона зі стійким міжнародним авторитетом 1630-х — 1640-х рр. залишалася нерушеною силою католицького світу. Але повстання Б.Хмельницького і політичне зростання українських земель поклало початок занепаду цього королівства — Initium Calamitatis Regni, як говорили сучасники.

* * *

Пропонована книжка є першою частиною, присвяченою лише 1654 р., дослідження дипломатичної історії України 1654-1657 рр. Ідеологічні та політичні причини, що в роки радянської влади зумовлювали заборону вивчення в Україні Визвольної війни після 1654 р., привели до глибокої кризи у цій ділянці науки. Фактично, при величезному багатстві праць радянських авторів з історії середини XVII ст., період 1654-1657 рр., не говорячи про історію Руїни, був майже цілковито замовчуваний. Така ситуація найбільшою мірою мотивує теперішнє дослідження. Власне, об'єктом і предметом роботи є аналіз міжнародних відносин середини XVII ст. в контексті дипломатичної та військової діяльності Богдана Хмельницького.

Одразу потрібно обмовитися, що тема далека від остаточного розв'язання. У першу чергу, на це вплинула недостатність джерел, котрі ще досі не виявлені, а також назавжди втрачені. Тому все, що не вдалося підтвердити документальним матеріалом, залишається на рівні гіпо-

тез різної вірогідності. Це цілком природньо, і особисте ставлення автора до подібних тверджень, збудованих, можна б сказати, на піску, зовсім безпретензійне. Основу праці, натомість, становлять висновки на підставі фактичного, критично співставленого матеріалу, достовірність якого відносно добра. Це дуже важливо для того, щоб без будь-яких упереджень поставити мету роботи: простежити, як Україна у безнастанних війнах виборювала своє місце на політичній карті світу, дипломатично утверджуючись у державах Європи та Османської імперії.

Хотілося б висловити щиру подяку тим, хто протягом довгого часу допомагав мені науковими порадами, консультаціями, літературою, відсутньою у бібліотеках України, ксерокопіями статей і дисертацій — д-ру іст. наук Я.Дашкевичеві, проф., академіку О.Пріцакові, д-ру іст. наук, проф. В.Степанкову, д-ру В.Остапчукові, д-ру Ф.Сисинові, І.Скочилясові, А.Гречилові, М.Капралеві, І.Сонсядлові та багатьом іншим, хто був причетний до цієї книжки.

Розділ I

Зв'язки України з Кримським ханством і Польщею (зима — літо 1654 року)

Передісторією подій 1654 р., що вплинула на політику країн Східної Європи, татарського Криму і Османської імперії, був мирний договір, укладений між польським королем Яном Казимиром та ханом Іслам Гіреєм III під Жванцем у грудні 1653 р. Цей мир встановлював тимчасове порозуміння Польщі й Криму на підставі спільної ознаки подальшої діяльності проти Московського царства. Через посередництво ханського посольства король хотів залучити українського гетьмана до спільного походу проти Москви. Такі настрої у польському суспільстві справді існували, але, з іншого боку, коронний канцлер відмовляв кримського візира від посередницької ролі, бо Військо Запорозьке все одно не піде війною на одновірного царя[1]. Хан, однак, був переконаний, що козаки приєднаються до нього, і повідомив Богдана Хмельницького, що весною іде з ним та Яном Казимиром на московські землі[2]. Але, як і сподівався канцлер С.Корицінський, козаки холодно зустріли цю пропозицію[3].

Уклавши договір, ординські загони рушили по великій території України, збираючи ясир, як про це було домовлено з Яном Казимиром. Погромові піддалася те-

---

[1] *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — S. 120; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 233-234 (відомості Б.Хмельницького від 10 (20) січня 1654 р. зі статейного списку московських послів в Україну) (далі — АЮЗР).

[2] *Kubala L.* Op. cit. — S. 136-137.

[3] АЮЗР. — Т. X. — С. 233-234.

риторія Волині до Прип'яті[4]. Навіть іноземні хроністи вражалися тим спустошенням, яких зазнали Підляшшя і Волинь[5]. У північних землях кримські війська доходили до Литви[6].

У Білій Церкві сподівалися наступу татар[7], котрі у лютому 1654 р. дійсно грабували ці околиці[8]. Однак то не були загони, котрі повертались з Волині. "...четвертого лютого, — писали з Мозиря, — орда знову вторглася в Україну і біля самої Білої Церкви немалі шкоди наробила, повернувшись назад"[9]. Загалом вважали знищеними кілька десятків міст[10]. Під час цих погромів у татар зароджувалися плани всією силою рушитися під Київ, взявши до спілки короля[11]. Козацькі полковники всіляко намагалися перешкодити цьому. На Київському броді відбивав ясир Уманський полк[12], у посольстві Іслам Гірея до Хмельницького татари скаржилися на Івана Богуна[13] і т.п. Кримський наступ, звичай-

---

[4] Pamiętniki o wojnah kozackich za Chmielnickiego przez niezuanego autora. — Wrocław, 1842. — S. 132-133.

[5] [*Francisci E.*] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhaffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — S. 314. Анонімна праця, котра приписується Е.Франціскові (див. надпис (можл. колишнього власника книжки М.М.Вірюкова) на примірнику з Музею книги Російської державної бібліотеки у Москві). Про автора див: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 254.

[6] *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 136; *Шерер Н.-Б.* Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. — К., 1994. — С. 115.

[7] АЮЗР. — Т. X. — С. 247.

[8] Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036. — Арк. 175 (лист Павші до віленського воєводи з Мозиря, 7 лютого 1654 р.) (далі — ГАДА у Варшаві).

[9] Там же.

[10] Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 133.

[11] Акты Московского государства. — М., 1894. — Т. II. — Док. 577, 584 (відомості від миргородського полковника Григорія Лісницького) (далі — АМГ).

[12] ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036. — Арк. 175.

[13] Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Док. 231 (Б.Хмельницький до російських послів, 26 січня (5 лютого) 1654 р.) (далі — ДБХ); АЮЗР. — Т. X. — С. 283 (В.Горчаков до В.Бутурліна, січень 1654 р.).

но, справив велике враження на українське громадянство[14].

Жванецький мир не розцінювався поляками як гарант тривалого спокою у Речі Посполитій. Невизначена позиція Б.Хмельницького, котрий відмовився брати участь у польсько-татарських переговорах (хоча хан запрошував його кілька разів[15]), свідчила, що Україну не вдасться задовільнити Зборівськими пактами 1649 р., як сподівався Іслам Гірей. Вже 7 (17) січня 1654 р., напередодні відомої ради в Переяславі, гетьман видав універсал до старшини готуватися до нової кампанії з Польщею, "...бо я, — писав Б.Хмельницький, — не укладав жодного миру з королем-ляхом"[16]. Крім того, самі татари вносили полякам велику міру непевності: у Польщі надто добре була відома вартість запевнень хана. На початку 1654 р. Ян Казимир міг передбачати вторгнення з Криму на етнічні землі Речі Посполитої, і як тільки війська роз'їхалися з-під Кам'янця-Подільського, король мусив видавати універсали про швидкий збір додаткових ополчень через велику небезпеку від Москви, козаків і татар[17]. У другій половині січня і в лютому чутки про таку небезпеку підігрівалися тим, що кримські орди, повертаючись додому з ясиром, нападали також і на коронні війська, як це було, наприклад, з полком Яна Сапіги, котрий сам попав у полон[18]. Новини з Молдавії повідомляли про намір татар, зокрема Буджацької орди, іти на землі короля, і навіть приблизний час нового вторгнення: "...така

---

[14] С.Величко перебільшує, що цим був покладений початок неприязні козацького гетьмана з кримським ханом (*Величко С.* Вказ. пр. — Т. 1. — С. 138).

[15] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 993-994; *Степанков В.С.* Кам'янецька угода і Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Російсько-український договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 10-11.

[16] ДБХ. — Док. 228.

[17] Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 189/II. — Арк. 681 (відомість про універсали до Кракова) (далі — ЛНБ НАН України).

[18] АЮЗР. — Т. X. — С. 343 (відомість І.Виговського московському послові Ф.Полтову, 25 лютого (7 березня) 1654 р.).

...тепер між ...[буджацькими татарами] є мова, що як тільки наступить весна, то хан безкарно з усією силою думає вторгнутися в коронні держави [...] і побити війська й.к.м-ті"[19].

Не обмежуючись українськими етнічними землями, окремі татарські загони громили околиці Любліна, і польський гетьман Станіслав Потоцький писав про це до Іслам Гірея, подаючи до відома, що подібні вчинки суперечать встановленому мирові[20]. Хан не знав, що відповісти крім того, що це були дикі люди ("wilde Leute"), на яких він не мав впливу, тому їх потрібно бити, не жаліючи[21]. Отож, коли татарські посли наприкінці лютого — на початку березня 1654 р. прибули на сейм по трибут, згідно з трактатами у Жванці, то їм закидалося, що вони вже своє отримали, сплюндрувавши землі на чотири милі довкола Любліна, де "...відвели багато чоловіків, худоби та ін.", — як зауважує німецький хроніст[22]. До цих переговорів, ймовірно, був причетний також і татарський закладник Мегмед мурза, який лишився у Варшаві після Жванецького миру "для подарунків" і був там до кінця червня 1654 р.[23]

Заходи польської дипломатії, щоб попередити ймовірний напад татар у землі Корони, зводилися не тільки до безпосередніх контактів з бахчисарайським диваном (пізніша місія польського посла М.Яскульського). Уряд

---

[19] Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 220: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369-1899. — Оп. І. — Спр. 154. — Арк. 1-1-зв. (лист С.Кенарського до коронного мечника Ляндкоронського, 2 лютого 1654 р.).

[20] Theatrum Europeum / Beschr. v. *J.-G.Schlederus*. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — S. 609.

[21] Там же.

[22] Там же. — S. 610. Те саме в авізах з Братіслави до Ватікану від 13 березня 1654 р. (Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae, 1963. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 154. — Doc. 3746): "Anco li Tartari hanno mandato li loro Deputati di Varsavia... per riceversi il tributo di 500 m. fiorini et altri 45 m. fiorini di nuovo tributo..."; — P. 171. — Doc. 3771 (авізи з Мілану, 8 квітня 1654 р.).

[23] Там же. — S. 620. *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 460; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г.г. — К., 1965. — Док. 292 (далі — ДОВ).

Польщі шукав впливи на Крим у Порті і в придунайських країнах. Посол до семигородського князя Юрія II Ракоція Ян Шумовський мав просити посередництва Трансільванії, щоб вплинути на Стамбул для розриву союзу Іслам Ґірея і Богдана Хмельницького[24]. Аналогічні настанови були вироблені послам у Молдавію і Волощину[25].

Треба думати, що перспективи польсько-татарського походу на Москву, запланованого під Жванцем, у Варшаві пов'язували ще й із можливим загостренням українсько-кримських відносин. Крім такого тактичного впливу на козаків через розвиток антимосковської політики, Варшава мала безпосередні причини проводити її. Непевність московсько-польських відносин визначалася, у першу чергу, тривалими зв'язками козаків з Москвою, починаючи від 1648 р., і небезпекою походу Олексія Михайловича під Смоленськ. Військові приготування царя наприкінці 1653 і на початку 1654 рр. не вдалося приховати від іноземних розвідників і від польських також: "Вже маємо реляцію з Московії, — писав анонім до невідомого маєстату, — що великий князь оголосив війну проти Польського королівства..."[26]. Стали відомі й стратегічні плани московських полків: усе військо царя, ніби, було поділене на три частини і цієї зими мало виступати. Сам Олексій Михайлович мав рушитися на Смоленськ, більша частина війська разом з німецькими і шотландськими найманцями[27] — на Полоцьк[28], а решта — в Україну на допомогу козакам[29].

---

[24] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — Док. 336 (посольська інструкція Я.Шумовському, 28 січня 1654 р.) (далі — Жерела).

[25] Там же. — Док. 338.

[26] Краків. Бібл. Чарторийських, відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 385 (лист від 6 січня 1654 р.).

[27] "Maiorem partem bene exercitatorum, sub Germanicis et Scoticis officiariis".

[28] У документі — ad Plescoviam. Це мав би бути Псков, але тут помилка. Див.: Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 153. — Doc. 3744 (авізи з Братіслави, 7 березня 1654 р. Під рядком упорядник зазначив, що Plescovia треба розуміти як Полоцьк); — P. 162. — Doc. 3760 (реляція нунція Відоні, 23 березня 1654 р.): третя група московських військ "...passare nel Palatino di Polocia"; — P. 164. — Doc. 3764 (авізи з Мілану, 1 квітня 1654 р.).

Відомості такого характеру давали полякам підстави очікувати небезпеку з боку Московської держави. Офіційно Ян Казимир писав про це на початку 1654 р. у згаданих універсалах до Кракова. Також він видавав універсали до прикордонних з Московською державою міст про загрозу від Олексія Михайловича[30]. Про велике скупчення московського війська, що готується війною, був поінформований литовський гетьман Януш Радзивіл[31]. У різних містах — у Могильові, Шклові, Орші та ін. — сподівалися наступу Олексія Михайловича на Польщу і Литву[32]. У самому Смоленську говорили, що "...Москва ...з великим людом до нас іде з обидвох боків Дніпра У нас у Смоленську [вдарили] на сполох..."[33]. Подейкували навіть, що смоленський воєвода хотів утікати з міста в Литву перед можливим вторгненням царя, але міщани його затримали і не пустили[34].

Все це дає підставу погодитися з думкою, що новини у Польщі про Переяславську раду 1654 р. не були несподіваними для Речі Посполитої[35] Згідно з реляцією Дмитра Карпова, колишнього мешканця Варшави, складеною московським воєводам у Києві, інформацію про підданство України Олексієві Михайловичу привіз до Варшави чернець Криницький. Він був посланий на сейм з листами до короля від якихось людей з Києва:

---

[30] Краків. Бібл. Чарторийських, відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 386; Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 153. — Doc. 3744; — P. 164. — Doc. 3764. У С.М.Соловйова приготування царя до польської війни датуються від червня 1653 р.: *Соловьев С.М.* Сочинения. — М., 1990. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. 10. — С. 593, 596-597.

[31] Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 609.

[32] Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 3 (відомість вяземського торгового чоловіка) (далі — РДАДА).

[33] Там же. — Арк. 5.

[34] Там же. — Од. зб. 2. — Арк. 1 (лист зі Смоленська до Я.Радзивіла, 13 січня 1654 р.).

[35] Там же. — Ф. 210: Розрядний приказ. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 157. — Арк. 93 ("расспросы" полоненого поляка 23 червня (3 липня) 1654 р.).

[35] *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — T. IX. — № 3. — S. 82.

"...від того чепця у Польщі пронеслася новина, що тобі, великому государю, били чолом козацький гетьман Богдан Хмельницький з усім Військом Запорозьким і з містами у підданство..., і твої військові люди прийшли у Київ"[36]. На таємній нараді короля 23 лютого питання про те, як погамувати силу Москви, залишалося найголовнішим[37]. Там же мала б обговорюватися перспектива майбутнього союзу з Кримом і, можливо, — спроби від'єднати козаків від Москви шляхом переговорів з ними. Про такі заходи, котрі вже були здійснені, повідомляв воєвода Лещинський: "Що до згоди, уложеної паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького і не сумніваюсь, що вона перфідна — бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усією силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький, [щоб протягти час]"[38]. Не відомо, що за цією умовою або іншими розмовами поляки могли пропонувати Україні разом з привілеями і ласкою короля, але їхні пропозиції не виходили поза межі зборівських домовленостей: якби козаки показали свою вірність, "...тоді [можна] дати згоду на все, що вони захочуть — хоч би навіть і зборівських пактів"[39].

Дуже важливий факт спроби польсько-козацького примирення, навіть і чисто фіктивного, на початку 1654 р. залишається майже недослідженим. Про козацьке посольство до короля у січні того року повідомляв у Ватікан папський нунцій Петро Відоні: "...Хмельницький,

---

[36] РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 230-231 (відписка київських воєвод цареві). Див. реляцію у Варшаві цього чепця, монаха печерського монастиря, Макарія Криницького, котрий виїхав з Києва 13(23) січня 1654 р.: Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 150-152. — Doc. 3740 (2 березня 1654 р.).

[37] *Kubala L.* Op. cit. — S. 100; Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 200: "Fuit consilium omnium ordinum secretum de reprimenda conatu Moschorum..." (щоденник А.Радзивіла).

[38] Цит. за: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 884. Там же коментар вченого (прим. 5 під рядком) і згадка про оцінку такого листа у Л.Кубалі. Побіжно про це також див.: *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 89.

[39] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 884.

голова повсталих козаків, відправив певну кількість послів до королівського маєстату, щоб просити пробачення. Вони були ув'язнені, крім одного, якого відправили з відповіддю. З цієї причини їх привели сюди на цьому тижні...", де взято під добру охорону[40]. Якщо посли прибули у Варшаву незадовго перед 25 січня н.ст., що припадало на суботу (себто між 20 і 24 числом, як пише Відоні, — "на цьому тижні"), то, виходить, вони виїхали від Б.Хмельницького ще перед Переяславською радою або одразу після неї.

Дві інші звістки, на котрі вдалося натрапити, досить загальні й передають радше відгомін цих подій, ніж суть самої справи. Але при бідності джерел, вони заслуговують на увагу. Перша — це новини російських послів у Криму С.Ладиженського та О.Огаркова, які 1 (10) лютого повідомляли про якесь погодження між Яном Казимиром і Богданом Хмельницьким, котре уклалося ще тоді, як Військо Запорозьке з татарським ханом було "в миру". Згідно з умовами, польський король, ніби, обіцяв козакам виплачувати по десять тисяч золотих річно, якщо вони перестануть воювати Річ Посполиту[41]. Інша новина видається більш правдоподібною, хоча й також не позбавлена фантазій. Це відписка воєвод із Вязьми цареві про те, що в Дорогобуж приїхав чоловік і говорив: "...король з козаками помирився на чотири місяці з грудня [1653 р.] до квітня [1654 р.]. А для того король і помирився, що буде сейм, [де поставлять питання,] чи віддати Хмельницькому міста, котрих він просить, чи стояти проти Хмельницького і битися з козаками. Сейм у короля буде саме про те, щоб укласти договір з Хмельницьким ("учинить докончанье")"[42].

---

[40] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 138. — Doc. 3717 (реляція датована 25 січня 1654 р.).

[41] Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. — Ц. 15425-15487. — Арк. 17 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова) (далі — ЦНБ НАН України).

[42] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 11. — Арк. 2-3 (відписка вяземських воєвод цареві про новини, що привіз вяземський стрілецький чоловік з-під Смоленська і Дорогобужа 10 (20) грудня 1653 р.).

При всій умовності і непевності цих чуток видно, що вимогами для встановлення українсько-польського миру, з боку козацької старшини, були територіальні домагання — міста, що стояли на захід від Зборівської лінії. Поляки призначили урядове посольство на трактати на чолі з польним гетьманом Станіславом Потоцьким[43]. Згідно з інформацією Яна Казимира, посли мали вести переговори, щоб повернути шляхту на козацьку територію у трьох воєводствах і навернути підданих до послуху їхнім панам. За це козакам гарантувалася недоторканість з боку коронних військ, різні права та привілеї[44].

І Хмельницький, і Ян Казимир, звичайно, розуміли, що вони між собою ні про що не домовляться, тому подібна акція виглядала досить комедійно. Треба прийняти наведену інформацію Лещинського про те, що все це відбувалося задля того, щоб відтягнути час як козакам, так і полякам для розв'язання своїх внутрішніх проблем і комплектування нового війська[45]. "А поки у царя буде [продовжуватися] сейм, — зустрічаємо на підтвердження здогадки Лещинського у відомостях того ж вяземського чоловіка з воєводської реляції, — до тих пір у Хмельницького з поляками і бою не буде"[46].

Під Жванцем домовленість про спільний польсько-татарський похід проти Олексія Михайловича була призначена на весну[47], і на початку 1654 р. у Польщі панував загальний настрій: "Достеменна війна [буде] до Мо-

---

[43] *Pernal A.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. — University of Ottava: Ph. Diss., 1977. — P. 181.

[44] Там же. — P. 180.

[45] Такий погляд вже можна зустріти у наукових працях: Там же. — P. 181.

[46] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 11. — Арк. 3.

[47] АЮЗР. — Т. X. — С. 233-234 (відомість Б.Хмельницького московським послам від 10 (20) січня 1654 р.); *Soysal Zihni A.* Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 15 (лист Іслам Гірея до Яна Казимира). У літературі дуже часто можна зустріти справедливі докори упорядникові цього збірника документів щодо датування ярликів. Але іноді ці докори бувають надмірними: "Jednakowoż nawet jego największa praca ...ze względu na liczne rażące błędy nie zasługuje na uwagę" (*Abrahamowicz Z.* Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. — 1954. — № 2. — S. 148).

скви..."[48]. Але у польському суспільстві, треба зауважити, такі чутки нерідко легковажилися: "Поляки, одразу перестрашені, — занотовує В.Рудавський, — не хотіли вірити... [близькій московській війні] і сприймали, як байку, зі сміхом все те, що шпигуни й сусіди доносили про неприятеля"[49].

Позиція козаків при цьому, як і все розв'язання української проблеми, залишалася неясною і непевною. Цей бік польсько-татарської політики виявився майже нерозробленим. Документи замовчують, яке місце відводилося у ній Богданові Хмельницькому. А.Пернал, наприклад, має думку, що у короля ще не було конкретного плану у цій ситуації[50].

З донесення Хмельницького московським послам у Переяславі 10 (20) січня 1654 р. ми вже бачили, як поляки плекали марні надії на українську збройну допомогу. У Речі Посполитій даремно було сподіватися на козацьку прихильність або й на нейтральне становище навіть при посередництві старих татарських союзників гетьмана. Тому Ян Казимир знав, що війна в Україні буде продовжуватися, але після Жванецького миру Крим мав би втягнутися в нову московську кампанію, залишивши на боці козацькі справи. Це привело б до розриву українсько-кримської ліги.

Немає сумніву, що Іслам Гіреєві були відомі попередні відносини Богдана Хмельницького і Олексія Михайловича, настирливі прохання України прийняти підданство Московської держави. Кримський хан мусив знати, що Україна не припинить війну з Польщею, не тільки з досвіду попередніх шести років, але й із оцінки того, як холодно гетьман зустрів Жванецьку умову.

Дуже важко погодитися з тезою М.Грушевського, що татари, всіляко обстоюючи під Жванцем права козаків на зборівські привілеї, мали надію на задоволення

---

[48] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 1848/I. — Арк. 59 (Андрій Жолкевський до краківського воєводи Володислава-Домініка Заславського, 7 січня 1654 р.).

[49] *Rudawski W.* Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T.1. — S. 249.

[50] *Pernal A.* Op. cit. — P.181.

потреб Війська Запорозького: "Бо ж [татарська сторона] вела сі переговори на очах і під контролею козацького війська, хоч воно формально не брало участи у переговорах, і до повного розриву з ним доводити ханові під сю хвилю ніскільки не хотілось"[51]. З іншого боку, мир з Річчю Посполитою перетворював її в союзника для Криму. У бахчисарайських політиків починав вимальовуватися образ нового ворога у новій боротьбі з Московщиною. Тут випливає найбільша суперечність у тогочасних стосунках України і Криму: ще у березні 1654 р. хан висловлював жаль перед своєю дружиною, що козаки не будуть миритися з поляками. Це не входило у плани татар, котрі "...хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною"[52]. В українській науці іноді згадується, що козацько-татарський союз був вичерпаний, бо Жванецький мир на шостому році боротьби Б.Хмельницького повертався до результатів 1649 р. і цим вніс невизначеність для майбутнього[53]. Але те, що гетьман не міг приєднатися до антимосковської коаліції, засвідчувало кризу цього союзу не тільки з боку України, але й Криму.

Татари відтягували початок походу, сподіваючись, що козаки й далі будуть дотримуватися старої ліги. Подібні розрахунки дуже яскраво проявилися ще під час переговорів хана з королем у грудні 1653 р. Думаю, що татарські плани щодо козаків у той період спрямовувалися на те, щоб категорично з'ясувати, за ким піде Богдан Хмельницький — за Кримом чи Москвою, — якщо хан задекларує свої наміри розпочати війну з Олексієм

---

[51] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 713.

[52] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 18 (розмова хана з царицею 19 (29) березня зі статейного списку С.Ладиженського та О.Огаркова).

[53] *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 178; [*Мицик Ю.А.*] Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 64. Варта уваги також думка В.Степанкова, що Жванецькі трактати обмежували Зборівський договір, не відновлюючи статті про автономію України, її кордони, заборону польському війську перебувати на її території і т.п. (*Степанков В.С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада... — С. 12-13).

Михайловичем. У такий спосіб Іслам Гіресві необхідно було розв'язати проблеми зовнішньополітичної орієнтації ханства. Рішучість, з якою діяли Іслам Гірей і Сефер Казі аґа, показує їхні великі надії на те, що гетьман не наважиться розірвати з ними шестирічного союзу. Якби козаки не відступили від московського царя і не відійшли у давнє підданство до Яна Казимира, то вони залишилися б неприятелями хана[54]. Але в умовах, коли, завчасно висловивши своє вороже ставлення до союзу Війська Запорозького з Олексієм Михайловичем, можна було сподіватися великого походу на Крим, ханський уряд мусив вичікувати і запевняти козаків, що татари зможуть надати допомогу у боротьбі проти поляків. Перед приїздом М.Яскульського зі своїм посольством невизначеність Польщі взагалі не давала бахчисарайському двору можливості дотримуватися якогось конкретного рішення у зовнішній політиці. За такою діяльністю, спрямованою на зближення Криму з поляками для перспектив антимосковського походу, слід шукати джерела в інтригах візира Сефер Казі аґи. Після смерті Іслам Гірея він став у липні 1654 р. одним з головних натхненників пропольського розвитку ханства[55].

Кримські політики не тільки відштовхували від себе гетьмана антимосковськими деклараціями і союзними обіцянками для Польщі, але, з іншого боку, радили йому цілком протилежне — піддатися під владу Олексія Михайловича: "Що ж до Москви, — писав Хмельницький ханові, — з якою ми вступили в дружбу, то ми це зро-

---

[54] ГАДА у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 21. — Док. 352 (лист кримського хана до польського короля, весна 1654 р.).

[55] Див. таку саму думку: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 587; *Петровський М.Н.* Нариси історії України. — К., 1940. — Вип. IV. — С. 188; *Заборовский Л.В.* Русская и польская дипломатия и "восточный вопрос" накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой (1653 — начало 1655 г.) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма (Резюме докладов Кишиневского симпозиума 1973 г.). — Кишинев, 1973. — С. 183; *Senai Hadży Mehmed.* Historia Chana Islam Gereja III. — W., 1971. — S. 144 (коментар З.Вуйціка).

били згідно з порадою вашої царської милості"[56]. "І ми за радою хана й.м. та їх м., н.м. панів, — це з листа до візира, — склали братерство і приязнь з Москвою"[57]. Мало того, подібні кроки були зроблені також і в московському напрямку ще наприкінці літа — на початку осені 1653 р. Тоді на прийомі царських послів Д.Хом'якова і Є.Клочкова кримський візир заявив про бажання татар не тільки бути у дружбі з Олексієм Михайловичем, але й разом наступати на Річ Посполиту[58]. Те, що у квітні хан докоряв козацькому послові в Криму, ніби Хмельницький піддався Москві без його відома[59], цілком ясно показує, що наведені в листах гетьмана розмови з татарськими достойниками проходили в неофіційній програмі переговорів.

Сам факт підданства України Москві не був сприйнятий в ордах однозначно. Як тільки у Східній Європі розійшлися новини про рішення Переяславської ради, то справа подальшої долі татарсько-українського союзу вийшла на перше місце не тільки в міжнародних відносинах цього регіону, але й у самому внутрішньому розвитку ханства. Зрозуміло, що козакам дуже залежало на тому, щоб не допустити польсько-татарської коаліції. Для них залишалося невідомим, як у Бахчисараї сприймуть нове підданство Війська Запорозького. Московський посол в Україну В.Бутурлін просив

---

[56] ДБХ. — Док. 243 (лист Б.Хмельницького до Іслам Гіроя, 16 (26) квітня 1654 р.).

[57] Там же. — Док. 242 (лист Б.Хмельницького до Сефер Казі аги, 15 (25) квітня 1654 р.). Історики вже давно звернули на це увагу: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII-XIV. — С. 610 (текст листа); *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 185-186. З новіших праць: *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 53.

[58] *Новосельский А.А.* Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып. 2. — С. 19; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 26; *Він же.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г. — январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 310.

[59] АЮЗР. — Т. X. — С. 589.

Б.Хмельницького переконати Іслам Гірея, щоб ця подія не вплинула на розвиток зовнішньополітичного курсу Криму проти Речі Посполитої[60].

Московський уряд прийняв план українського гетьмана, викладений 10 (20) січня у Переяславі, про спільну війну проти ханства у разі утворення польсько-татарської ліги. У такій акції мали одночасно взяти участь запорозькі та донські козаки, астраханські, казанські татари, калмики[61]. Це було запропоновано також в одному з пунктів козацької чолобитної московському урядові на підтвердження привілеїв: "Якби татарська орда хотіла відступити, то треба на них наступати від Астрахані і від Казані; також і донським [козакам потрібно] бути готовими. А тепер, коли ми ще в дружбі між собою, їх не зачіпати"[62]. В усній формі таку пропозицію козацькі посли передали у березневому посольстві до Москви[63], на що Олексій Михайлович видав наказ донцям діяти залежно від ворожої або прихильної позиції хана[64].

Інше розпорядження царя робити донцям човни також стосувалося небезпеки ворожої реакції Криму на рішення Переяславської ради[65]. Зі свого боку, Хмельницький також шукав впливів на донців через різні посольства[66]. Українська місія, котра відправилася у Крим 4 (14) лютого 1654 р., передала Ісламу Гіреєві відомості про загрозу для нього від донських козаків і калмиків[67].

Ще одна справа, котру козацька дипломатія мала розвинути у Бахчисараї, — відмовити хана від походу на Москву, обіцяного ним Янові Казимирові у грудневих

---

[60] Там же. — С. 243-244.

[61] Там же. — С. 235-236.

[62] ДБХ. — Док. 233 (пункти датовані 17 (27) лютого 1654 р.).

[63] АЮЗР. — Т. X. — С. 444.

[64] Там же. — С. 571; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 108.

[65] РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 274. — Арк. 9-10 (наказ царя, березень 1654 р.).

[66] РДАДА. — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 6 ("расспросы" К.Устокасимова у Москві, котрий у жовтні був у Чигирині).

[67] АЮЗР. — Т. X. — С. 327, 344.

переговорах 1653 р.: "...щоб хан не ходив на государеву Московську державу, а стояв по своєму давньому договору проти польського короля з ним, гетьманом, заодно"[68]. У цьому відчувається, як українські і московські політики боялися, що підданство Війська Запорозького Москві в очах бахчисарайського уряду буде рівнозначне розриву українсько-татарських зв'язків. Для подібних припущень існували підстави, і загальна опінія була саме такою. Це видно, наприклад, з донесення чернігівського воєводи Тишкевича у відомостях від його розвідників: "...той зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам і цілу Україну віддав у руки московського царя..."[69].

Пропольська політика бахчисарайського уряду наштовхнулася на опір сильної проукраїнської орієнтації серед ординських мурз. До Польщі приходили вісті, щоб король не розраховував на лігу з татарами, котрі більше прихильні до Хмельницького[70]. Такі новини з'являлися, зокрема, під впливом українсько-ногайських зв'язків. У січні – лютому 1654 р. ногайські улуси кочували між ріками Ворсклою і Пслом, недалеко від Омельника, Санджарова, Говтви, по степах на південь до Кременчука[71], під самим Чигирином у Чорному лісі[72] та в інших, прилеглих до українського кордону, місцях. Свою зичливість гетьманові виявляв ногайський Мамет мурза: "...хоча й кримський хан з тобою не буде [воювати] проти ляхів, я тебе не покину і з тобою буду стояти"[73].

Тут же в українських політиків видно ідею навернути ногайських татар до підданства Олексієві Михайло-

---

[68] Там же. — С. 235.

[69] Краків. Бібл. Чарторийських, відділ рукоп. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 517 (лист Тишкевича, 1 березня 1654 р.). Друк.: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773.

[70] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Козацький. — Картон 32. — Док. 59 (регест листа від 1654 р., втраченого між 1938 і 1946 рр. Тут же пояснення охоронця фондів Я.Керсівінської від 14 грудня 1946 р.).

[71] АМГ. — Т. II. — Док. 564 (лист до кн. С.Шайсупова, 16 (28) лютого 1654 р.); — Док. 576 (лист миргородського полковника Г.Лісницького, 11 (21) лютого 1654 р.).

[72] АЮЗР. — Т. X. — С. 249 (розмова Хмельницького з московськими посланцями 12 (22) січня 1654 р.).

[73] Там же.

вичу[74]. Це мало посіяти зерно внутрішньої війни в цілому Кримському ханстві. У листі до полковника Григорія Лісницького Іван Виговський згадував, що така ініціатива виходила від самих ногайців: "...приїжджали в Чигирин ...ногайські люди з улусними своїми людьми і говорили, [ніби] ...і вони зі своїми улусами також хочуть бути під ...царською високою рукою в підданстві"[75]. Канмамбет мурза, який їхав попри Корсунь, повертаючись з ясиром на свої кочовиська[76], також виявив бажання не розривати антипольської ліги. Він пропонував весною організувати спільний похід на Польщу[77]. Про наміри ногайців дотримуватися українсько-татарського союзу доповідали у Москві козацькі посли Павло Тетеря і Самійло Богданович-Зарудний 13 (23) березня[78]. Але коли справа доходила до конкретного вирішення, то, незважаючи на таку активну зовнішню ініціативу ногайців, усе закінчувалося небажанням служити цареві. Так, у червні до ногайських мурз були відправлені Іван Пронський і Василь Герасимов, щоб привести їх під руку Олексія Михайловича, проте ця місія не мала успіху[79].

Іслам Гірей відчував сильний тиск від мурз, які наполягали на тому, щоб допомогти Б.Хмельницькому у боротьбі проти поляків, якщо той буде цього потребувати[80]. Ногайці, однак, не чекали розпорядження хана, і на свій розсуд почали присилати загони до козацького

---

[74] Там же.

[75] АМГ. — Т. II. — Док. 584 (відомість з листа до Шайсупова, 18 (28) лютого 1654 р.).

[76] ДБХ. — Док. 231 (лист Б.Хмельницького до московських послів, 26 січня (5 лютого) 1654 р.).

[77] АЮЗР. — Т. X. — С. 271 (лист І.Виговського, січень 1654 р.). У М.Грушевського див. думку про те, що Хмельницький спроваджував до Корсуня різні посольства, котрі він не хотів зводити з В.Бутурліним: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 777.

[78] АЮЗР. — Т. X. — С. 444-445.

[79] РДАДА. — Ф. 127: Сношения России с ногайскими татарами. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 2 (відписка цареві, червень 1654 р.).

[80] АЮЗР. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 379 (відомості Івана Миколаїва, котрий був у Царгороді у 20-х числах березня 1654 р.).

війська. Особливо багато повідомлень такого змісту доходило до Польщі від молдавського воєводи Стефана Георгіци[81]. Якраз у травні уракмамаєві та уракмаметові мурзи перекочували з Криму поближче до володінь Війська Запорозького. Іслам Гірей, відправляючи до них своїх гінців, робив спроби повернути їх назад. Але це йому не вдавалося, начебто, через небезпеку мурзам від калмиків[82]. "Богуслав Хотимський, — зустрічаємо у листі якогось пана Гжицького, — повідомляє від останнього дня квітня, що Хмельницький, з'єднавшись із Ногайською ордою татар та іншими, вже в тих днях переправився через Дніпро, відправив кілька полків і закликав Буджацьку орду проти нашого війська"[83]. З кореспонденції господаря Стефана, крім того, видно, що окремі полковники мали з'єднатися з Буджацькою ордою[84]. Можна, отже, думати, що деякі татарські загони, підвладні Кримові, воювали на українському боці під час польського наступу Станіслава Потоцького в Україну весною 1654 р. З московської реляції вольнівського розвідника Олексія Міневрі дійсно довідуємося про участь якогось мурзи з ногайськими татарами у боях під Уманню, котрого вістуни розвідника зустріли у степу з ясиром[85]. Польський посол у Криму М.Яскульський на аудієнції в Іслам Гірея оскаржував присутність цих загонів, котрі, мовляв, приходили до козаків самовільно. У цьому відчувається нотка докору ханові, але обережна,

---

[81] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 39, 40 (листи С.Георгіци до С.Потоцького, 23 і 24 квітня 1654 р.). Листування С.Георгіци з цієї колекції Коронного архіву майже повністю видане М.Кордубою та І.Корфусом: Жерела. — Т. XII. — Док. 369, 370; *Corfus I.* Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone (Secolul al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — Dok. 155, 156.

[82] РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 41 (відписка астраханських воєвод у Москву про відомість ногайських послів від Араслан бека, 25 травня (4 червня) 1654 р.).

[83] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 693 (лист від 18 травня 1654 р.).

[84] Жерела. — Т. XII. — Док. 369; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 155.

[85] АМГ. — Т. II. — Док. 605 (відомості від 29 травня (8 червня) 1654 р.). Реляцію, однак, треба сприймати не без застережень: "...а тот полон имали те татарове в городе Умани по повелению Богдана Хмельницкого за то, что того городка черкасы тебе, государю, креста не целовали и отложились к ляхом".

щоб вона не вплинула на хід переговорів: "...попри відомість хана й.м., покликавши собі немалу кількість орди, [козацький гетьман] воював державу й.к.м-ті..."[86].

На підставі листів Б.Хмельницького до Іслам Гірея і Сефер Казі аги від квітня 1654 р. М.Грушевський висунув думку, що перед відправкою посольства Семена Савича до Криму, попередні взаємини України з татарами складалися відносно прихильно з боку хана[87]. Це, напевно, був наслідок скрутного становища, в якому опинився бахчисарайський уряд через діяльність опозиційних мурз. На жаль, є дуже мало відомостей про лютнево-березневі посольства козаків до татар. В одному рукописі, де якраз мало б ітися про них з інформації якогось розвідника, улусного чоловіка з Малого Ногаю, на превеликий жаль, не зберігся архівний аркуш[88]. Відомо, що одними з перших гінців Війська Запорозького до Криму були у лютому якісь Лукіян та Афанасій[89]. Їхня місія достеменно не вивчена, але під час відпускної аудієнції у Бахчисараї їм було наказано передати Б.Хмельницькому, щоб гетьман прислав інших повноважених послів[90]. У наукових дослідженнях і досі немає чіткості, чи наступне посольство після Афанасія та Лукіяна було тим, що його очолив полковник С.Савич у квітні, чи у проміжку між ними було ще якесь інше. Так, наприклад, Л.В.Заборовський вважає, що перше посольство, відправившись 14 лютого, прибуло у ханську столицю 7 березня. Воно, згідно з істориком, було відпущене

---

[86] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 483 (лист М.Яскульського з Криму, 2 травня 1654 р.); *Grabowski A.* Ojczyste spominki. — Krakow, 1845. — T. I. — S. 135.

[87] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II — С. 891.

[88] РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 52.

[89] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 17 (статейний список С.Ледиженського та О.Огаркова). У літературі про це див.: *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 40, 48; *Він же.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII в. — М., 1979. — С. 66-68; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 380.

[90] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 19.

близько 29 березня[91]. Наступна місія була відправлена з Чигирина 20 квітня[92]. Треба зауважити, що з Чигирина до Бахчисараю можна було доїхати за тиждень[93], тому, виїхавши 14 (24) лютого, як у Л.В.Заборовського, Афанасій та Лукіян мали б приїхати у Крим раніше, ніж 7 березня. З цієї причини, думка українських вчених, що наприкінці лютого ст.ст. 1654 р. повинні були з'явитися у Крим ще якісь гінці від Війська Запорозького, видається більш прийнятливою[94].

Історики дуже часто лише побіжно згадують, що в перших переговорах між козаками і татарами 1654 р. Богдан Хмельницький добивався присяги Іслам Гірея на вірність старому союзові[95]. До цього козаків спонукало те, що під Кам'янцем-Подільським король не видав ніяких привілеїв про підтвердження зборівських пунктів, і з другого боку, — кривди, що Україна зазнала від татар, котрі поверталися додому з ясиром. "Те, що ми через наших попередніх послів нагадували про відновлення присяги, — писав гетьман у листі до Іслам Гірея 16 (26) квітня, — мусило статися не з моєї волі, але з волі всього нашого війська. [...] Але тепер, коли ви своєю нерозривною присягою переконали нас у незмінній ласці вашої царської милості, вельми дякуємо за це вашій царській милості..."[96]. Це є свідчення, що перед квітнем 1654 р. така присяга (або, принаймні, якесь запевнення у дружбі) дійсно була складена в Криму представникам Війська Запорозького.

Можна тільки здогадуватися, які умови хан ставив козакам під час підтвердження українсько-татарського

---

[91] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 40.

[92] *Він же.* Крымский вопрос... — С. 273, прим. 27.

[93] Російський посол К.Устокасимов, наприклад, був відпущений з Чигирина 14 (24) листопада і прибув у Бахчисарай 20 (30) числа того ж місяця 1654 р.: РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп.1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 5 ("расспросы" К.Устокасимова).

[94] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр. — С. 360.

[95] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 890 (прим. 1).

[96] ДВХ. — Док. 243. У літературі про цю присягу, крім наведеного місця у М.Грушевського, див.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты. — С. 609; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

союзу. Там мусила бути пропозиція Іслам Гірея розпочати спільний похід проти Москви. Про це він домагався від Б.Хмельницького у кількох посольствах. "...захоче кримський цар їх [козаків] кликати на інші держави, — повідомляли московські посли 26 лютого (8 березня) про козацько-кримські переговори, — і вони, козаки, до нього, [кримського] царя, готові йти на допомогу..."[97]. 18 (28) березня Іслам Гірей сам говорив про те, що він хоче з козаками і польським королем вирушити походом на Москву[98]. Український уряд, однак, рішуче відмовляв у цьому, запевняючи, що козаки зустрінуть татар за Перекопом і поб'ють, якщо орди вийдуть проти Олексія Михайловича[99].

Але попри зовнішню прихильність і укладання певних домовленостей між козаками і татарами, перші новини про підданство України Росії зустріли вороже у Бахчисараї. На початку лютого їх привіз ногайський Указ мурза, котрий кочував поблизу козацьких володінь[100]. Дуже правдоподібно, що такі відомості сприймалися Ісламом Гіреєм як вимушений і тимчасовий політичний акт з боку Б.Хмельницького[101]. Тим не менше, коли приїхали українські гінці, хан "...розсердився на [них]..., хотів їх стратити смертю"[102]. Через це відомість про негативне ставлення Іслам Гірея до полковника С.Савича, котрий прибув у Бахчисарай на-

---

[97] ЦНБ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 17-18 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

[98] Там же. — Арк. 18.

[99] Там же. — Арк. 18-19.

[100] ЦНБ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 41 (статейний список московських послів Хатунського та Фомина). *Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 49; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр. — С. 389; *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос... — С. 267.

[101] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

[102] ЦНБ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 18 (про козацьке посольство перед 19 (29) березня 1654 р.). У А.А.Новосельського див. думку про те, що у березні в Криму отримали перше офіційне повідомлення від Б.Хмельницького про Переяславську раду: *Новосельский А.А.* Вказ. пр. — С. 20. Твердження Г.О.Саніна, що це сталося у квітні під час дипломатичної місії С.Савича, видається хибним: *Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 49, 51.

прикінці квітня — на початку травня 1654 р., не була несподіваною для чигиринських урядовців[103]. М.Грушевський натомість вважав, що С.Савичеві довелося відповідати на питання, поставлені попередніми посольствами перед ханом, про українсько-московський союз, московсько-польську війну та ін. Цим, на думку вченого, пояснюється така швидка зміна позиції кримського уряду[104]. Однак, річ у тім, що всі ці справи не виникли раптово, і погляд Іслам Гірея та Сефер Казі аґи на них мав виробитися ще перед першими посольствами від Б.Хмельницького.

Те, що антимосковська політика хана була найрішучіше виявлена козакам у посольстві С.Савича, не є свідченням, ніби татари перед тим не мали свого категоричного переконання про ставлення до козаків і Москви. У переговорах з Україною протягом лютого-березня 1654 р. хан і візир відтягували час, навіть за рахунок складеної присяги козакам. Причиною такої проволоки слід вважати не тільки опозицію окремих мурз до укладання татарсько-польської ліги. І не тільки новини про азовських та донських козаків, котрі мали вийти на море[105] (хоча цей останній момент був настільки важливий для Іслам Гірея, що він наказав поставити кораблі на морському узбережжі у тих місцях, звідки можна було сподіватися походу[106]). Річ у тім, що татарам потрібно було дочекатися урядового посольства від Речі Посполитої з офіційною реакцією на події в Україні, з конкретними пропозиціями та умовами укладання майбутнього союзу. Гіпотетичні міркування хана і візира про те, як Польща мала діяти в нових умовах, що виникли після Жванця, не могли бути підставою для розриву дипломатичних відносин з Україною, або, принаймні, для такої поведінки, яка була допущена пе-

---

[103] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 889; АЮЗР. — Т. X. — С. 502 (переказ реляції про переговори С.Савича в Криму).

[104] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 891.

[105] Там же. — С. 888.

[106] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 19-20 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

ред С.Савичем[107]. З іншого боку, треба також зважити і на твердження В.Смолія та В.Степанкова, що негативна реакція візира та хана на місію С.Савича була викликана тим, що в Криму союз Б.Хмельницького і московського царя перестали тлумачити, як тимчасове явище[108].

Для обговорення питань, пов'язаних з утворенням польсько-татарської коаліції, 9 квітня до Бахчисараю прибув коронний стражник, посол Мар'ян Яскульський[109]. Перед відправкою цієї місії поляки були стур-

---

[107] Ця думка висловлювалася вже побіжно в науці: *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос... — С. 288; *Він же.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

[108] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр.— С. 376-377.

[109] "...mi przyszło we Czwartek po Wielkiejnocy stanąć w Bakczysaraju, gdzie zaraz nazajutrz miałem u Wezyra audiencyą..." (*Grabowski A.* Op. cit.— T. I. — S. 131 (посольська реляція з Криму)). 1654 р. Великдень за григоріанським календарем припадав на 5 квітня. Відповідно, четвер — на 9 число. В історіографії, натомість, прийнята дата 7 квітня як в'їзд польського посла в Бахчисарай: *Kubala L.* Op. cit. — S. 135 (прийом М.Яскульського у візира на другий день після приїзду посла — 8 квітня); *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 887; *Baranowski B.* Op. cit. — S. 461; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 66, прим. 94; у Г.О.Саніна дата в'їзду визначена на 29 березня (8 квітня) (*Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 51 (М.Яскульський хибно названий Яном)); *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр.— С. 376 ("Наприкінці березня" ст.ст.); *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. — W., 1987. — S. 188. У листі С.Георгіци до канцлера С.Корицінського хибна дата 13 або 14 квітня (Жерела. — Т. XII. — Док. 362; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 151). М.Кордуба поправляє квітень на березень, що не покращує справу (див. примітку у "Жерелах..." до вказаного документу). Багато неясного у Ю.Мицика: місія М.Яскульського з інструкцією від 20 лютого увінчалася тим, що у березні був укладений польсько-татарський договір у Варшаві, куди Іслам Гірей відправив свого посла Сулейман агу. Одразу за цим, згідно з автором, М.Яскульський знову був відправлений у Крим (березень-квітень), щоб виробити "основну" стадію договору. Це не відповідає дійсності: *Мыцык Ю.А.* О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 43. Про укладання угоди у березні див. ще: *Він же.* Нововиявлений лист Мухамед Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 72. Історик покликається на: ДОВ. — Док. 293 (тут публікований червневий договір між Річчю Посполитою і Кримським ханством, датований упорядниками: "1654 г., не ранее марта"). Побіжний аналіз деякої літератури про дату приїзду М.Яскульського в Бахчисарай див. у докторській дисертації В.-С.Черевка. Поза іншим, автор пише, що в окремих списках посольської реляції М.Яскульського з Криму замість "...mi przyszło we Czwartek po Wielkiejnocy stanąć w Bakczysaraju...", с вівторок, і тоді справді

бовані, як уже згадувалося, невизначеністю стосунків Речі Посполитої і Кримського ханства, не знаючи, куди буде скерований похід Іслам Гірея. Інформація, яку коронний стражник привіз ханові, стала головною причиною різкої зміни в гірший бік урядової політики Криму щодо України. Саме після приїзду М.Яскульського Іслам Гірей писав Янові Казимиру: "...Під Кам'янцем ми погодилися з вами, і стільки ми укладали і трактували, що нема ...можливості змінити тих укладів і трактатів. З нашого боку відправлений гінець, щоб отримати остаточну відповідь від дніпрових козаків. [...] Якщо ж, не зірвавши з Москвою, [вони вам] залишаться ворогами, то всі ваші неприятелі стануть також нашими"[110]. При цьому повідомляв, що в Акермані (Білгороді) стоїть сорок-п'ятдесят тисяч татарського війська, котре протягом тижня може вирушити і з'єднатися з польським. "Якби треба було ще більше, — писав хан, — знайте, що і ми самі зі стотисячною армією готові"[111].

Окрім повідомлення про підданство України Москві М.Яскульський приїхав з конкретним військовим планом спровадити головну силу татар на Москву, а коронному війську вислати на допомогу тільки 12 тисяч чоловік[112]. Це свідчить, що уряд Речі Посполитої, який робив свої перші кроки у напрямку формування ліги з татарами, остерігався присутності великої кількості орд у своїх землях, і загалом ставився до такої ліги насторожено. Зручніше було розподілити війну на два фронти,

---

випадає день приїзду на 7 квітня: *Czerewko W.-S.* Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — Арк. 89, прим. 3. Дві рецензії на дисертацію: *Andrusiak M.* [рец. на:] Włodzimierz Semen Czerewko "Wojna Chmielnickiego z Rzeczpospolitą w latach 1654-1655" // Там же. — Оп. 11. — Спр. 2065. — 6 арк.; *Łukaszewski A.* [рец. на:] Czerewko [W.-S.] Wojna Chmielnickiego z Rzpltą w r. 1654 i 1655 // Там же. — Спр. 2120. — Арк. 1-13.

[110] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 18 (лист хибно визначений датою перед 18 квітня 1654 р.).

[111] Там же.

[112] Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курнику, сигн. 691). — Арк. 483-зв.; *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — T. II. — S. 163; *Grabowski A.* Op. cit. — T.I. — S. 135.

операції на кожному з яких мали розгортатися власними силами. Але татари не хотіли починати бойові дії на московській території без підтримки Речі Посполитої, передбачаючи, що польська дипломатія могла б залишити їх у скрутну хвилину наодинці проти сильного ворога[113].

Попри це, місія М.Яскульського досягнула своєї мети — хан задекларував бажання вступити з Польщею в лігу проти Москви, хоча й домагався від короля не наступати на козаків, доки не з'ясується їхня остаточна позиція. Звідомлення М.Яскульського з Криму було таким, що хан випускає на волю багатьох бранців ще від Корсунської битви 1648 р. і "йде на війну до Москви, а до Хмеля послав, щоб впав до ніг короля й.м. і спільно з ним вирушив до Москви, а московських воєвод щоб відіслав з України до нього [до хана], погрожуючи, що якби того не зробив, то спільно з нашим військом його знесе"[114]. Таке рішення Іслам Ґірей прийняв на спільній нараді кримських султанів, беїв, аґів, мурз та іншої старшини, яка відбулася у зв'язку з приїздом коронного стражника. На прощальній аудієнції з Яскульським 31 квітня візир про все це повідомив: "...з [козацькими] послами пошлемо нашого посла з тим, щоб [вони] покорилися й.к.м., віддали [йому] Україну і самі спільно з нами йшли на Москву"[115].

Місія М.Яскульського, можливо, остаточно визначала сфери впливу Польщі та Криму у новій кампанії проти Олексія Михайловича і майбутній поділ Московської держави. Ще раніше у грудні 1653 або на початку 1654 рр. Іслам Ґірей спокушав короля можливостями захоплення московського престолу: "Напружте сили, —

---

[113] Про такі плани у поляків і реакшію татар на них див. у Л.В.Заборовського: *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 44, 50.

[114] ГАДА у Варшаві. — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 9. — Т. Ш. — Арк. 207 (з листа королівського секретаря Мартина Авіловського, 5 червня 1654 р. зі Львова); ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 1848/I. — Арк. 61.

[115] Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 483-зв.; *Grabowski A.* Op. cit.— T. I. — S. 135.

писав хан. — Дотепер така нагода не випадала нікому в руки. Станете господарями такого великого краю. Та служба [наша] відбудеться перш за все для вас. За ласкою великого Бога, якщо закінчите ту справу, московський трон попаде у ваші руки..."[116]. Однак, реальні розрахунки Яна Казимира не сягали так далеко, щоб відчувати в собі силу і можливість відродити часи початку XVII ст. Але, принаймні, Україна й далі мала належати до складу Речі Посполитої.

Іслам Ґірей, натомість, мав великі надії на визволення Казані, Астрахані і "тамтешніх мусульманських народів", плануючи запровадити у них верховенство Кримського ханства. Французький автор XVIII ст. пише, ніби король брав на себе зобов'язання не складати зброї до тих пір, поки Астраханське ханство не опиниться у руках Іслам Ґірея[117]. Ця відомість показує вже результат квітневих переговорів М.Яскульського в Криму, або пізніших, червневих, — Сулейман аґи у Варшаві: опосередковане свідчення, що спільні зобов'язання між польською Короною і ханством, не зафіксовані на папері, могли існувати.

Корені політики Криму середини XVII ст., скерованої на завоювання східних орд, мали глибоке історичне підґрунтя. Від початку XV — протягом XVI ст. кримські хани претендували на роль спадкоємців золотоординської спадщини[118]. У 1521 р. в Казані запанував претендент з династії Ґіреїв, майбутній кримський хан (1532-1551), Сагіб Ґірей[119]. Цю ситуацію хотів використати кримський хан Мегмед Ґірей I (1515-1523). Щоб мати більший вплив на Казанське ханство, він задумав здійснити влітку 1521 р. великий похід на московського царя. При цьому Мегмед Ґірей намагався заручитися союзницькими підтримками Польської Корони і Великого

---

[116] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 15.

[117] *Шерер Н.-Б.* Вказ. пр. — С. 211. Про це див ще у прим. 233.

[118] *Inalcik H.* Giray // Encyclopaedia of Islam. — Leiden (2 Ed.). — P. 1113; *Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 116-121.

[119] Там же; *Fisher A.W.* Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — P. 40, 42-43.

князівства Литовського[120]. Протягом дальшого часу XVI ст. не раз організовувалися татарсько-османські походи на Кавказ, до Астрахані і т.п. Тут згадаю, наприклад, походи кримського хана і черкесів у середині XVI ст.[121], зруйнування Терського городка за панування султана Селіма II (1566-1574) у 1569 р.[122] і т.п. Такі ж кампанії з Криму організовувалися у XVII ст., наприклад, 1609 р. на Закавказзя до Грузії[123] та ін.

Як бачимо, у 1654 р. Іслам Гірей проводив свою діяльність за такою ж схемою, як і його попередник Мегмед Гірей I, шукаючи антимосковських союзників у Речі Посполитій. У цьому проявляється спадковість і традиційність бахчисарайського уряду у виробленні основних напрямків міжнародної політики Кримського ханства.

Іван Виговський говорив, що Іслам Гірей справді мав намір робити похід на Астрахань і Казань[124]. Такі відомості в українському уряді були від татар. Ногайський Серклан мурза, наприклад, говорив козакові Дмитру Матвіїву, що кримський хан наказав ногайцям іти на Московську державу, як тільки вони переправляться через Дніпро[125]. Олексій Михайлович, зі свого боку, попереджав белевського воєводу, що Іслам Гірей збирається виступити на пограничні землі, а потім — до Москви[126]. "А з українних міст воєводи писали до мене не один раз, — читаємо у відписці белевського воєводи, — що татари приходять війною на твої государеві окраїни"[127]. У реляції астраханських воєвод цареві повідомлялося те саме з новин, отриманих у Кабарді[128]. Воєвода

---

120 *Грушевський М.* Вказ. пр. — К., 1995. — Т. VII. — С. 29.

121 История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века / Отв. ред. *Б.Б.Пиотровский*. — М., 1988. — С. 317.

122 Там же. — С. 317, 318.

123 *Багратиони В.* История царства Грузинского / Пер. с грузин. *Н.Накашидзе*. — Тбилиси, 1976. — С. 50-51.

124 АЮЗР. — Т. X. — С. 597 (розмова І.Виговського з Т.Порфир'євим, 10 (20) травня 1654 р.).

125 Там же. — С. 591.

126 РДАДА. — Ф.210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 43 (відписка белевського воєводи до царя).

127 Там же.

128 РДАДА. — Ф.127. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 29.

Василь Шереметьєв отримав інформацію від яблоновського воєводи Ромодановського, що Іслам Ґірей вже вийшов з Криму і стоїть на Овечих Водах[129]. Татарських військ сподівалися під Воронежом[130]. Сам В.Шереметьєв очікував похід хана проти Москви на літо[131].

Тут доречно простежити, як Іслам Ґірей намагався залучити до московської війни мусульманські і кочові народи, підвладні Росії, спонукаючи їх до спільного виступу. Треба зауважити, що його спроби використати ці народи у своїй політиці, не були новими. Так, наприклад, 1653 р. в Азові з'явилися два кримські султани, які збиралися піти в Кабарду для завоювання Терського городка[132]. Тоді ж кримські агенти намагалися підняти кабардинців на цю акцію[133]. У молдавській кампанії 1653 р. у кримському війську були мурзи Великого і Малого Ногаю зі своїми татарами, а також загони кавказьких горців[134]. Відомі також проекти Іслам Ґірея у 1653 р. використати 40 або 50 тисяч калмиків у молдавському поході, про що говорив на зборах у Криму турецький чауш Ахмед аґа[135]. Не виключено, правда, що ця інформація могла бути сфальшована турецьким урядом, щоб кримський хан не боявся калмицьких нападів під час свого походу.

Наприкінці березня 1654 р. до Криму прибули посли від азовського князя і розповіли про небезпеку від донських козаків[136]. У переговорах з азовцями Іслам Ґірей міг зачіпати справи військових загонів азовських

---

[129] РДАДА. — Ф.210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 355. — Арк. 62 (лист яблоновського воєводи від 9 (19) червня 1654 р.).

[130] Там же. — Арк. 99 (лист Ромодановського до Шереметьєва).

[131] Там же. — Арк. 261 (відписка В.Шереметьєва і В.Бутурліна до Олексія Михайловича, липень 1654 р.).

[132] *Смирнов Н.А.* Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — С. 51.

[133] Там же.

[134] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 881.

[135] *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 559.

[136] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 19-20 (статейний список С.Лодиженського та О.Старкова).

татар для кримців у поході проти Москви — про такий загін азовського війська в 300 чоловік є відомість від 24 травня (3 червня)[137].

Підтримувалися також зв'язки з казанськими і астраханськими татарами, куди кримський хан відправив своїх гінців, підбиваючи до повстання[138]. Зі свого боку, астраханські і казанські хани відповідали взаємністю. До московських воєвод про це просочилася інформація від польського язика Лукаша Буновського: "Яскульський, стражник польний, був послом у Криму і бачив грамоту, писану від астраханських і казанських татар, щоб їх кримський хан визволив з неволі царської величності..."[139].

Особливого значення набирали кримсько-ногайські і кримсько-кабардинські відносини. Останні виходили поза вузькі інтереси України, Росії та Польщі, залучаючи ще й політику Персії та Османської імперії з їхніми претензіями на посилення своїх впливів на Північному Кавказі[140]. "До черкесів, — доповідав М.Яскульський з Криму, — від яких ...був посол, хан відправив [свого гінця], щоб з ним [ханом] були готові [іти] на війну"[141]. На початку травня 1654 р. астраханські воєводи мали відомість від кабардинського вістуна, що Іслам Ґірей посилав до Каракаєвого улусу, до Казаналп мурзи, мовляв, не відомо, з якою метою[142]. Такі ж гінці були скеровані і в

---

137 АМГ. — Т. II. — Док. 603 (грамота Олексія Михайловича).

138 *Kubala L.* Op. cit. — S. 137.

139 РДАДА. — Ф. 229: Малороссийский приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 301 (допит Л.Буновського).

140 Про впливи Криму на Кабарду у другій половині XVII ст. див.: *Юдин П.* Калмыки в борьбе с Турцией // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 166. У цьому ж випуску "Русского архива" — популярна стаття, що стосується кримсько-кабардинських взаємин: *Фарфоровский С.* Татары на Кавказе (по легендам кабардинцев) // Там же. — С. 260-261. Далі див. також загальний огляд праць з історії кримсько-кабардинських і кримсько-калмицьких відносин, а також впливу Росії на ці регіони.

141 Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн.991). — Арк. 483-зв. (лист Яскульського від 2 травня 1654 р.); *Grabowski A.* Op. cit.— T.I. — S. 137.

142 РДАДА. — Ф.127. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 8-а.

Малий Ногай до Араслан бека[143]. У відповідь кабардинці і ногайські татари (Кара мурза та інші, "...які з Араслан беком мурзою разом кочують") спроваджували своїх людей у посольстві до Криму[144]. Згаданий Казаналп мурза послав до Іслам Гірея якогось Айтек мурзу, котрий повернувся разом з новими кримськими гінцями[145]. Поза іншим, як доповідали астраханські розвідники, кабардинський Надруз мурза просив у Іслам Гірея, "...щоб до нього кримський цар прислав царевича і своїх військових людей для охорони його, Надрузових, улусів від приходу калмицьких людей. І кримський цар, — читаємо далі, — хоче до Надруз мурзи прислати свого сина царевича з кримськими військовими людьми...", а тим часом у Кабарду їде якийсь Алі аґа з царицею (!) для збору ясаку. І при тих же астраханських розвідниках цариця зібрала 130 чоловік черкеського ясиру, окрім різної зброї[146]. Взагалі на цього Надруз мурзу Іслам Гірей покладав великі надії, щоб він був "...над всіма ...[ханськими] людьми (на Кавказі? — *Я.Ф.*) великим полководцем"[147]. Тому Араслан бек ногайський застерігав астраханських гінців, котрі мали царську грамоту до Надруз мурзи, не їхати в Кабарду, "...тому що, як тільки ви до нього приїдете, то він, Надруз мурза, з государевим ділом пошле вас одразу до кримського царя"[148].

Подібні новини турбували астраханських воєвод і самого царя, який 12 (22) червня 1654 р. видав розпорядження воєводам перешкоджати ногайсько-кримським взаєминам[149]. У зв'язку з цим, важливо було перевести

---

[143] Там же. — Арк. 30 (посольство до Араслан бека); — Арк. 29 (посольство в Кабарду).

[144] Там же. — Арк. 16-17 (лист черкеського мурзи в Астрахань, 19 (29) червня 1654 р.).

[145] Там же. — Арк. 11 (відомість астраханських воєвод від черкеського Муцал мурзи, 4 (14) червня 1654 р.).

[146] Там же. — Арк. 39-40 (реляція воєводам астраханських розвідників у Кабарду, 23 травня (2 червня) 1654 р.).

[147] Там же. — Арк. 53 (реляція астраханських послів у Малий Ногай Михайла Зверовщикова і Василя Михайлова).

[148] Там же. — Арк. 60.

[149] Там же. — Арк. 12.

ногайських татар на кочовища з кримського боку на ногайський, про що також наказував Олексій Михайлович у тій же грамоті, знаючи плани Іслам Гірея прийти під Астрахань. Ногайські ж мурзи всіляко відмовлялися переходити кочувати з кримського боку. "Супроти твого государевого указу, — писали астраханські воєводи в Москву, — з кримського боку на ногайський тих їхніх улусних людей ...ніяким чином перевести не можна, тому що у них хитання і великий поговір, ніби їм під Астраханню у зимовий час від приходу калмицьких людей бути не можна"[150]. І навіть більше. Перейшовши на кримський бік, ногайці хотіли йти далі під Крим, у Казнев улус, "зраджуючи" шерті цареві[151]. Через таку загрозу повністю втратити свій вплив над ними, астраханські воєводи посилали до ногайців військову залогу на чолі зі стрілецьким головою, а пізніше — підкріплення до цієї залоги: "Якщо ногайські улусні люди, — писали воєводи, — зраджуючи тобі, государеві, підуть у дальні місця..., [то військо] почне з ними бій"[152]. Поза іншим, їм також заборонялося іти на кочовища під Терек[153] — чи не тому, що у Москві остерігалися несподіваного нападу на це місто?

До ногайців і у Кабарду, менш залежну від Москви, воєводи відправляли різних вивідувачів, у тому числі і черкеських мурз, зокрема, щоб довідатися про зв'язки Іслам Гірея з Казаналп мурзою[154]. Черкеський князь Муцал відправляв своїх людей у Кабарду і був одним із інформаторів для воєвод[155]. Він служив у Терському городку, як і його батько Сунчалай Англичов і син Каспулат Муцалович[156].

Ногайський Араслан бек змушений був детальніше звітуватися перед астраханськими послами за свої стосунки з Кримом, ніж кабардинські князі: "Від

---

[150] Там же. — Арк. 12-13.
[151] Там же. — Арк. 15.
[152] Там же. — Арк. 13,15.
[153] Там же. — Арк. 13.
[154] Там же. — Арк. 9.
[155] Там же. — Арк. 11.
[156] История народов Северного Кавказа... — С. 304, 338.

[кримського] царя до мене листа немає, — говорив він. — До мене писав Сефер Казі аґа, і той лист я до вас послав"[157]. Крім того, Араслан бек повинен був повідомляти воєвод про кримські новини, відправляючи своїх вивідувачів у порубіжні степи[158].

Переклад згаданої грамоти від Сефер Казі аґи до Араслан бека зберігся. Однак у ній немає нічого особливого — типове запевнення у дружбі і приязні[159]. З неї видно, що ногайський мурза посилав у Крим Евлермек батира з листом, де висловлював свій жаль, що при ханові про нього зле говорять. Візир обіцяв поправити цю справу, рекомендуючи Іслам Ґіреєві Араслан бека з позитивного боку. Відомості, однак, про головну частину кримсько-ногайських переговорів для нас залишаються недоступними: треба пам'ятати, що подібні речі передавалися, як правило, в усній частині посольської інструкції. Це не тільки з огляду на небезпеку для гінця від московської сторожі, але й також тому, що воєводи в Астрахані вимагали б від мурзи папери кримського посольства. Як ми бачили, Араслан бек дійсно передав урядникам лист візира.

Треба зауважити, що підґрунтям в Іслам Ґірея для таких зв'язків була не тільки етнічно-релігійна спільність татар та інших народів, але також і політика самодержавної Москви до підкореного татарського люду, котра впроваджувалася не завжди лояльно. Траплялися, зокрема, окремі випадки насильного переведення татар з мусульманської на християнську віру[160]. Це приводило до численних татарських повстань та виступів, зокрема у казанських провінціях. Щоб перешкоджати бунтам, Олексій Михайлович змушений був будувати там Закамську укріплену лінію і кілька фортець[161].

---

[157] РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 80.

[158] Там же.

[159] Там же. — Арк. 83-84.

[160] История Татарии в документах и материалах. — М., 1937. — С. 150 (чолобитна романівських татар цареві, 1647 р.).

[161] *Имамов В.* Запрятанная история татар. — Набережные Челны, 1994. — С. 15.

Нелегкою також для Олексія Михайловича була мобілізація ногайців і кабардинців на війну з Річчю Посполитою (на відміну, наприклад, від ярославських і романівських татар, які були покликані ще у грудні 1653 р.[162]). Мурзи відмовлялися виставити своїх людей: "...[ми] присягали на Корані на тому, — писали вони, — що, як почуємо з усіх чотирьох боків якісь вісті та задуми, або якусь недружбу царя кримського, і про якусь недружбу вам, великому государю, і війну провідаємо, то нам ...[про це] повідомити, — а не на тому, щоб ...людей давати..."[163]. Для кабардинців Олексій Михайлович видав такий наказ ще 5 (15) квітня 1654 р.[164] Інша мотивація, ймовірно, від татар, більш залежних від астраханських воєвод, полягала в тому, що як тільки Іслам Ґірей почує про допомогу мурз московському військові, то він знищить їх "одним днем"[165]. Тиск з Астрахані на мурз Малого Ногаю у цій справі відчувається дуже виразний, хоча у документах про нього відомостей немає. Якщо, наприклад, згаданий Араслан бек спочатку міг дозволити собі у тому, щоб відмовити зібрати на царську службу вісімсот чоловік[166], то пізніше він все ж виконав цю вимогу, мобілізувавши таку кількість війська, яка від нього вимагалася[167].

Загалом, подібна політика Іслам Ґірея стосовно народів Малого Ногаю і Північного Кавказу мала деякий успіх. 19 (29) червня 1654 р. донський отаман Наум Васильїв доносив воєводам у Валуйки, що вихідці-полоняники, приходячи на Дон, говорять, ніби "...кримський цар з усією кримською ордою, з ногайськими військовими людьми, з кабардинськими і темрюцькими черкесами в зборі у Криму, а хоче [хан] іти

---

[162] РДАДА. — Ф.131: Татарские дела. — Оп. 1. — Стовп.1653 р. — Од. зб. 8. — Арк. 1-4 (три грамоти царя з наказом романівським та ярославським мурзам бути у Вязьмі).

[163] РДАДА. — Ф.127. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 71, 70, 72, 73, 28.

[164] Там же. — Арк. 23.

[165] Там же. — Арк. 74.

[166] Там же. — Арк. 70.

[167] Також 800 чоловік: Там же. — Арк. 43.

війною під твої государеві міста, як поспіють на Русі жнива і сінокіс"[168]. Для додаткових відомостей донці посилали за язиками загони у Крим, Малий Ногай і Кабарду[169].

У цьому ж напрямку підтримувалися контакти з калмиками: "Також калмицький посол був, — читаємо у згаданій реляції М.Яскульського від 2 травня, — укладаючи дружбу проти Москви"[170]. Про нього розповідав у Чигирині С.Савич у розмові з московським послом Т.Порфир'євим: не знаючи завдання його місії, канівський полковник говорив, що цей калмицький старшина (тайша) їде до Магомедового гробу[171]. Насправді ж, калмики, традиційно буддисти, не могли поклонятися мусульманським святиням[172]. Треба відзначити, що калмики і кримські татари були давніми ворогами, і навіть на початку червня 1654 р., себто приблизно місяць після повідомлення М.Яскульського, між ними відбувались якісь зачіпки[173].

І московський цар, і український гетьман, котрий обіцяв послати до калмиків своїх гінців[174], надіялися залучити їх на свій бік у разі ворожої позиції Іслам Гірея. Взагалі у попередній історії ці кочівники не раз використовувалися різними політичними силами для протидії Криму. Так, наприклад, на початку 1653 р. польський уряд виношував плани посольства в калмицькі степи, щоб зробити диверсію у кримських ордах, від'єднавши

---

[168] РДАДА. — Ф.210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 190 (відписка яблоновського воєводи Ромодановського цареві).

[169] Там же.

[170] Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 483-зв. А.Грабовський, друкуючи реляцію в "Ojczystych spominkach", користувався гіршим списком. Про калмиків там тільки непевна згадка: "Kumucki (?) także był poseł" (*Grabowski A.* Op. cit.— T.I. — S. 137).

[171] АЮЗР. — Т. X. — С. 592 (реляція Т.Порфир'єва цареві).

[172] *Отнева О.Д.* [рец. на:] Бакаева Е.П. Буддизм в Калмыкии. Историко-этнографические очерки. — Элиста, 1994 // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1996. — Вип. VIII (у видавництві).

[173] АМГ. — Т. II. — Док. 605 (реляція вольнівського розвідника О.Міневрі, 28 травня (7 червня) 1654 р.).

[174] АЮЗР. — Т. X. — С. 248-249.

татар від козаків[175]. Не виключено також, що наприкінці 1653 р. Іслам Гірей відчував загрозу для Криму від калмиків, і це могло бути однією з підстав для кримського уряду, щоб укласти Жванецький мир, завершивши швидше кампанію, як розповідали татарські язики[176]. Інші джерела дійсно свідчать, ніби ще у листопаді того року калмики перейшли кочувати на кримську територію зі своїми військами[177] Ці вістки, звичайно, мали б викликати у хана занепокоєння. Але калмицькі тайші не пішли проти кримських улусів, а навпаки, як було видно з реляції М.Яскульського, вступили з татарами в переговори[178]. Виходить, їм потрібно було мати вагомі підстави, щоб зондувати спроби замирення зі своїм постійним і традиційним ворогом — Кримом — проти Олексія Михайловича.

Великі непорозуміння між калмиками і астраханськими воєводами виникали якраз наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. у питаннях торгівлі і кочових земель. Заборона воєводами торгівлі приводила до частих сутичок калмиків з російськими залогами і татарами, що кочували в астраханських степах[179], у першу чергу, ногайськими. Ми вже бачили, як через калмицьку небезпеку ногайці відмовлялися кочувати на своєму боці (тим більше коло Астрахані), а переправлялися у кримські степи, турбуючи царський уряд проблемою ногайсько-кримських взаємин. Астраханських урядників хвилюва-

---

[175] *Abrahamowicz Z.* The unrealize Legation of Kasper Szymański to the Kalmuks and Persia in 1653 // Folia Orientalia. — Kraków, 1971. — T. 12. — P. 2-23.

[176] *Смирнов Р.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 559.

[177] РДАДА. — Ф. 119: Сношения России с калмыками. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 4-5 (відписка астраханського воєводи Івана Пронського в Посольський приказ, 29 квітня (9 травня) 1654 р.).

[178] Цікаво, що астраханський воєвода у своєму донесенні в Москву нічого не згадав про кримсько-калмицькі переговори (Там же. — Арк. 1-67). Це показує малу поінформованість московських урядників у цій справі в порівнянні з інформацією про Кабарду і Малий Ногай.

[179] *Преображенская П.С.* Из истории русско-калмыцких отношений в 50—60-х годах XVII века // Калмыцкий научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. — Элиста, 1960. — Вып. 1. — С. 55.

ло те, що наприкінці 1653 р. у калмицьких улусах були зібрані військові загони[180]. У жовтні астраханський стрілець Кіндрат Осипов доповідав, що калмики "...и твои государевы изменники татаровя..." (!), чоловік з триста, збираються іти війною під Астрахань[181]. З цього також бачимо, що калмики впливали на залежних від Росії татар, але невідомо як — силою чи переконанням. Воєводи просили військової допомоги московських стрільців: якщо цар їх не надішле до Астрахані, то не можна буде захистити не тільки місто, але й довколишніх кочівників[182]. У січні 1654 р. воєводи розпочали переговори з Музаном, Мончаком та іншими калмицькими тайшами[183]. І.Пронський піднімав питання підданства цареві, а тайші — розширення кочових територій і розвиток торгівлі: "З Музаном тайшею договір достеменно уклали на тому, що їм, тайшам, з усіма своїми калмицькими людьми бути у послуху під твоєю царською (титули) високою рукою...", а кочувати їм під Саратовом, Царицином та іншими містами. Калмицькі тайші та інша старшина в присутності російських повноважених послів мають "шерть учинити" у себе вдома, що не будуть нападати на московські порубіжні міста і обміняються полоненими[184]. Потрібно було ще більше року, щоб калмики прийняли підданство Росії, а у лютому 1654 р. справа була далека до розв'язання, незважаючи на ці переговори: 26 лютого (8 березня) Мончак та Музан тайші роз'їжджали по кримській стороні поблизу Астрахані, погрожуючи містові[185], і Мончак навіть робив

---

180 РДАДА. — Ф.119. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 1 (відписка І.Пронського).

181 Там же. — Арк. 2.

182 Там же. — Арк. 3.

183 Там же. — Арк. 13, 22.

184 Там же. — Арк. 45, 49. Про полонених — Арк. 13, 49. Про поступки Росії калмикам у кочовищах див.: *Преображенская П.С.* Калмыки в первой половине XVII века. Принятие калмыками (торгоутами и дербетами) русского подданства. Автор. дисс... к.ист.н. — М., 1963. — С. 13. Огляд проблеми кочових земель у калмиків: *Вона ж.* Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 51-52.

185 РДАДА. — Ф.119. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 52.

деякі приступи під мури[186]. Все це залишало ситуацію невизначеною, стимулюючи калмиків до переговорів з бахчисарайським урядом.

Потрібно відзначити, що в російській і радянській історіографії непевність російсько-кабардинських і російсько-калмицьких відносин 1654 р., не говорячи вже про зв'язки Північного Кавказу і кочівників ногайських та калмицьких степів з Кримом, за незначним винятком, здебільшого делікатно замовчувалися або подавалися тенденційно. Головний акцент робився на подіях, коли Кабарда і Калмикія прийняли підданство Росії (Калмикія — 1655 р., Кабарда — 1550-ті — 1570-ті рр., а пізніше ще раз після Кучук-Кайнаджирського миру 1774 р.). З ранніх праць тут потрібно назвати анонімну статтю в "Отечественных записках"[187], статтю А.М.Позднєєва[188], П.Юдіна[189], оглядові матеріали у словнику Ф.А.Брокгауза та І.А.Ефрона[190], книжку В.Н.Кудашева[191], з радянських — М.А.Полієвктова[192], Г.Кокієва[193], М.О.Смірнова[194], ко-

---

[186] *Преображенская П.С.* Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 57.

[187] *З-в С.Н.* Исторический обзор ставропольских крещеных калмыков и несколько данных о современном их состоянии // Отечественные записки. — 1844. — Т. 35. — Отд.II. — С. 27-28.

[188] *Позднеев А.М.* Астраханские калмыки и их отношение к России до начала нынешнего столетия // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1886. — Ч. 244 (март). — С. 147 [рец. на: Калмыки. Исторический очерк М.Новолетова. — СПб., 1884.].

[189] *Юдин П.* Вказ. пр. — С. 165-166.

[190] Энциклопедический словарь / Изд. *Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.* — СПб., 1894. — Т. XIII. — С. 780-781 ("Кабарда", "кабардинцы"); — СПб., 1895. — Т. XIV. — С. 57-64 ("Калмыки", с.64 — детальний огляд літератури XIX ст.). У місці про напади калмиків на російські землі 1654 р. (с.58) відчувається вплив А.М.Позднєєва (порівн.: *Позднеев А.М.* Вказ. пр. — С. 147).

[191] *Кудашев В.Н.* Исторические сведения о кабардинском народе. — Нальчик, 1991 (передрук з 1-го вид. 1913 р.). — С. 48.

[192] *Полиевктов М.А.* Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932. — 54 с. Невелика за обсягом, але грунтовна брошура з цінними коментарями.

[193] *Кокиев Г.* Русско-кабардинские отношения в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. — 1946. — № 10. — С. 44-60. Ця праця найкраще відображає згадану тенденцію: від 1629 р. автор одразу переходить до історії XVIII ст. (с.56).

лективне узагальнююче дослідження з історії Кабарди, де наголошено на тому, що кабардинські мурзи брали участь у російсько-польській війні, проте, звичайно, замовчуються тертя, які існували між Москвою і Кабардою[195]. Просултанське угруповання кабардинських мурз початку XVII ст. згадується в іншій колективній праці з історії народів Північного Кавказу, однак, в негативному контексті і з класовим притиском[196]. Тут є відомості про кримських послів до кавказьких правителів, про агентів кримського хана і т.п., які вели в Кабарді "подрывную антирусскую деятельность"[197]. Натомість, нічого немає про зворотні зв'язки — кабардинців з Кримом.

Про історію калмицько-кримських переговорів, але за 1656 р., є згадка у монографії М.Янчевського[198], у статті П.С.Преображенської[199]. Нічого про це не говорить Т.І.Бєліков[200]. Г.О.Санін у спеціальному розділі про відносини Росії та України з калмиками не тільки не пише про складні стосунки астраханських воєвод і калмиків наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. (як і про калмицько-кримські зв'язки того часу), але й зауважує, що у перші місяці після початку московсько-польської війни у взаєминах Росії з калмиками "...помітних змін не простежується"[201].

---

[194] *Смирнов Н.А.* Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI-XVIII вв. — Нальчик, 1948. — 120 с. Тут є спеціальний розділ "Происки турок и крымского хана в Кабарде", де про впливи Криму на кабардинських мурз у 1654 р. нічого не говориться (с.20-35). *Він же.* Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — 244 с.

[195] История Кабарды / Отв. ред. *Н.А.Смирнов.* — М., 1957. — С. 48.

[196] История народов Северного Кавказа... — С. 335.

[197] Там же. — С. 335, 353.

[198] *Янчевский Н.* Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI-XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — С. 104 (автор використав джерела в основному з Новочеркаського архіву).

[199] *Преображенская П.С.* Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 65 (автор використала працю Н.Янчевського і матеріали з фонду 119 теперішнього РДАДА).

[200] *Беликов Т.И.* Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII-начало XX в.). — [Элиста], 1965. — С. 16-17.

[201] *Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 60.

Однак, у Г.О.Саніна є відомості про загострення російсько-ногайських відносин 1656-1657 рр. і про переговори ногайців з кримським ханом за 1655 р.[202] Про складні стосунки Росії з Малим Ногаєм, чиї татари часто кочували коло Криму і займали вороже становище до московського царя, є інформація у згаданій праці з історії кавказьких народів[203].

Такою є загальна характеристика проблеми стосунків Іслам Гірея III з Північним Кавказом і калмиками у першій половині 1654 р., коли хан намагався залучити ці народи до війни з Московською державою.

У цей же час, на початку червня 1654 р., у поляків виробився план іти війною на Умань, "...як тільки виросте трава...". Ще 1 березня чернігівський воєвода Тишкевич у відомому вже нам листі до канцлера писав, щоб татарські орди напали на це місто при рівночасному наступі польського війська від Дубна[204]. Молдавський господар радив підтягнути польську армію до українського кордону, щоб король показав свою готовність наступати на козаків[205]. Небезпека вторгнення з півночі коронного війська дійсно була реальною. У червні про неї писав київський підкоморій в охоронних листах до своїх маєтностей у Норинську: "...у місті Корці збирається багато людей поляків і хочуть іти до Києва..." в той час, як головні сили Речі Посполитої стоять під Львовом (напевно, під Зборовом), щоб іти в Україну проти Богдана Хмельницького[206]. 28 травня (7 червня) 1654 р. полковник Павло Яненко отримав новини з Бородянки, що поляки з литовським військом переправляються через

---

202 Там же. — С. 127-128.

203 История народов Северного Кавказа... — С. 350.

204 Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 518-519.

205 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 8 (С.Георгіца до С.Коришінського, 5 травня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 373; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 158.

206 РДАДА. — Ф.210. Стовп. Сівського столу. — Арк. 228 (відомість від міщанина Івана московським воєводам у Києві).

Тетерів, сподіваючись їх під Києвом[207]. Самі татари погоджувалися вторгнутися в Україну з обидвох боків, про що повідомляло посольство Сулейман аґи у Варшаві у червні[208]. Ян Казимир збирався вирушити в похід особисто і відправив наперед 20 тисяч коронного війська[209]. Кримські загони чекали в Акермані на інформацію про те, в якому місці мало б відбутися об'єднання обидвох армій[210]. Польсько-кримські приготування розраховувалися на те, щоб Україна, піддавшись впливам Іслам Ґірея, знову приєдналася до Корони[211].

Такі ж стратегічні плани хан обговорював і безпосередньо з С.Потоцьким на початку червня: "...татарський посол прибув до й.м.п. гетьмана [коронного], переконуючи, щоб не вирушав військами в Україну, аж ...[ханський] посол не повернеться від Хмеля, обіцяючи або поєднати його з королем, й.м., або спільно з нашим військом знести, якщо не відступить від Москви"[212]. Б.Барановський мав міркування, що татарські гінці до польського гетьмана повинні були домовитися бодай про тимчасову співпрацю коронних військ з ордою[213]. При цьому, як зауважував Й.Шлєдер, Іслам Ґірей ще раз

---

[207] ЦНБ НАН України. — II. 15564-15570. — Арк. 15-16 (розмова київського полковника з воєводами).

[208] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Teка 21. — Док. 352 (лист Іслам Ґірея до Яна Казимира).

[209] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 25 (лист калги Кази Ґірея до С.Чарноцького).

[210] Там же.

[211] Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 621.

[212] ГАДА у Варшаві. — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 0. — Т. Ш. — Арк. 208 (лист М.Авіловського, 5 червня 1654 р.); ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 1848/I. — Арк. 61 (цей же лист). Про це йдеться у Й.Шлєдера: Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 613. Копію листа Іслам Ґірея до Станіслава Потоцького ханський писар передав у Бахчисараї Семонові Савичу для Івана Виговського: АЮЗР. — Т. X. — С. 500; *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 862.

[213] *Baranowski B.* Op. cit. — S. 462. Про самостійні дипломатичні кроки польських гетьманів див.: *Zarzycki W.* Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce. — W.-Pozn. 1976. — 142 s.

підтверджував перед Станіславом Потоцьким намір спільного походу в московські землі[214].

Попри таку рішучість у приготуваннях до війни, кримський уряд вживав усіляких заходів, щоб перед її початком залучити на свій бік козаків. Щойно згадувалося про ханських послів, які мали переконати Б.Хмельницького відступити від царя, а польських регіментарів просили не дратувати Військо Запорозьке передчасними нападами. Є одна вістка зі слів Іслам Гірея, що в разі, коли б український гетьман послухав хана, турецький султан обіцяв прислати до козаків свое військо[215]. Така "допомога", звичайно, була чистою умовністю, якщо ця відомість хроніста взагалі правдива. "Коли станеться так, — читаємо в листі хана до Яна Казимира, — що дніпровські козаки, дізнавшись, що ми дійшли з вами до згоди, покоряться вам, а Москва вишле посередників і послів, погодьтеся з ними і [не] станьте причиною зірвання з такими довголітніми нашими приятелями. Відтак, не зривайте з ними, а присягніть Сулейман азі ..., і дайте запоруку, що вирушите на Москву"[216].

---

[214] Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 613. До такої спроби Іслам Гірея залучити Військо Запорозьке на свій бік дуже спрощено поставився Г.О.Санін: "В дело были пущены все средства вплоть до грубой дезинформации: [татарський посол Алкас] Кегито утверждал, что к королю уже посланы представители хана с требованием, чтобы король "на... [козаків] всеми своими ратьми не наступал" (В Варшаву с Яскульским действительно отправились послы от хана, но целью их было получение поминок, а вовсе не защита Украины)" (*Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 54).

[215] Neuer Polnischer Florus. — S. 321-322. Тут і далі згадки про якусь діяльну участь Мегмеда IV у політиці Османської імперії, котрі зустрічаються в тогочасних джерелах, звичайно, умовні, бо у 1654 р. йому було тільки дванадцять років. Регентами малолітнього султана були спочатку його бабка Кьозем (Kőzem), котру задушили під час яничарського заколоту 1651 р. Її місце зайняла мати Мегмеда IV Турган. Однак, фактична влада була в руках у яничарів. Про боротьбу Кьозем і Турган див.: *Shaw S.J.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — P. 203-204; *Reychman J.* Historia Turcji. — Wrocław etc., 1973. — S. 100.

[216] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 18 (лист Іслам Гірея до Яна Казимира, червень 1654 р. У збірнику документ хибно датований перед 18 квітня).

Крим взяв чіткий напрямок на розв'язання проблем, пов'язаних із мусульманськими землями в Росії, але позиція України та її союз із Москвою стримували хана від рішучих дій. Через це Іслам Гірей попри всю незичливість під час розмови із Семеном Савичем обіцяв велику кількість татарського війська, як тільки отримає достеменні вісті про напад Станіслава Потоцького в Україну, здійснений у березні 1654 р.[217] А поки в Бахчисараї не було таких новин, то до козаків мали б відправитися ногайські Адиль мурза і Керман мурза з Уракового улусу, які кочували біля українських земель на Дніпрі[218]. Це досить примітний момент в українсько-польсько-татарських стосунках на початку 1654 р. Запевняючи коронний уряд через М.Яскульського у своїх союзних намірах, хан у той же час давав козакам зрозуміти, що з ним і далі можна вести переговори. Таким кроком бахчисарайський двір, крім зовнішньої політики, регулював ще внутрішні відносини Криму між урядом і претензіями безцеремонної опозиції, котра не дуже зважала на хана, підтримуючи приязні взаємини з Б.Хмельницьким. У разі вимог поляків до Іслам Гірея дати роз'яснення про участь татар на боці козаків у весняних боях, кримські урядники могли легко відмовлятися тим, що допомога козакам надійшла без їхнього відома — це й було саме так тлумачено М.Яскульським на його першій аудієнції, як ми вже бачили.

Це свідчить про певне настороження, тепер уже з боку Іслам Гірея, у польсько-татарських взаєминах на початковому етапі до укладання ліги: татари були свідомі того, що польські запевнення багато в чому можуть бути ненадійними. Під загрозою вторгнення у Крим козацько-московських військ (котра, як вважав хан, існувала від самого початку 1654 р.[219], і навіть на

---

[217] ЦНБ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 20 (статейний список московського посольства у Крим С.Ладиженського та О.Огаркова).

[218] Там же.

[219] Окрім наведених планів гетьмана щодо одночасних маневрів запорожців, донців, калмиків, казанських і астраханських татар, див. лист анонімa з Чорнобиля від 27 січня 1654 р.: "Duńcow sorok tysięcy, kozakow osiemdziesiat tysięcy, te przeciw ordy..." (Краків. Бібл. Чарторийських. —

чолі з самим Б.Хмельницьким[220]), Іслам Гірей і Сефер Казі аґа повинні були вести обережну політику доти, поки не отримали б переконливих союзних гарантій з боку Польщі.

З цієї причини завданням ханського уряду було запевнити гетьмана, козацьку старшину і царя, що влітку 1654 р. татари будуть сидіти тихо і на війну нікуди не підуть[221]. У червні татарський посол повідомив про це у Чигирині Богдана Хмельницького: хан не хоче воювати ні Москву, ні поляків, а буде "літувати" в Криму[222]. Те саме свідчив у Москві посол Айвас аґа[223]. Якісь звістки від травня, що кримська орда вирушить проти України вже у червні, звичайно, не мають під собою ґрунтовних підстав з огляду на незавершеність формування татарсько-польського союзу[224]. Ці новини радше передають відгомін українсько-татарських напружених стосунків. Але козаки відчували небезпеку від таких запевнень хана і самі готувалися дати відсіч кримським військам.

Результатом розвитку польсько-татарських взаємин першої половини 1654 р. стала місія татарського посла у Варшаву Сулейман аґи, котрий їхав, щоб привести до присяги короля і стани Речі Посполитої на вірність союзові з Кримським ханством. Згідно зі щоденником А.Радзивіла, посол мав аудієнцію при дворі 27 червня[225]. Король зробив ще одну спробу скерувати всі сили татар

Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 408). Цифри, звичайно, дуже побільшені. Згадку про небезпеку для Криму від Росії після Переяславської ради див.: *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 224-225.

220 ЦНБ НАН України. — II, 15564-15570. — Арк. 17-18 (відомості московським воєводам у Києві від Костянтина Поклонського, 29 червня (9 липня) 1654 р.).

221 АЮЗР. — Т. VIII. — С. 379 (розповідь Івана Миколаїва, котрий виїхав з Царгороду 22 березня (1 квітня) 1654 р.).

222 ЦНБ НАН України. — II, 15564-15570. — Арк. 17-18.

223 Там же. — II, 15425-15487. — Арк. 36.

224 АМГ. — Т. II. — Док. 603 (відписка яблоновського воєводи Ромодановського); *Demény L.* Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — T. XII. — № 4. — P. 510.

225 Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 204.

у Москву, домагаючись від Сулейман аґи тільки десять тисяч татар, треба думати, для війни з Україною: "...а самому ханові до себе на допомогу іти не казав"[226]. Як бачимо, ідея воювати у лізі з татарами, але в той же час окремо від них, не покидала польських урядовців. Але не думаю, що у Варшаві Ян Казимир ставив подібне питання серйозно перед Сулейман аґою (якщо інформація В.Стеткеєвича дійсно правдива), — хіба, може, у вигляді бажаного для поляків розкладу сил нового і непевного для обидвох боків союзу.

Напрямок польсько-татарського договору був визначений остаточно — проти Москви і України: "...найясніший король, й.м., польський з ханом, й.м., кримським проти того віроломного неприятеля [Москви] укладає приязнь, як і проти запорозьких козаків..."[227]. Це означало, що і Польща, і Крим не будуть робити військові походи один проти одного, а при потребі надаватимуть взаємну допомогу на цих ворогів[228]. На перших часах Іслам Ґірей погоджувався вислати до поляків 20 тисяч татар, що переказував через того ж Сулейман аґу на варшавський сейм[229]. Справа договорів з козаками і Москвою обумовлювалася не тільки тим, що Польща і Крим не могли без взаємного погодження вести які-небудь переговори зі своїми неприятелями[230], але також і тим, що кримський хан не буде приймати ані українських, ані московських послів[231], хоч ця друга частина мала тільки протокольне значення і була далекою від реального змісту. Якби знову сталося так, що Військо Запорозьке зможе повернутися до давнього підданства

---

[226] РДАДА. — Ф.214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 80 ("расспросы" полоненого ротмістра Володимира Стеткевича, 28 липня (7 серпня) 1654 р.).

[227] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 34.

[228] Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 597-600; ДОВ. — Док. 293.

[229] ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 694, 698, 701 (новини з Варшави, липень 1654 р.).

[230] ДОВ. — Док. 293.

[231] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 34.

Речі Посполитій, то король мав би стримувати козаків від походів на Крим[232]. Л.Кубаля описує також деякі усні доручення послові від хана для Яна Казимира: під час походу в Україну, а пізніше — на Москву, полякам мали б діставатися захоплені міста, а татарам — російський ясир і мусульманські території[233].

Найбільше королівський уряд турбувала справа виплати гарачу. У Криму і в Стамбулі розв'язання цього питання стояло так гостро, що від нього великою мірою залежало, чи Іслам Ґірей розірве свій союз з козаками. Про це писав до Польщі Сіяуш паша. До Варшави "...послані листи від сілістрійського паші, — читаємо у щоденнику А.Радзивіла, — перекладені на польську мову з турецької, які приніс Бєґановський, де зазначалося, що не було б іншої причини об'єднання татарських військ з козаками [у 1648 р.], якби не відмова [Корони від виплати татарам] повної платні"[234]. Було умовлено, що цю платню за попередні роки поляки привезуть до Кам'янця-Подільського[235]. Спочатку визначалася сума 200 тисяч "groszy", котру мали віддати, склавши присягу[236]. Тут вилізли на поверхню постійні фінансові проблеми королівського уряду, бо цих коштів державна скарбниця не мала. "Дали нам з того 30000 "groszy", — писав візир до канцлера, — дали закладників і затримали Сулейман агу, щоб через нього послати решту грошей. Не дотримавши постанов цього договору, вислали 6000 "groszy" готівкою, а за 24000 — матеріалів"[237]. На підставі цього можна вважати, що "ріки золота", котрі витрачалися Польщею, щоб навернути до себе кримські орди, не

---

[232] ДОВ. — Док. 293.

[233] *Kubala L.* Op. cit. — S. 154. Згадаймо наведену вище думку про можливість існування спільних зобов'язань між Польщею і Кримом, не зафіксованих на папері (прим. 117).

[234] Національна бібл. у Варшаві. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 206-зв. (щоденник А.Радзивіла, запис від 18 липня 1654 р.).

[235] Там же. — Арк. 205 (запис від 3 липня 1654 р.); ДОВ. — Док. 293.

[236] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 19 (Сефер Казі ага до польського канцлера, літо 1654 р.).

[237] Там же.

були достатніми для задоволення потреб татар. На кінець червня 1654 р., коли Сулейман ага іменем хана приймав присягу від Яна Казимира і шляхетського стану, гарач для союзників не був виплачений поляками повністю.

Так виглядали найголовніші постанови польсько-татарських домовленостей, на котрі присягав король і сейм[238]. У рукописі Мартина Голінського є згадка, що на ці ж пункти присягнув і Сулейман ага[239]. Якщо цей запис вірний, то характер цієї посольської присяги нам ближче не відомий. Ясно, що вона не відігравала вагомої ролі, і коли й була виконана, то задля формальності. У тексті присяги короля і станів говориться, ніби вона вступає в силу тільки тоді, коли у присутності польського посла таку ж процедуру виконає в Бахчисараї татарський хан[240].

Коли це все було закінчено, у Варшаві сталася анекдотична ситуація, що є показовим образком для висвітлення устрою і права у Польщі середини XVII ст. Під датою 1 липня 1654 р. у щоденнику А.Радзивіла записано, що посли (найімовірніше, сеймові) від Волинського воєводства скаржилися, чому пункти угоди з ханом були вироблені без погодження зі шляхетським станом. На це канцлер мусив виправдовуватися, що з ханом не встановлено нових пактів, а лише підтверджено старі[241]. Це перегукується з віскою німецького хроніста про опозицію до короля на польському сеймі на початку 1654 р. у справі укладання миру з Кримським ханством[242].

---

[238] Менш важливі умови див.: Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 138-139 (сім пунктів); *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 102-103 (одинадцять пунктів); *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр.— С. 385.

[239] ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 89-1 (новини з Варшави 7 липня 1654 р.): "Posel Tatarsky krolowy j.m. y Rzeczypospolitey przysięgał".

[240] ДОВ. — Док. 294, 295 (тексти присяги короля і сейму).

[241] Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 204-зв.

[242] Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 610.

* * *

Таким чином, головне завдання української дипломатії першої половини XVII ст. полягало в тому, щоб запобігти утворенню антиукраїнської коаліції за участю Польщі, Криму, Османської імперії та інших країн. Міжнародні відносини у цьому напрямку не були сприятливими для України після союзу з Московською державою: якраз напередодні Переяславської ради у грудні 1653 р. був укладений польсько-татарський антимосковський мир. Попри взаємну недовіру поляків і татар, нова ліга почала набирати все більш виразних рис, ворожих українській політиці.

Іслам Гірей III розпочав активну дипломатичну підготовку до наступу на московські землі, підтримуючи зв'язки з мурзами Малого Ногаю, Північного Кавказу, Астраханської, Казанської орд, калмиками та іншими степовими і гірськими народами. Маючи намір встановити над ними свою владу, він допускав можливість нейтрального становища козаків під час татарсько-польського походу на Москву.

Розрахунки Яна Казимира та Іслам Гірея щодо залучення козаків до антимосковського походу не були підтримані Богданом Хмельницьким. У самому Кримському ханстві розпочалася політична боротьба пропольської та проукраїнської партій за вибір майбутньої зовнішньої політики ханства. Український гетьман мав великі надії на вплив в Криму опозиційного до бахчисарайського уряду руху для позитивного вирішення українсько-татарських проблем початку 1654 р.

Розділ II

Ставлення Османської імперії та її васалів у придунайських країнах до подій у Східній Європі (зима — літо 1654 року)

За активними відносинами Криму з сусідніми державами стояла Османська імперія. Перш, ніж розпочати огляд політики султанської Порти у Східній Європі на початку 1654 р., хотілося б вказати дві протилежні думки в українській історіографії про справу погодження турецького і московського протекторатів Богдана Хмельницького після Переяславської ради 1654 р.

Перший погляд витворився у працях представника української науки молодшого покоління міжвоєнного часу, а пізніше — еміграційної, Василя Дубровського. Вчений обстоює точку зору про перевагу політики південної, т.зв. чорноморської орієнтації у зовнішніх зв'язках України в епоху Богдана Хмельницького, навіть після Переяславської ради 1654 р. Український гетьман, ніби, перед присягою Олексієві Михайловичу був підданим не Яна Казимира, а Мегмеда IV, тому, прийнявши московський протекторат, козаки покинули зверхність не Речі Посполитої, а Порти. Такий висновок вчений робить на підставі тексту українського літописця: "Цікаво, — пише В.Дубровський, — що переяславське підданство 1654 року Хмельницького Росії Грабянка висвітлює як крок, що його спонукала політика хана: "Хмельницький давно известися, яко хан прирек королю слово паки Польще покорити Украину". Отже виходить, що Хмельницький змінив підданство не від Польщі до Росії, а від Туреччини з Кримом до Росії. Уявлення Грабянки щодо цього цілком ясне, тільки не договорене до кінця"[1]. В іншій праці дослідник розвиває

---

[1] *Дубровський Б.* Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України

цю тезу. Те, що після Переяславської ради гетьман присилав до Стамбулу своїх послів із запевненням, згідно з істориком, старого васалітету, означало, що підданство Москві не змінило васальної залежності України від Порти; Олексієві Михайловичу, пише далі В.Дубровський, було вигідно тлумачити протекторат України як підданство Війська Запорозького від Речі Посполитої, свідомо ігноруючи Порту; сам Хмельницький та його оточення сприймали договір з Москвою як союзний якраз з тої причини, що гетьман уже мав "...автономні права володаря України за османським "еялатом"... Отже тоді, — зауважує дослідник, — не мав подвійного підданства. Він був між 1648-1651 роками васалом кримського хана, а потім — до кінця свого життя — васалом турецького султана. Користуючися своїми суверенними правами як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі — Московщини"[2].

Треба зауважити, що в цих думках дуже багато наплутаного, і не тільки у датах послідовності кримсько-турецького підданства України. Полишивши на боці непевне твердження про козацьку приналежність до турецького протекторату одразу після Переяслава (про це мова буде окремо), варто зупинити увагу на відомості Григорія Грабянки. Місце, котре використав В.Дубровський у літописця, виглядає так: Іслам Гірей, повертаючись з-під Жванця, побив і полонив багато людей. У такий спосіб хан хотів згубити Військо Запорозьке, маючи гадку примусити його вирушити в похід на Москву і викликати у царя ненависть до України. Пізніше,

---

у Львові. — Ф. 309: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. — Оп. 1. — Од. зб. 1318. — Арк. 35.

[2] *Він же.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Ню Йорк etc., 1975. — № 3-4. — С. 22-27. Це є авторський переказ по пам'яті втраченої книжки "Богдан Хмельницький і Туреччина", котрий вийшов після смерті історика (Там же. — С. 22). Про цю книжку (5 друк. арк.) див. у бібліографії серед переліку втрачених рукописів вченого. Вона була ухвалена до друку 1944 р. в "Записках Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі" (*Він же.* Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1948. — С. 48). О.Пріцак сумнівався, що В.Дубровський використовував турецькі джерела: *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — Мюнхен, 1948. — С. 143 (прим.).

утворивши татарсько-польсько-московський союз, з трьох боків остаточно знищити козаків, після чого Польща і Крим мали намір поневолити Москву. Довідавшись, що хан хоче так підступно занапастити українські землі (наведена цитата у В. Дубровського), гетьман вислав своє посольство у Москву з проханням прийняти його під високу руку Олексія Михайловича[3]. Вислів Г.Грабянки, що хан прирік королю "...паки Польще покорити Украину", зовсім не натякає на Османську імперію, бо Іслам Ґірей, згідно з текстом літопису, давав своє зобов'язання Янові Казимиру якраз у той час, коли Військо Запорозьке вже було піддане Москві.

Як видається, це оповідання Г.Грабянки не має ніяких підстав для категоричного висновку, який був зроблений В.Дубровським. Наведене літописцем трактування Переяславської ради було популярним в епоху кінця XVII — початку XVIII ст.: козаки бачили, як хан, змовившись із поляками, хотів розірвати лігу з Україною, щоб навернути її до короля, і через це гетьман змушений був звертатися до Москви. Те саме можна зустріти, наприклад, у Самовидця та О.Рігельмана також без жодної згадки про султана[4]. Такі ж тенденції відчуваються і у Й.Шлєдера[5]. Тому В.Дубровський, висловлюючи свою гіпотезу, мав дуже слабий ґрунт для неї.

На користь його тези, однак, могла б служити згадка з меморіалу від 1734 р. французького дипломата Ле Драна "Про москвинів і про союз [німецького] імператора з цією нацією": "Козаки, зазнаючи кривди від

---

[3] *Грабянка Г.* Действия презельной от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки. — К., 1854. — С. 120-122.

[4] Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 65-66; *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 214, 215.

[5] "Denn, nachdem ihn der Chan verlasset, hat er sich zu dem Moskowiter geschlagen" (Theatrum Europeum / Beschr. v. *J.-G.Schlederus.* — Frankfurt am Main, 1685. — Th. VII. — S. 609).

поляків, перейшли до турків, а звідти — до москвинів"[6]. Тільки такий погляд був би дуже спрощений, бо підданство як форму політичної гри гетьман не один раз використовував у своїй діяльності задля військової допомоги. Дипломат XVIII ст., звичайно, не ставив перед собою мету глибшого аналізу. На противагу його висловлу можна, наприклад, навести місце з листа кримського візира Сефер Казі аґи до польського канцлера С.Корицінського від 16 липня 1654 р.: "...на цей час... [беремо зобов'язання], відступаючи від козаків, підданих к.й.м-ті"[7]. Тому окремі вислови, що трапляються, не повинні збивати загальне політичне тло епохи. Перед Переяславом ми не знаємо жодного випадку, коли козаки відрікалися від короля, навіть піддаючись султанові задля впливів на Крим.

У своїх попередніх працях історик не був такий категоричний ("...незадоволений з поведінки Москви [у 1654 р.], Б.Хмельницький незабаром знову розпочинає з Туреччиною переговори про спілку, а може й протекцію"[8]), хоч робить висновок, що і після Переяславської ради вся діяльність українського гетьмана була протурецькою[9]. М.Грушевський поставився прихильно до деяких тверджень В.Дубровського зі статті у "Східному Світі"[10]. Однак у відповідному місці "Історії

---

[6] Французький дипломат про Україну (1734) // Україна. — Париж, 1950. — Ч. 4. — С. 276. Сам меморіал зберігається в архіві французького Міністерства закордонних справ.

[7] Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Тека 48. — Док. 380. — Арк. 2 (далі — ГАДА).

[8] *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 173.

[9] Там же. У пізніших дослідженнях автор не змінив свою думку (*Він же.* Україна й Крим в історичних взаєминах. — С. 12-13).

[10] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784; *Він же.* З приводу листування В.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930 (липень-серпень). — Кн. 42. — С. 7: "Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства (ВУНАС) ...поставила на чергу справу наукового дослідження українсько-турецьких відносин XVII в.: в її органі "Східний Світ" один з небагатьох поки що наших молодих істориків, що приступили до вивчення турецької мови і палеографії, В.В.Дубровський виступив з рядом цілком уґрунтованих посту-

України-Руси" вчений коментував українсько-турецькі зв'язки на початку 1654 р. досить стримано. Він підтверджував тільки гадку, ніби гетьман, рівночасно з актом підданства Олексієві Михайловичу, хотів зберегти васалітет султана над Україною. Тому у Стамбулі Хмельницький пояснював тимчасовість і необхідність союзу з Москвою[11].

Якщо В.Дубровський присвятив своїй теорії кілька досліджень, то інший погляд — це одинока репліка сучасного українського дослідника: "У багатьох із згаданих листів [сілістрійського намісника], — пише Ю.А.Мицик, — міститься згадка про підданство Б.Хмельницького турецькому султану, однак тут, як і в багатьох інших випадках, керівники імперії намагалися видати бажане за дійсне. ...досить вказати на один з листів Сіяуша паші. Прагнучи схилити Б. Хмельницького до прийняття турецького протекторату, він просто перерахував як васалів Османської імперії німецьких, польського та угорського монархів[12]. Варто підкреслити, що даний лист було написано не раніше березня 1653 р., і це є ще одним аргументом, котрий свідчить про те, що українські повстанці не приймали турецького протекторату в роки Визвольної війни, хоча з тактичних міркувань могли давати такі обіцянки турецькому уряду"[13].

Подібний висновок не прийнятливий не лише тому, що лист сілістрійського Сіяуш паші, яким користувався історик, не датований. Ю.А.Мицик стверджує, що перед березнем 1653 р. козаки не приймали протекторату Порти, бо ж Сіяуш паша якраз агітує їх це зробити.

латів ("Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст."...)".

[11] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784.

[12] Тут покликання на: Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 803: "И немецкие, и полской, и мажарской короли, не имѣя о себѣ по государствахъ своихъ мочи, били челом благочасному великому государю нашему въ холопство, и они до днесь какой себѣ покой имѣютъ, про то вамъ самимъ вѣдомо" (далі — Архив ЮЗР).

[13] *Мицик Ю.А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 45.

Дуже близька ситуація виникла в науці між О.Пріцаком та З.Абрагамовичем під час обговорення союзу Б.Хмельницького і Порти у 1648 р. Виступаючи проти можливості його укладання, З.Абрагамович наводив той аргумент, що якби підданство Війська Запорозького було оформлене на той час у Стамбулі, то три роки пізніше, у 1651 р., коли васалітет України Порті не викликає сумніву, про це мало б згадуватися[14]. О.Пріцак йому відповів, що дипломатія Османів стосовно України не завжди дотримувалася такої практики. Наприклад, під час укладання договору П.Дорошенка з султаном у червні 1669 р. не згадується Б.Хмельницький, а у договорі П.Орлика від грудня 1711 р. — ні П.Дорошенко, ні Б.Хмельницький[15]. Ті самі аргументи можна повною мірою навести і Ю.А.Мицикові стосовно коментаря листа Сіяуш паші.

Впливи османського уряду на кримського хана були головним об'єктом українсько-польської дипломатичної боротьби за татарських союзників у першій половині 1654 р. Козацьке посольство відправилося в Стамбул дорогою через Кримське ханство якраз для того, можливо, щоб поставити татар до відома про свої зв'язки з Портою[16]. Б.Хмельницький не шукав посередництва Сіяуш паші для переговорів з Мегмедом IV, що, у разі добрих відносин України з Сілістрією, мало б значно полегшити посольську місію. Українські повірені обминули сілістрійські володіння і паша мусив їх завертати, повідомляючи Б.Хмельницького про це окремим посольством[17]. Не виключено, що це великою мірою було

---

[14] *Abrahamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1990. — Vol. XIV. — № 1/2. — P. 173-138.

[15] *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 187, прим. 57. У першому рядку друкарська помилка: "Абрагамович доводить можливість українсько-турецького союзу в 1648 р." Має бути — 1651 р.

[16] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 5769/III. — Арк. 891 (лист Яна Лещинського, 20 червня 1654 р.) (далі — ЛНБ НАН України).

[17] *Мицик Ю.А.* Вказ. пр. — С. 48, додаток (лист Сіяуш паші до Б.Хмельницького, початок 1654 р.). Документ друкований раніше: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Т. XII. — Док. 382

пов'язано з причетністю Сіяуш паші до Жванецької кампанії та його дипломатичними заходами на користь утворення польсько-татарської антимосковської ліги[18]. Польський канцлер С. Корицінський, наприклад, перед відправкою посла у Стамбул кілька разів присилав своїх гінців до Сіяуш паші спитати дозволу, чи можна коронному послові до султана їхати через Сілістрію. Паша відповідав, що докладе зусиль для формування польсько-турецького союзу[19]. Ще наприкінці 1653 р. він обіцяв полякам сприяти у посольській місії до Порти[20].

Перші новини у Стамбулі про підданство України московському цареві зустріли з великою недовірою. Про це свідчили у Москві Іван Миколаїв, котрий приїхав з Царгороду[21], а також константинопольські шпигуни Стефана Георгіци[22]. Причому останні трактували ці відомості так, ніби султан не міг припустити, що Богдан Хмельницький наважився погордувати татарською приязню задля московської — те, на що Іслам Ґірей не розраховував, укладаючи у грудні 1653 р. договір з поляка-

---

(далі — Жерела); Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — Док. 297 (лист С.Лянцкоронського до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.) (далі — ДОВ). Згадку про цей факт див., зокр.: *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 183; *Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Bohdan Xmel'nyc'kyi and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1984. — Vol. VIII. — № 3-4. — P. 459.

[18] Жерела. — Т. XII. — Док. 334 (реляція Джустініані у Венецію, 17 січня 1654 р.). Про це посередньо — в листі Сіяуш паші до В.Хмельницького: Там же. — Док. 382; *Мицик Ю.А.* Вказ. пр. — С. 49.

[19] Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. *Z.Abrahamowicz.* — W., 1959. — Dok. 347, 348.

[20] *Буцинский П.* Вказ. пр. — С. 183; *Rudawski W.* Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. I. — S. 235.

[21] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 380 (далі — АЮЗР); Російський державний архів давніх актів. — Ф. 229: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 338 (далі - РДАДА).

[22] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 33 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 21 березня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 353; *Corfus I.* Documente privitoare la istoria României culese arhivele polone (Secolul al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — Dok. 148).

ми, як про це вже говорилося у попередньому розділі. Натомість, в османському уряді сподівалися, що українське посольство має задекларувати своє підданство Порті[23]. Ці надії, треба зауважити, були досить сильними, і крім Івана Миколаїва, згадки про них є у якогось вірменина, котрий, приїхавши з Царгороду до Варшави, додає, що до турків уже дійшла інформація про союз Б.Хмельницького з Москвою[24].

З повідомлення австрійського резидента у Царгороді С.Реніґера довідуємося, що козацькі посли у Стамбулі вимагали відновлення Василя Лупула на молдавському господарстві і наказу татарам не допомагати полякам[25]. Таке саме донесення маємо від семигородського агента в Порті Ф.Тордая до князя Ракоція[26]. Про заступництво українських послів перед султанським двором за воєводою Лупулом розповідав у Москві також Юрій Костянтинів, який приїхав із Царгороду[27].

На підставі інформації С.Реніґера М.Грушевський зробив припущення, ніби посли мали запевнити турецький диван, що московський протекторат над Україною не може змінити приязних відносин козаків і Порти[28]. Про це писав також німецький хроніст[29]. У рукописі Мартина Ґолінського є запис відомого вже нам листа Ґжицького, до котрого дійшли турецькі новини, що українські і московські посли обіцяли султанові "того року Польщу піддати", самі задовільняючись землями

---

[23] АЮЗР. — Т. VIII. — С. 380; РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 337 (відомості І.Миколаїва).

[24] Жерела. — Т. XII. — Док. 384 (реляція Джустініані до Венеції, 4 квітня 1654 р.).

[25] Там же. — Док. 378 (реляція С.Реніґера Фердинандові III, 18 травня 1654 р.).

[26] *Deméný L.* Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — Т. XII. — № 4. — P. 510.

[27] РДАДА. — Ф. 214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 287-288.

[28] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 781; *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — T. XI. — № 3. — S. 96.

[29] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 615.

Русі[30]. Отже, не виключено, що козацька місія пропонувала якісь наступальні плани і поділ Речі Посполитої. Якраз у цей період польські розвідники інформували з України, що Хмельницький збирається робити похід в Галичину, і через два-три тижні після Великодня його війська мали б дійти до Любліна[31].

У науці можна зустріти твердження, ніби українські посли у Стамбул на початку 1654 р. просили підданство у султана в той же час, як Військо Запорозьке вже прийняло протекторат московського царя. Найсильніше ця теза відображена у працях Л.Кубалі: гетьман "вислав..., як відомо, — пише історик, — через два місяці після укладання присяги вірності у Переяславі, посольство до турецького цісаря для утвердження підданства"[32].

Ще раніше харківський вчений П.Буцинський згадав про це, але дуже побіжно і загально, вставивши тільки репліку у зміст до розділу 9: "Відносини Хмельницького і Туреччини після Переяславського договору: він вважав себе підданим султана". Однак в основному тексті дослідник подає дуже бідну інформацію про козацьких послів: "Козаки в ім'я давнього договору з Портою, просили її допомоги проти Польщі"[33].

З інших українських істориків, як було видно, В.Дубровський у ранніх працях підносив це питання лише гіпотетично і ставив його як наслідок складних українсько-московських стосунків 1654 р.[34] Але у своєму рефераті втраченої монографії історик беззастережно

---

[30] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 003 (лист від 18 травня 1654 р.). Насправді московської місії у Стамбул на початку 1654 р. не було.

[31] Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 518 (лист чернігівського воєводи Тишкевича до С.Коріцінського, 1 березня 1654 р.); *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773.

[32] *Kubala L.* Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik historyczny. — 1907. — R. XXI. — Z. 4. — S. 634; *Він же.* Wojna Moskiewska r.1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III.). — W., 1910. — S. 187.

[33] *Буцинский П.* Вказ. пр. — С. 187 і зміст.

[34] *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... — С. 173.

приймав думку про васальну залежність українського гетьмана від Порти після Переяславської ради[35].

Думки Л.Кубалі повністю знайшли відображення у дисертації В.-С.Черевка: "Знаємо тільки, — писав останній, — що ці посли, не зважаючи на недавню умову з москалями, пропонували султанові протекторат над Україною...". На підтвердження такої тези історик наводив відомість від 4 квітня 1654 р., котру резидент Джустініані передав до Венеції з інформації згаданого вірменина[36]. Але дослідник випустив деталь, що цей вірменин говорив лише про надії султанського уряду на таке прохання козаків. Сама ж реляція Джустініані датована на два з половиною тижні раніше від того часу, коли приїхали українські посли у Стамбул. Тому такий аргумент В.-С.Черевка слід визнати зовсім невдалим.

М.Грушевський, як ми бачили, лише констатував, що козаки на початку 1654 р. хотіли затримати за собою васалітет Порти, рівночасно піддаючись Олексієві Михайловичу. Звідси й випливали спроби козаків, вважав учений, переконати султана, що протекторат московського царя над ними не є ворожий Османській імперії[37].

Із сучасних тюркологів французька дослідниця Ш.Лемерсьє-Квельквеже підтверджувала гіпотези Л.Кубалі[38]. Історик не подавала покликання, але тут відчувас-

---

[35] *Він же.* Богдан Хмельницький і Туреччина. — С. 26.

[36] *Czerewko W.-S.* Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — Арк. 82, 83 (прим. 1).

[37] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784.

[38] *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siecle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichau ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1970. — № 11 (3). — P. 458: одразу після Переяслава "...il cacha la signature du traité aux Ottomans et aux Tatars et continua a se considérer comme le vasal de la Porte". Той самий текст див. у коментарі до листа Богдана Хмельницького (лютий, 1653 р.) у збірнику: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musee du Palais de Topkapı. — Paris, 1978. — P. 195. Дві рецензії на цей збірник див.: *Ostapchuk V.* The Publication of Documents of the Krimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1982. — Vol. VI. — № 4. — P. 500-527; *Він же.* The Publication of Documents of the Krimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The

ться явний вплив статті М.Костомарова "Богдан Хмельницький, данник Оттоманської Порти".

Однак останній нічого не писав про турецький протекторат над Україною 1654 р., крім твердження: Хмельницький "...був насправді данником Оттоманської Порти і не переставав вважати себе таким і після Переяславського договору, коли, здавалось нам, нічого не дозволяло б сумніватися у його вірності Росії"[39]. Але для цієї думки вчений використовував пізню султанську грамоту Б.Хмельницькому від серпня 1655 р.[40]

Треба зауважити, що, прийнявши протекторат Османської імперії влітку 1653 р., Б.Хмельницький на початку наступного року, найімовірніше, все ще вважався її васалом. Але джерел, які б свідчили про те, що козаки дійсно просили ще одну протекцію султана через два місяці після Переяславської ради, поки що немає. Гіро це мовчать не тільки австрійський та семигородський резиденти, повідомляючи своїм урядам про завдання посольства від Б.Хмельницького до Порти[41], але й вітчизняні та закордонні літописи та хроніки. Навпаки, можна простежити тенденцію, коли часті згадки про надії османських політиків на новий васалітет Б.Хмельницького раптово зникають саме з приїздом козацького посольства в Стамбул. Такий момент, власне, мав би виглядати інакше. Протекторську залежність України від Османської імперії важко було б обійти мовчанкою (як, наприклад, отримали розголосу такі акції 1651 або 1653 рр.) серед польських і татарських гінців у Порті, московських — у Криму, резидентів різних країн, полоняників, втікачів та інших вістунів, особливо грецьких православних послів до царя в той час, як про самі лише

Dokumentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations // Turcica. — 1987. — T. XIX. — P. 247-276. Лист Богдана Хмельницького, друкований французькою дослідницею, див. в англійському перекладі з факсимільним відтворенням оригіналу: *Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Op. cit. — P. 466-472 (розбіжність з Ш.Л.-Квельквеже у датуванні — 3 (13) січня 1653 р.).

[39] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII-XIV. — С. 605.

[40] Там же. — С. 611.

[41] Джерела — Т. XII. — Док. 378; *Demény L.* Op. cit. — P. 488-521.

нічим не обґрунтовані надії султана говорилося з різних джерел і у Варшаві, і в Москві.

Річ у тім, що історики, іноді, неправильно трактують дипломатичну діяльність Б.Хмельницького у Стамбулі протягом першої половини 1653 р., переносячи її на ґрунт подій наступного року[42]. Так, наприклад, у підставових працях з цього приводу Л.Кубалі зустрічаємо: польський посол у Стамбулі "Бєґановський скаржився, що Порта приймає козацьких послів. Візир наказав покласти на них багаті кафтани... Жертвуючи підданство, [вони] просили про опіку і обіцяли 40000 талярів річного гарачу, але після закінчення війни..."[43]. Далі йде наведена цитата, де автор, ні на що не покликаючись, говорить про таку акцію козаків у 1654 р. як відому річ. Чи мав дослідник на увазі у цьому місці скаргу Миколая Бєґановського, відомості про яку запозичив з царгородської реляції С.Реніґера у виданні Й.Гаммера? Останній справді писав про те (без згадки, однак, про польського посла), що гінці від козаків 1654 р., як і ті, котрі приїжджали минулого року, просили захисту в Порті, обіцяючи трибут і т.п.[44] Але, покликаючись на звіт С.Реніґера до Відня від липня 1653 р., австрійський вчений підтверджував тільки новини літнього українського посольства 1653 р., а весняну місію 1654 р. зали-

---

[42] Така плутанина зустрічається також у джерелах. Наприклад, в італійській реляції нунція Відоні у Ватікан від 16 березня 1654 р. з Варшави говориться про вірменина, котрий приїхав з Царгороду і повідомив, ніби до Порти ще перед Бєґановським прибули українські посли. А оскільки, читаємо далі, при султанському дворі вже знали про підданство Б.Хмельницького царю, то їм дали поганий прийом. "...ad un Visir, c'havea voluto parlar in favore loro era stata troncata la testa...". Натомість, з великим бажанням чекають на приїзд польського посла. Однак, "...di tutto s'attendeva maggior certezza", — застережливо пише Відоні (Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae, 1963. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 150. — Doc. 3754). Тут виразно бачимо приїзд української місії до Стамбулу у 1653 р. та її аудієнцію попереднім від Дервіш Мегмед паші візирем (сам Дервіш паша був призначений на візирський уряд 1653 р.). Але інформація про підданство України Москві і про польського гінця ставлять це посольство в контекст подій 1654 р., що породжує різні фантазії.

[43] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 132. Те саме зустрічаємо у В.-С.Черевка: *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Apk. 82-83.

[44] *Hammer-Purgstall J.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1829. — T. 5. — S. 595.

шав без глибшого аналізу, провівши лише аналогію[45]. Таку непевну інформацію прийняв Л.Кубаля, зі свого боку, не підкріпивши її аргументовано[46].

Інформацію про підданство України Порті можна зустріти в листі сілістрійського Сіяуш паші до Б.Хмельницького: "...а в попередній твоїй, друга нашого, грамоті написано, що ви стали у благочестивого і великого государя нашого під його високою рукою у підданстві, і війну ви почали з його благословення. І ви у нас просите, щоб ми про ваше підданство великому благочестивому государеві нашому повідомили"[47]. Лист без дати. До Б.Хмельницького його привіз сілістрійський посол Юнус аґа, котрий приїхав у відповідь на козацьке посольство якогось Демки. У першій половині 1654 р. між українським гетьманом і сілістрійським пашею дійсно відбувалися переговори[48], і поміж послами Війська Запорозького трапляються Демки. Наприклад, один із них, осавул, був відправлений влітку 1654 р. в Молдавію добиватися від господаря С.Георгіци присягу для Олексія Михайловича[49]. З Молдавії він приїхав 21 (31) серпня 1654 р.[50] У листопаді того ж року він уже згадується покійним[51]. Ще один Демко, сотник лисянсь-

---

[45] Там же. Реляція С.Ренігера пізніше була видрукувана М.Кордубою: Жерела. — Т. XII. — Док. 373 (повідомлення австрійського резидента від 12 липня 1654 р.).

[46] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 132. Див. прим. 29: "Reniger (u Hammera V. 595)".

[47] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 802.

[48] Ми вже згадували посольство Сіяуш паші до Б.Хмельницького з докором, що козацькі посли до Порти обминули Сілістрію. Також див.: РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 235 (відписка путивльських воєвод про "расспросы" І.Миколаїва, 31 травня (10 червня) 1654 р.). І.Миколаїв зустрічав якогось сілістрійського посла, котрий повертався від Б.Хмельницького.

[49] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (лист С.Георгіци до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

[50] АЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 354 (статейний список І.Ржевського, серпень-вересень 1654 р.).

[51] Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Док. 289 (лист Б.Хмельницького до Олексія Михайловича, 10 (20) жовтня 1654 р.) (далі — ДБХ); Исторические связи народов СССР и Румынии. — М., 1968. — Т. II. — Док. 86 (той же лист).

кий, був послом від Війська Запорозького до волоського господаря Костянтина Щербана наприкінці вересня 1654 р.[52] Причому Демко осавул і Демко сотник — дві різні особи: про останнього Стефан Ґеорґіца говорить як про невідому йому людину[53], в той час як з першим він мав справи півтора місяці перед тим. Отож, при загальній бідності джерел, котрі б висвітлювали українсько-сілістрійські відносини, важко встановити, який саме Демко їздив до Сіяуш паші і чи дійсно цей лист можна датувати 1654 р., як це робить І.Каманін[54]. Ю.А.Мицик, наприклад, вважає, що документ написаний не раніше березня 1653 р., але при цьому не пояснює своїх міркувань. Причому українським послом вказаний саме осавул Демко Лисовець, хоча це також неясно[55].

З тексту грамоти не видно, коли вона писалася, — до чи після смерті Іслам Ґірея. Козацьким послам у Стамбул, які у ній згадані, не робиться докір, що вони не заїхали з візитом до Сілістрії по дорозі до султана, хоча у кореспонденції початку 1654 р. це мало б відбитися, як у вказаному посольстві від паші до Хмельницького. Всі ці моменти не дають можливості зробити який-небудь висновок про протекцію Османської імперії над Україною у 1654 р. на підставі цього листа.

Натомість, якнайменше у двох відомих грамотах Сіяуш паші до українського гетьмана за той рік нічого про це не говориться. Перший документ, нам уже відомий, був відправлений з Бекер аґою, — про претензії сілістрійського правителя до гетьмана з приводу того, що гінці від Війська Запорозького до султана не мали грамоти до паші, і тому, мовляв, проминули

---

[52] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдовський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (лист С.Ґеорґіци до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

[53] "Z Ukrainy też mam posła Chmielnickiego, niejakiegos Demka, setnika Łysiańskiego" (Там же).

[54] Вчений датує початком 1654 р. цілу групу листів (Архив ЮЗР. — Ч. Ш. — Т. IV. — С. 798-805). Але, як видно з контексту, документ на с. 798-799 — це початок вересня 1654 р.; на с. 799-800 — 1653 р.; на с. 804-805 — вересень 1654 р.

[55] *Мицик Ю.А.* Вказ. пр. — С. 45.

Сілістрію[56]. Інший лист без дати[57], але з нього видно, по-перше, що Сіяуш паша виступив з військом на Чорне море захищати поморські міста від козацьких човнів, по-друге, — що хан приїхав до Криму, а перед цим калґа султан мав владу вирішити питання війни і миру з козаками, і по-третє, Сіяуш паша, зустрівшись із ханом, переконував його не відступати від союзу з Україною. Все це показує, що тут йдеться про період, найімовірніше, середини вересня 1654 р., коли сілістрійський губернатор виступив проти донців на захист турецьких володінь і провінцій. У той час паша зустрічав у Сілістрії нового хана Мегмед Ґірея IV, коли той сухопутним шляхом добирався зі Стамбулу в Бахчисарай[58]. У Криму тоді продовжувалася міжусобна боротьба, і цей момент також виділяється у грамоті, котру, поміж іншим, повіз в Україну той самий Бекер аґа.

Іншу супліку у Стамбулі, як ми бачили з донесень С.Реніґера та Ф.Тордая, українські посли складали за старого молдавського господаря Василя Лупула. У 1654 р. він справді робив різні комбінації, щоб повернути собі втрачений престол. Ще у грудні 1653 р. від "...людей неспокійного духу і пліткарів поганих чуток...", як легковажно вважав семигородський князь, останній мав інформацію про якусь таємну діяльність Василя[59], не надаючи цій новині особливого значення[60]. Але згодом у придунайських країнах її не сприймали так безпечно: "...з цього боку, — писав австрійський резидент у Царгороді до цісаря, — не тільки молдаванин, волохи, але й семигородець постійно живуть у великій небезпеці (in grossen sospetto), тому що татари і козаки відкрито їм

---

[56] Там же; Жерела. — Т. XII. — Док. 382.

[57] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 804-805. І.Каманін хибно датує його початком 1654 р.

[58] Про прийом хана пашею 20 вересня 1654 р. див. у листі С.Ґеорґіци до С.Лянцкоронського: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III. — Док. 22 (25 вересня 1654 р.); Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 197. — Doc. 3825 (реляція Відоні, 25 жовтня 1654 р.).

[59] Жерела. — Т. XII. — Док. 331 (лист Ю.Ракоція до Форґача, 31 грудня 1653 р.).

[60] "...vera nec est fama".

погрожують"[61]. Ще у грудні 1653 р. С.Реніґер робив подібні донесення до Відня: "...Молдавія і Волощина не будуть у спокої, доки Лупул ще живе в руках у татарського хана. [...] Його донька, вдова по молодому Хмельницькому, народила сина, як деякі говорять...", тому козаки не залишать своїх претензій[62].

Особливо сильно були стурбовані молдавський та волоський господарі, котрі за голову В.Лупула пропонували (у Стамбулі, або в Бахчисараї) великі гроші[63]. Новини про наміри двох господарів і Ракоція підкупити турецький диван були дуже поширеними. Про них, наприклад, у вересні доповідав І.Виговському козацький агент О.Остаманенко[64].

Волоський воєвода Матвій Басараб був переконаний, що козацький гетьман, незважаючи на українсько-московську лігу, порозуміється з ханом у справі Лупула[65]. Матвій шукав миру з Богданом Хмельницьким, намагаючись використати посередництво сербського патріарха Гавриїла[66]. Однак примирення Волощини з Україною наступило вже після смерті Матвія Басараби у квітні 1654 р., коли волоським господарем став Костянтин Щербан, більш прихильний до козаків, ніж його попередник.

Василь Лупул звернувся за допомогою до кримського хана восени 1653 р., коли бачив, що козаки програють молдавську кампанію[67]. Іслам Ґірей одразу підтри-

---

[61] Там же. — Док. 349 (С.Реніґер до Фердинанда III, 8 березня 1654 р.).

[62] Там же. — Док. 327 (С.Реніґер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

[63] Там же. — Док. 349.

[64] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 200; Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. — II, 15557-15561. — Арк. 83 (лист О.Остаманенка до І.Виговського, 20 (30) вересня 1654 р.) (далі — ЦНБ НАН України).

[65] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 123.

[66] РДАДА. — Ф. 52: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 8. — Арк. 2-4 (відомості в Москві від сербського митрополита Арсенія). Патріарх дійсно невдовзі проїжджав через Україну по дорозі в Москву — 1 (11) травня 1654 р. він був у Путивлі (Там же. — Од. зб. 15. — Арк. 1-2 (новини патріарха Гавриїла у Посольському приказі)). Але М.Басараб на той час уже був покійний.

[67] *Costini Martini* chronicon terrae Moldaviae. — Bucurestiis, 1912. — P. 168; *Rudawski W.* Op. cit. — T. I. — S. 239; *Engel J.-Ch.* Geschichte des Ungarischen

мав Лупула, маючи намір продовжити війну в Молдавії. Авізи з Генуї від 27 грудня 1653 р. повідомляли, що татари погрожують придунайським землям вторгненням при підтримці Б.Хмельницького ("...con la scorta del Smilenski...") і хочуть відновити старого господаря на молдавському престолі[68]. Через це на початку 1654 р. Стефан Георгіца відчував велику небезпеку[69]. Це дає підставу вважати, що між Лупулом, ханом і Хмельницьким існувала якась попередня домовленість з приводу молдавської акції. Але татарсько-польський мир і, відповідно, назрівання кризи в українсько-кримських стосунках не були на руку старому воєводі.

Відчуваючи завершення війни, хан відправив його у Крим у місто Козлів[70]. Через кілька років Лупул із сумом писав з турецького полону до Олексія Михайловича про цю трагедію свого життя: "І потім пішов я в Крим, обманувся, аки людина"[71]. У Криму Василь розпочав, наскільки йому дозволяли обставини, енергійну діяльність, залучаючи до реалізації своїх планів українські і татарські війська. Крім того, він мав якісь зв'язки з грецькими ченцями, ймовірно, розвідниками у Порті, листи до котрих від нього перехопив Стефан Георгіца[72]. Також підтримував контакти зі шведським урядом через колишнього польського підканцлера Єроніма Радзейовського, який передав своїм послом Данилом Калугером для Лупула лист через Хмельницького[73].

Reichs und seiner Nebenslänaer. — Halle, 1804. — T. IV. — Abt. II: Geschichte der Moldau und Walachen. — S. 271.

[68] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 129. — Doc. 3099.

[69] Там же. — P. 132. — Doc. 3705 (авізи з Бононьї, 7 січня 1654 р.).

[70] *Costini Martini...* — P. 168 (Giozleu); *Rudawski W.* Op. cit. — T. I. — S. 239; ЦНБ НАН України. — II,15425-15487. — Арк. 14 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

[71] РДАДА. — Ф. 68: Сношения России с Молдавией. — Оп. 1. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2. — Арк. 12 (лист від 14 (24) листопада 1654 р.).

[72] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 36 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 366; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 152.

[73] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 917; *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів

Не відомо, чи перші українські посольства до Іслам Гірея перед місією Семена Савича мали якісь доручення від Богдана Хмельницького до хана у цій справі, але таке припущення можна взяти до уваги. У самій Молдавії, напевно, було певне середовище людей, або й навіть ціла верства населення, на котру Лупул міг розраховувати: до Стефана Георгіци "всякие чины" ставляться негативно[74], і навіть "...хотіли його зсадити" з господарства[75].

Готуючи молдавську акцію, Іслам Гірей підтримував зв'язки зі Стамбулом, вступаючись перед султанським урядом за старого господаря. Якийсь "жидовин" Юсупко Яковлів у лютому свідчив московським послам у Криму про щось подібне: "Кримський цар Іслам Гірей хоче подавньому того старого князя у Молдавію (Волохи) відпустити і спеціально послав про це гінця до турецького царя"[76]. У листі до короля від Станіслава Родакевича згадувалося два таких посольства татар до Мегмеда IV[77]. Причому, як свідчив у Лубнах колишній царгородський патріарх Афанасій грекові С.Іванову, хан передбачав для Лупула не обов'язково молдавський господарський престол, але й, на вибір, і волоський: "...до турецького візира хан про нього [Лупула] писав, — читаємо свідчення грека, — щоб він прислав до нього [хана] свій султанський наказ, чи посадити ...[Лупула] на волоському господарстві, чи на молдавському. А Василій воєвода... на молдавському воєводстві не дуже хоче бути, а

Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 244.

[74] РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Док. 14. — Арк. 5 ("расспросы" в Посольському приказі посла від царгородського патріарха Стефана Іванова).

[75] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 235 ("расспросы" Івана Миколаїва, 31 травня (10 червня) 1654 р.).

[76] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 14-15 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

[77] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 65. — Док. 397: "Hospodar wołoski [С.Георгіца] pisał do Chmielnickiego, obawiając się Chana je mci. Chan jego mc raz i drugi raz posełał do Cesarza tureckiego, prosząc go, aby Lupul Wasil wojewoda znowu był" (лист без дати. На звороті іншим чорнилом — 1656, ймовірно, помилково). Однак "raz i drugi raz" може бути тільки стилізацією перекладу "кілька разів".

хоче — на волоському, щоб йому, будучи на волоському воєводстві, заступити молдавську землю і звільнити дружину та свого сина, щоб Стефан воєвода не повів їх в угорську землю"[78]. Потрібно зауважити, що листи хана до турецького візира у Стамбул не були випадковими: Іслам Гірей знав, що візир Дервіш Мегмед паша виявляв свою прихильність до заходів Лупула, спрямованих на те, щоб повернути собі давнє становище[79]. Весною 1654 р. татари говорили навіть, ніби турецький султан прислав розпорядження у Бахчисарай влітку виступати у Молдавію і посадити там Василя: "...а теперішнього молдавського князя Стефана турецький цар наказав прислати до себе у Царгород"[80]. Про такий самий літній термін походу Іслам Гірея в Молдавію доповідав Іван Миколаїв: після цієї акції, мовляв, татарський хан обіцяв допомагати Янові Казимиру[81].

Навряд чи можна сказати, що у стамбульському дивані пасивно спостерігали за можливостями нової війни на Дунаї. Ще у січні 1654 р. з'явилися відомості, ніби султан домагався від хана прислати Василя Лупула до Царгороду[82]. Те, що таке розпорядження не було виконано, показує, з одного боку, прагнення Іслам Гірея самостійно вирішувати молдавське питання, а з другого, — непевність ситуації при султанському дворі, де, поряд з прихильним до Лупула візиром, мали б існувати інші, супротивні йому і впливові на політику Порти, фігури. Віддалену вістку про них знаходимо у посольській реляції греків, що приїхали від царгородського патріарха до Москви у лютому 1654 р.: "Багато [людей у Стамбулі]

---

[78] РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 14. — Арк. 8-9.

[79] Там же. — Од. зб. 2. — Арк. 7 (реляція у Москві послів від царгородського патріарха, 17 (27) лютого 1654 р.).

[80] РДАДА. — Ф. 210: Розрядний приказ, Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 223 (відомості у Києві від донських козаків, утікачів із Царгороду, 23 червня (3 липня) 1654 р.). Насправді султан наказав прислати у Стамбул Василя Лупула.

[81] АЮЗР. — Т. VIII. — С. 379; РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 233; — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 17. — Арк. 3 ("расспросы" І.Миколаїва).

[82] Жерела. — Т. XII. — Док. 335 (реляція Джустініані до Венеції, 24 січня 1654 р.).

стоять на тому, щоб нинішньому новому Стефанові воєводі не дати султанського знамена. Тільки втриматися за це не можуть, тому що тепер у султана понад нього, візира, є сильними численні паші ("многие паши владетельны")"[83]. Великою мірою така опозиція до візира була викликана заходами у його внутрішній політиці. За свідченнями османського хроніста Наїми, Дервіш Мегмед паша, зайнявши візирський уряд у 1653 р., почав поповнювати державний бюджет шляхом конфіскації майна тих, хто підтримував його політичних противників. Це, звичайно, супроводжувалося арештами і вбивствами, що додавало вагомий штрих до кризової ситуації в Османській імперії[84].

Василь Лупул пов'язував свій успіх ще й із кандидатом на волоське господарство, племінником пізнішого господаря Костянтина Щербана Михайлом Петрашкевичем, який прибув до Чигирина від австрійського імператора Фердинанда III наприкінці 1653 — на початку 1654 рр.[85] Старий воєвода шукав контакти також і з опозиційними до Іслам Гірея мурзами та князями, які не хотіли розривати відносин з Військом Запорозьким — з Шірін беєм, з Карач беєм та іншими мурзами[86]. Подібні взаємини проводилися без відома і дозволу хана[87].

Богдан Хмельницький був занепокоєний такою активністю кримського уряду. Іслам Гірей, утримуючи у себе Лупула, відчував перевагу над козаками в молдавській політиці. Думаю, що саме з цієї причини, якщо донесення семигородського резидента у Стамбулі відповідає дійсності, козаки домагалися перед султаном перевести Лупула з Криму до Порти, щоб султанський

---

[83] РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 7. — Арк. 7 (реляція від 17 (27) лютого 1654 р.).

[84] *Shaw S.J.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — P. 206.

[85] Про нього див. у розділі IV (частина про Австрію).

[86] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 44 (лист С.Георгіци до Яна Казимира, 5 травня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 373; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 158.

[87] "...nad wiadomość i licentią Hana" (Там же).

уряд, перехопивши ініціативу у хана, посадив Василя на молдавському уряді[88].

Як виходить з оповідання Юрія Костянтинова у Посольському приказі, з України в Стамбул приїжджав ще один посол, якийсь полковник ("...а кто имянем и для какова дела, подлинно не ведает"), котрий привіз додаткові листи в обороні за Василем: "Василій воєвода був привезений з Криму, і до того посольства від Хмельницького сидів у Царгороді в тюрмі в семи вежах і чекав на смерть, тому що на нього були підкуплені Стефаном воєводою мати султана і арапляни, котрий у султана в покойових. А якби до Василя воєводи не був приязний візир, то його б давно вже не було. І в той же час, чи після того ... Василь воєвода був звільнений і тепер ходить свобідно. І те він [Ю.Костянтинів] чув, що на молдавській землі йому [воєводі] бути володарем подавньому"[89]. З цього видно, що козацький полковник приїжджав уже після того, як Лупул був відправлений з Козлова у Стамбул наприкінці травня — на початку червня 1654 р. Крім того, тут явно перебільшено впливи, які цьому послові вдалося справити на стамбульський двір: під час (або після) побуту гінця у Царгороді Лупул, мовляв, був звільнений з-під варти. Слід, однак, взагалі поставитися до інформації Ю.Костянтинова про такого полковника дуже застережливо, бо інші інформатори з Порти (а їх було немало) про нього мовчать. В українській науці В.А.Смолій та В.С.Степанков уже висловили обережне міркування, що такий посол міг відправитися з Чигирина наприкінці червня 1654 р.[90] Зі свого боку, зауважу, що коли говорити про ще одну місію Б.Хмельницького до османської столиці 1654 р., крім квітневої, то вона могла бути викликана радтовими змінами у міжнародних відносинах після смерті Іслам Гірея наприкінці червня — на початку липня 1654 р. У такому разі це могло б пов'язуватися з початком нового

---

[88] *Demény L.* Op. cit. — P. 510.

[89] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 268 (відомості з "расспросов" 22 листопада (2 грудня) 1654 р. Ю.Костянтинів виїжджав з Царгороду два місяці перед тим).

[90] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 382.

етапу боротьби козаків з поляками за бахчисарайських союзників в умовах кримського міжкоролів'я.

Василь Лупул опинився в Порті після того, як султан видав у квітні ханові наказ відправити старого воєводу в Стамбул[91]. Турецький чауш привіз до Бахчисараю таке розпорядження наприкінці квітня. "...і того Василя хан послав у Царгород за повеліннням султана...", — доповідали московські посли з Криму[92]. Цікаво, що у листі (котрий можна б назвати автобіографічним) Василя Лупула в Москву до царя у 1656 р., господар трактував цю подію так, ніби сталася вона з його власної ініціативи: "А з Криму пішов [я] в Царгород бити чолом про розправу, і тут мене посадили у в'язницю три роки тому, і сиджу до днесь"[93].

Іслам Гірей так заповзятливо обстоював за воєводою, що разом з ним послав у Стамбул п'ять рекомендацій від себе, Сефер Казі аґи та інших урядовців[94]. Від якогось надійного турецького інформатора, міністра, австрійський резидент мав новини, що при султанському дворі використовували фігуру Василя Лупула як важіль впливу на Молдавію, Волощину і Семигород[95].

Опинившись у турецькому ув'язненні, старий господар не припиняв своєї діяльності не тільки 1654 р., але й у подальші часи, коли татари воювали на боці Яна Казимира проти України. Згаданий його лист до Олексія Михайловича від 14 (24) листопада 1656 р. у справі визволення з турецької неволі вартий того, щоб тут навести його головні думки:

Після сучавської кампанії 1653 р., Стефан Ґеорґіца восени "...полонив дружину мою пані, чада мої та іншу мою братію і родичів умертвив різними муками, а мого меншого брата передав у руки нечестивим єретикам

---

[91] ДОВ. — Док. 297 (лист С.Лящкоронського до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.).

[92] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 42 (статейний список Хатунського і Фомина, відомість від 28 травня (7 червня) 1654 р.).

[93] РДАДА. — Ф. 68. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2. — Арк. 12 (лист від 14 (24) листопада 1656 р.).

[94] Жерела. — Т. XII. — Док. 386 (реляція С.Ронігера до Фердинанда III, 15 червня 1654 р.).

[95] Там же. — Док. 384 (С.Ронігер до Фердинанда III, 1 червня 1654 р.).

уторцям. Його тримають у тюрмі закованим, мучиться і до днесь. [...]

Послав я писання преславному гетьманові, щоб він послав звільнити дружину мою і дітей моїх, а він і по цей час не послав звільнити [їх] з полону. Писав до нього і вдруге з молінням, щоб він пожалів нас і прислав чоловіка до султана, візира та інших ближніх султанових людей. І то ми відаємо, що, як він захоче, то його прохання [при турецькому дворі] не залишать [без уваги]. За його проханням [султан] звільнив би нас ...і престол би нам дав. Але преславіє його затягує день від дня і не присилає до нас, хоча б розмовою потішити, — і цьому я радий. [...]

Б'ю чолом про заступництво преславному запорозькому гетьманові, вірному рабу вашому. Нехай царствіє ваше зволить наказати йому, щоб він без усякого відписав і прислав чоловіка до султана, візира та інших пашів і до ближніх султанових людей. А як прийде многолітнього гетьмана грамота, то мене тут одразу звільнять і престол мосї держави віддадуть, тому що на нас ніякої провини не знаходять. [...]

І до свата нашого, до запорозького гетьмана, зволь, царствіє ваше, писати, щоб вашим царським заступництвом і повеліннем послав [він] негайно сюди до султана людей і писав би про нас, щоб нас звільнив і престол би нам віддав, дітей, дружину і дім звільнив, і родичів моїх від муки та полону збавив. Бути б нам підданими великого вашого царствія. [...]"[96]. Ще раніше Василь Лупул писав аналогічні листи до царя, але без успіху[97].

Все це показує, в яке безнадійне становище він потрапив і, зрештою, підтверджує, що османські політики дійсно тримали старого воєводу в Стамбулі, заставляючи придунайські країни цілий час думати про свою лояльність до Порти.

---

[96] РДАДА. — Ф. 88. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2. — Арк. 12-16.

[97] Там же. — Арк. 17-18. У Москву приїжджав посол Лупула Михайло Миколаїв у 7164 р. за літочисленням від створення світу (вересень 1655 — вересень 1656 рр.).

З такої активності Лупула у 1654 р. виділяється те, що татари з козаками, котрі у головних напрямках політики мали протилежні погляди, знайшли спільну точку дотику у молдавській справі. Тут виявилися дипломатичні здібності і майстерність Василя Лупула в організації політичної інтриги.

З погляду українсько-молдавських стосунків ця акція виглядає повністю виправданою для козаків: допомігши Василеві відновити його давнє становище, Богдан Хмельницький не тільки б отримав союзника Війська Запорозького, але й позбавив би влади того, хто протягом 1653 і 1654 рр. займав ворожу до України позицію. З іншого боку, для Криму важко знайти якісь політичні мотиви для такої енергійної підтримки бахчисарайськими урядовцями союзника і родича Богдана Хмельницького. Адже від грудня 1653 р. хан задекларував свій намір укласти союз із Яном Казимиром. Татари мусили розуміти, що, скинувши Стефана Георгіцу, вони послаблять польську партію у придунайських землях, а те, що хан справді збирався допомагати королю після проведення молдавської акції, ми вже зауважили зі свідчення Івана Миколаїва. Треба думати, старий господар підкупив Іслам Гірея та ординських мурз, причому, напевно, немалою сумою. Про це є донесення московського посла у Крим І.Ржевського від серпня 1654 р.[98] Однак, хан не міг не обговорювати з Лупулом його майбутньої політики. Правдоподібно, воєвода мав би скласти якісь зобов'язання перед татарами стосовно становища Молдавії у міжнародних відносинах. При цьому залишається загадкою, як він збирався поєднати ці зобов'язання з тими, що, напевно, давав козакам, догоджаючи і козацькому гетьманові, і татарському ханові при їхній ворожнечі, що назрівала. Видно тільки, що Василь Лупул поставив на карту багато речей задля повернення втраченого господарського уряду і врятування своєї сім'ї.

Активність старого воєводи хвилювала не тільки Османську імперію, але й уряд Речі Посполитої. У своїх

---

[98] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 38 (інформація у московського посла від Івана Виговського).

посольствах до Криму поляки домагалися від хана недоторканості придунайських країн. Це було обумовлено в одному з пунктів договору між Іслам Ґіреєм та Яном Казимиром наприкінці червня 1654 р.[99] У липневій інструкції М.Яскульському для укладання присяги хана на вірність Речі Посполитій стражник коронний мав добиватися татарської приязні для придунайських країн[100]. Те саме питання піднімав польський посол М.Бєґановський у Стамбулі, додаючи, що поляки готові виступити в обороні Молдавії та Семигороду від козаків[101]. Можливо, якраз на це розраховували придунайські правителі, посилаючи у Крим своїх гінців з метою отримати татарську допомогу проти козаків, декларуючи свої антимосковські (а значить і пропольські) настрої[102].

Те, що розвідники С.Георґіци довідалися про зв'язки В.Лупула з ногайською опозицією саме у квітні, може свідчити, що, у зв'язку з приїздом М.Яскульського в Бахчисарай та його впливами на Іслам Гірея, В.Лупул міг передбачити певне настороження хана до цілої молдавської акції. Однак, позиція султанського дивану, як було видно, рішуче перекреслила ініціативу старого господаря. Немалою мірою до цього спричинилася польська дипломатія та впливи Молдавії, Волощини і Семигороду на Порту.

Особливе місце в таких інтригах належить Стефанові Георґіці, який переконував Османську імперію у шкідливості формування молдавсько-української ліги. Крім безпосередніх стосунків з диваном, він тримав зв'язок з М.Бєґановським через своїх агентів, всіляко

---

[99] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — N. 37233 (з бібліот. ПАН у Курніку). — Арк. 486-зв.

[100] Жерела. — Т. XII. — Док. 322.

[101] Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. *A.Szylágyi*. — Budapestini, 1890. — T. I. — P. 317-318 (лист М.Бєґановського до Ю.Ракоція, 28 квітня 1654 р.): "...si nebulones isti praedones Kosaci in finitimas provincias, utpote Moldavices ditiones, vel Transylvaniam invasionem fecerint, num nobis ad vim vi repellendam cum principibus istarum provinciarum societas armorum ineunda sit".

[102] ЦНБ НАН України. — II,15425-15487. — Арк. 44-45 (статейний список московських послів у Крим Хатунського і Фомина). Тут зазначено, що придунайські посли просили 40000 татар для охорони своїх земель від українсько-московських експансивних планів.

сприяючи його місії у Порті[103]. Ян Казимир покладав великі надії на Стефана Георгіцу у майбутній антимосковській та антиукраїнській лізі. Однак, 1654 р. новий воєвода опинився у скрутному становищі не тільки з огляду на претензії В.Лупула і підготовку козаків з татарами до походу, але й під тиском українсько-московської політики, спрямованої на те, щоб Молдавія прийняла протекторат Олексія Михайловича. Придунайські країни повідомляли Порту про спроби московських посольств приєднати молдавського і волоського господарів до козацької спілки в антипольській лізі, а також і про те, що посли "...намовляють господарів та інші грецькі держави, підлеглі туркам, підбурюючи до бунтів і повстань"[104]. Агітація Стефана проти Лупула у Порті могла б якраз вестися під оглядом можливого підданства останнього Олексієві Михайловичу на кшталт України. Для Стамбулу зрозумілою була шкода від зміцнення московських позицій у молдавському регіоні[105]. Щось подібне свідчив австрійський резидент у Царгороді С.Реніґер у листі до Фердинанда III від 18 травня 1654 р.: Георгіца писав до султана, "...що старий Лупул, об'єднавшись із багатьма тисячами козаків, готовий до наступу...". Порта надіслала відповідь, щоб Стефан не боявся його[106].

Позиції Османської імперії та Речі Посполитої були небезпечними для Георгіци у нових умовах, що склалися у Східній Європі після Переяславської ради, коли Україна і Москва нав'язували молдавському господареві свої умови. Вже у лютому 1654 р. воєвода писав до коронного гетьмана С.Потоцького про злі наміри Богдана

---

[103] Жерела. — Т. XII. — Док. 344.

[104] ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036. — Арк. 176 (лист руського воєводи до коронного канцлера, 1 травня 1654 р.).

[105] Про таку діяльність С.Георгіци, наприклад, є відомості від вересня 1654 р. (АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 774 (новини Івана Тафларі, котрий повернувся з варшавського полону); *Hruševśkyj M.* Sjednoceni vychodnikov Slovenstva a expansivni plany na Balkane w letech 1654-1655 // Z dejin Vychodni Europy a Slovenstva. Sbornik Venovany Jaroslavu Bidlovi. — Praha, 1928. — S. 342.

[106] Жерела. — Т. XII. — Док. 378.

Хмельницького і Москви щодо Стамбулу[107]. Виглядає, що такі самі листи він мав відправити до султанського двору, дискредитуючи не лише українського гетьмана, але й В.Лупула. У той же час Стефан мав надії на вплив Польщі на татар аж до розірвання українсько-кримського союзу і у такий спосіб послаблення загрози для Молдавії. Тому він писав королеві, щоб поляки активізували свої взаємини з бахчисарайським урядом[108]. На знак прихильності до Польщі молдавський господар у березні 1654 р. вислав в Україну загін 1200 чоловік на допомогу коронним військам під час наступу С.Потоцького[109].

З іншого боку, у відносинах з козаками і Москвою С.Ґеорґіца намагався відвернути загрозу їхнього нападу, ніби прислуховуючись до різних порад прийняти протекторат Олексія Михайловича. Копію грамоти московського царя, привезену в Молдавію у посольстві Гаврила Самаріна, воєвода відправив до С.Потоцького[110]. У грамоті повідомлялося про підданство України Олексієві Михайловичу і висловлювалася надія, що невдовзі Стефан складе таку ж присягу цареві. Втягнувшись у дипломатичну гру з Б.Хмельницьким, С.Ґеорґіца мав би прихильно відгукнутися на його листи з пропозицією

---

[107] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 28 (С.Ґеорґіца до С.Потоцького, 25 лютого 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 344; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 142.

[108] ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 27 (С.Ґеорґіца до Яна Казимира, 14 лютого 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 340; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 141.

[109] ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 32 (С.Ґеорґіца до С.Потоцького, 17 березня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 352; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 146. У Б.Хмельницького були відомості про 2000 чоловік від Стефана у коронному війську (ДБХ. — Док. 241 (інструкція козацькому послові в Москву Ф. Горкуші, 21 (31) березня 1654 р.)); — 5000 молдаван разом з угорцями (ДБХ. — Док. 242 (лист Б.Хмельницького до Сефер Казі аги, (15) 25 квітня 1654 р.)); С.Лянцкоронський писав про 12 молдавських хоругв у війську С.Потоцького (ДОВ. — Док. 297 (лист до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.)); цифра 1200 чоловік прийнята в літературі — див., напр.: *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 85.

[110] ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 36 (С.Ґеорґіца до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 366; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 152.

релігійного союзу проти Польщі[111]. Мета такої політики молдавського господаря була провокаційною, щоб розкрити перед Портою справжні наміри українського та московського урядів, і цим забезпечити собі прихильність султана.

Не виключено також, що С.Георгіца шукав додаткових впливів на татар через посередництво козаків: "Волоський господар, — зустрічаємо у листі Станіслава Радакевича до Яна Казимира, — писав до Хмельницького, остерігаючись хана й.м-ті"[112]. Впливи козаків на татар мали б обговорюватися під час молдавсько-українських переговорів. У серпні 1654 р. посольство від Війська Запорозького в Яси на чолі з осавулом Демком та Іскрицьким повідомляло господаря про наміри козаків напасти на Крим, якби татари вторглися у Молдавію[113]. І це, зауважу, Богдан Хмельницький передавав у той час, коли він після смерті Іслам Гірея знову розпочинав переговори про відновлення українсько-татарського союзу. Якщо таку вістку С.Георгіца переказував польському канцлерові, то дуже вірогідно, що про неї ж він повідомляв і в Бахчисарай, і в Стамбул. Виглядає, що в Криму і Порті мали б знати про подібні заяви українського гетьмана. При всій непевності зовнішньої політики Молдавії, С.Георгіца мав тверді надії у союзницьких запевненнях волоського воєводи (перед смертю М.Басараби) і семигородського князя[114].

---

[111] Про них — з листа Ю.Ракоція до Яна Казимира від 7 квітня 1654 р. (ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 50. — Док. 33). У збірнику "Документи Богдана Хмельницького" цих листів немає. Вони мали б датуватися часом наприкінці квітня — на початку травня 1654 р.

[112] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 65. — Док. 397.

[113] Там же. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52. — Арк. 4 (С.Георгіца до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

[114] Там же. — Док. 36 (С.Георгіца до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.): "Ufam iednak w miłosierdziu Boskim, maiąc dobrą ligę z Multańskim Hrem y xięciem Siedmigrodzkim..." Зі страху перед козаками і татарами С.Георгіца відправив до Семигороду свою сім'ю (Жерела. — Т. XII. — Док. 376 (С.Ренігер до Фердинанда III, 18 травня 1654 р.)); Жерела. — Т. XII. — Док. 336; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 152.

Поляки, у свою чергу, також лякали турків не тільки можливою підтримкою Москвою повстання проти османського панування на Балканах, але й відкритою інтервенцією Олексія Михайловича в Порту після захоплення Речі Посполитої[115].

Донесення з Царгороду свідчили, що греки були готові до виступу проти султана, як тільки цар або Хмельницький дадуть привід для цього, переправившись через Дунай[116]. У Стамбулі повинні були знати про зв'язки балканських повстанців з Богданом Хмельницьким. Таку інформацію, зокрема, подає приписка у листі Юрія II Ракоція до Яна Казимира від 22 травня: "Нехай буде відомо вашій королівській величності, що наші сусіди повстанці цими днями таємно відправили послів до Хмельницького, з готовністю зголошуючи свою дружбу проти вашої величності і найяснішої республіки, як тільки їм самим стане зрозуміло, що військо царя Московії із запорожцями перебуває поблизу Дунаю"[117]. Ці новини повезли до Варшави семигородські посли Андрій Клобучицький і Мікес Заболоцький[118], котрих прийняли на аудієнції 23 червня[119]. Ясно, що пропозиції балканських повстанців українському гетьманові не зводилися тільки до наступу на Польщу: у листі наголошено саме на небезпеці для Речі Посполитої, тому що адресатом семигородського князя, власне, був польський маєстат. Посольства сербів до Б. Хмельницького, наприклад, про котрі відомо зі списку московського посла Ржевського з України, просили допомогу проти турків[120].

Усі подібні розмови про московські експансивні плани на Балканах не були безпідставними. Ще перед

---

[115] АЮЗР. — Т. VIII. — С. 378; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. — Krakow, 1845. — T. I. — S. 95 (інструкція М.Вєгановському, послові у Стамбул).

[116] АЮЗР. — Т. VIII. — С. 380 (новини І.Миколаїва).

[117] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 30. — Арк. 2.

[118] Інші варіанти: Klobucziczki, Klubosoczki, Klobuszowius.

[119] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 203-зв (щоденник А.Радзивіла).

[120] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 40-41. Тут же лист сербських капітанів (с. 61-62).

Переяславською радою Б.Хмельницький пояснював Олексієві Михайловичу, що приклад України відіб'ється резонансом в османських православних провінціях і буде можливість приєднати Молдавію, Волощину та інші землі[121]. В одному з недавно виявлених Ю.Мициком у Кракові документів говориться про якихось ченців, відправлених Б.Хмельницьким на Балкани підбурювати сербів, болгар, греків та інших християн до повстання[122]. У щоденнику А.Радзивіла від вересня 1654 р. записано про плани царя наступати на Краків після захоплення Берестя, а звідти — прямо на грецькі землі, щоб визволити їх[123]. Ще у травні того ж року архімандрит Михайлівського монастиря у Києві Феодосій Василевич, згідно з доносом ченця Рафаїла київським воєводам, згадував про наміри царя захопити Краків: "...хочуть государеві люди захопити Краків, — говорив архімандрит, — а ми і на Москві будемо"[124]. Така ідея підкорення Кракова і Варшави простежується також і наступного року — про це писав патріарх Никон[125]. Однак, було б хибно твердити, ніби ці плани у 1654 р. знаходили у царя реальні можливості до реалізації. У літературі, зрештою, вже давно проводилися аналогії між однаковими претензіями на польський престол московського

---

[121] *Hruševśkyj M.* Sjednoceni vychodnikov Slovenstva... — S. 341; *Соловьев С.М.* Сочинения. — М., 1990. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. X. — С. 610. Про агітацію Б.Хмельницького на Балканах у цей час див.: *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Арк. 77-78.

[122] *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — С. 37.

[123] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208: "...Dux Moschoviae et Chmielnicius ita convenerant, ut Brestae uterque exercitus jungeretur, et inde recte Cracoviam tendere disposuerant, ac postea occupata Polonia, Greciam a servitute Turcica liberare...".

[124] ЦНБ НАН України. — П,15564-15570. — Арк. 20 ("расспросы" Рафаїла 13 (23) травня 1654 р.).

[125] *Hedenström A.* Die Beziehungen zwischen Rußland und Brandenburg wärend des ersten nordischen Krieges 1655-1660. — Marburg, 1896. — S. 11.

царя Олексія Михайловича і шведського короля Карла X Густава[126].

У зв'язку з цим у Стамбулі існували великі побоювання, що коли цар заволодіє Польщею, "...то і Цargороду буде тісно", — як говорив у Посольському приказі Юрій Костянтинів[127]. І це не були порожні слова. Донські козаки Харлам Благий та Іван Турченин, втікачі з турецького полону зі Стамбулу, у червні 1654 р. розповідали у Києві, що через небезпеку походу Олексія Михайловича на Порту, султан тримає у столиці частину флоту, приготовленого на венеціанську війну[128]. Важливо підкреслити, що такі заходи Порти, скеровані проти козаків і московського війська, показують, яке велике значення султанський уряд надавав цій справі. Адже від 1650 р. продовжувалася облога венеціанським флотом Дарданельської протоки. Будь-які спроби Стамбулу перед 1654 р. прорвати облогу були безуспішними, хоча для цього збиралися найголовніші сили Османської імперії[129]. Зайвим було б говорити, що Порта при тій скрутній ситуації не один раз відчувала недостачу кораблів, котрі простоювали у стамбульському порту.

Інший важливий момент, котрий досі обходили увагою в науці, також подає штрих до того, як Стамбул сприймав зміну політичної орієнтації України і залучення Московської держави до війни з Польщею. У тогочасній англійській хроніці є відомість, що Порта відчувала "...найбільший страх..." від Москви через загрозу об'єднання сил останньої з військами Персії, "...які

---

[126] *Кезем-Бек М.А.* Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 350.

[127] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 266; *Demény L.* Op. cit. — P. 511.

[128] РДАДА. — Ф. 210, Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 222-223.

[129] Histoire de l'empire Ottomen / Sous le dir. de *R.Montran*. — [Paris], 1989. — P. 238; *Shaw S.J.* Op. cit. — Vol. I. — P. 204, 206. Попередня блокада Дарданел тривала від травня 1648 до травня 1649 рр.: Там же. — P. 203.

обох, об'єднавшися разом, були б надто нерівними для Османської імперії"[130].

Слід зауважити, що персько-османські стосунки мали традиційне вороже скерування. Згадати хоча б плани султана Селіма II з'єднати каналом Дон і Волгу, щоб, завоювавши Астрахань, через Каспійське море почати підкорення Персії[131]. Або проекти 1648 р. захоплення шахом Вавілону при фінансовій підтримці Синьйорії під час турецько-венеціанської війни за о.Кріт[132]. Зрештою, боротьба Порти і Персії за Кавказ продовжувалася протягом багатьох десятиліть XVI ст. з перемінним успіхом. Найвищим її проявом стала війна першої половини XVII ст., котра завершилася укладанням миру 1639 р.[133]. Сфери впливу були поділені на Західне Закавказзя (Порта) і Східне (Персія). Крім того перський шах приєднав до своїх володінь Азербайджан, а османський султан закріпив за собою Ірак. Фактично, були повторені умови попереднього договору 1555 р.

Насправді ж взаємини Москви та Ірану у 1654 р. не були такими сприятливими, щоб можна було говорити про формування військової ліги між ними. У першу чергу, тут відбилося зіткнення інтересів на Кавказі[134]. Розв'язавши руки у відносинах з Османською імперією, перський шах Аббас II (1642-1667) розпочав завоювання

---

[130] *Rycaut P.* The Present State of the Ottoman Empire. — New York, 1971 (репринт з вид. 1668 р.). — P. 94.

[131] *Смирнов В.Д.* Кочубей Гёмюржинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — С. 2. Про подібні наміри турків, але скеровані проти Московської держави, див. у В.-С.Черевка: *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Арк. 76 (покликання на І.Цінкайзена, В.Д.Смірнова та С.М.Соловйова); *Інальджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 120.

[132] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/П. — Арк. 148.

[133] История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / Отв. ред. *Б.Б.Пиотровский*. — М., 1988. — С. 311-315, 320-323.

[134] *Rycaut P.* Op. cit. — P. 94; *Полиевктов М.А.* Экономические и политические разведки Московского государства XVII века на Кавказе. — Тифлис, 1932. — С. 7-9; *Кушева Е.* Северный Кавказ и международные отношения XVI-XVII вв. (обзор материалов русских архивов) // Исторический журнал. — 1943. — Кн. 1. — С. 65.

Дагестану, і це привело до тривалої боротьби персів з Московською державою протягом 1640-х — початку 1650-х рр.[135] Значним був його похід на Терський городок у 1653 р.[136] Також загрозливими у той період залишалися плани шаха походу на Астрахань[137]. У таких умовах, звичайно, не могло бути ніякої мови про якийсь московсько-перський союз, навіть проти їхнього спільного ворога — Порти.

Інформація, наведена англійським сучасником, швидше над усе, була відлунням у Стамбулі близькості двох подій: з одного боку, початок польсько-московської війни і широка дипломатична активність Олексія Михайловича в Європі з метою виправдати своє вторгнення у Річ Посполиту, з іншого — відправка царського посольства Івана Лобанова, Івана Мініна, Івана Нефедьєва та інших до шаха восени 1653 р.[138] Ще у червні 1654 р. вони не були відпущені з Персії[139].

Така небезпека для цілісності Османської імперії з боку Олексія Михайловича мусила відобразитися на взасминах Порти і Криму. У науці виробився особливий погляд на історію турецько-татарських відносин першої половини 1654 р., а зокрема, на ставлення Стамбулу до подій у Східній Європі після встановлення московської протекції над Україною. Одне з найголовніших питань, котре донині залишається відкритим і остаточно нерозв'язаним, — як Османська імперія реагувала на ставлення кримського хана до Польщі й України після при-

---

[135] История народов Северного Кавказа... — С. 323-325, 348.

[136] Там же. — С. 329.

[137] *Смирнов Н.А.* Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — С. 52.

[138] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 61-64; Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. — Ереван, 1953. — Т. I. — Док. 4 (згадка про російських послів до Персії у 1654 р. під час розмов з перськими гінцями у Посольському приказі 1658 р.). З цього документу також видно, що І.Лобанов з товаришами були неприхильно прийняті шахом (с.17-18); *Rauch G.* Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651-1655 // Archiv für Kulturgeschichte. — Köln etc., 1951. — Bd. 34. — H. 1. — S. 55.

[139] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 110. Грамоте шаха Аббаса II до царя. — Арк. 66-67.

їзду польського посла М.Яскульського у Бахчисарай, і які директиви надійшли для Іслам Ґірея зі Стамбулу у квітні 1654 р. В дотеперішній історіографії утвердилося дві настанови: або султанський уряд наказав татарам допомагати полякам у війні проти Москви і козаків, або — віддав усю ініціативу розв'язання польсько-московсько-української проблеми в руки хана та його урядовців.

Одним з перших серед українських істориків, хто дотримувався думки про нейтралітет Туреччини, був М.Костомаров, котрий навів цитату реляції з петербурзького рукопису: "Ми, — говорили турки, — будемо триматися того боку, який прийме новий хан"[140]. Історик, однак, у цьому місці переплутав події до і після смерті Іслам Ґірея наприкінці червня — на початку липня 1654 р., зауваживши, що кримсько-польський договір у червні був укладений з ініціативи його наступника Мегмед Ґірея IV.

Таку ж тезу про пасивність Порти у східноєвропейській політиці Криму підтримав П.Буцинський: "Сам султан, однак, заявив послам, що буде дотримуватися того боку, який прийме новий хан"[141]. Історик також не був точним у подіях, датувавши смерть Іслам Ґірея початком червня. При цьому дослідник вказував, що українські та польські посли у Стамбулі повинні були отримати відпуск тільки після того, як мав визначитися наступник бахчисарайського престолу.

Ф.Равіта-Гавронський пов'язував цю проблему з дорученням Речі Посполитої для М.Богановського в посольській інструкції до Стамбулу. Вчений дуже скептично поставився до його місії: "...була це, швидше, скарга на Хмельницького, ніж пропозиція ясно окресленої політичної акції, а якщо й торкалася предмету зовнішньої політики, то надзвичайно побіжно", "цілковита затрата політичного змісту віє з тієї

---

[140] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — СПб., 1904. — Кн. IV. — Т. IX-XI. — С. 570.

[141] *Буцинский П.* Вказ. пр. — С. 188.

інструкції"[142]. Опираючись на звіт М.Бєґановського, Ф.Равіта-Гавронський не вдавався до ближчих коментарів відповіді Порти, у котрій був наказ ханові не зачіпати короля і допомагати Польщі там, де буде її потреба[143].

Л.Кубаля висловлював міркування, що козацьке посольство в Стамбул не було допущене на аудієнцію до султана, котрий, відновивши перемир'я з Польщею, наказав ханові надати допомогу Янові Казимиру[144].

Розв'язання цієї проблеми у М.Грушевського також перепліта̀ється із завданнями та результатами української та польської місій до Порти на початку 1654 р. На думку вченого, турки висловили свою зичливість полякам тільки задля вигляду. Султан зробив швидкий відпуск Миколаю Бєґановському, бо не хотів перед ним виявляти почесті козацьким гінцям, котрі приїхали в Стамбул у день останньої аудієнції польському послові 26 квітня, як пише історик[145]. Найголовнішою причиною, чому османський уряд поставився так до козаків, з ворожістю, однак, зустрівши новини про протекторат Москви над Україною, були погрози морських походів запорожців і донців до турецьких берегів. У складних умовах, які Порта переживала у війні з Венецією, подібне становище видавалося загрозливим. З приводу наказу від султана татарам воювати в союзі з поляками чи з козаками, М.Грушевський не акцентував на цьому особливу увагу. Історик тільки навів лист молдавського господаря С.Ґеоргіци до польського короля від 8 травня 1654 р., де воєвода писав, що Мегмед IV надав усю ініціативу зовнішньополітичної діяльності в руки Іслам Ґірея. З другого боку, вчений подав новини від українського посла в Бахчисарай Семена Савича про турецького чауша, котрий приїхав у Крим і привіз ханові каф-

---

[142] *Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1909. — T. II. — S. 284, 285. Інструкцію М.Бєґановському див.: *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 91-96. Там же звіт посла. — S. 96-98.

[143] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. — T. II. — S. 285.

[144] *Kubala L.* Zaprzepaszczona kraina. — S. 634. То саме історик повторив ще раз: *Він же.* Wojna Moskiewska... — S. 187.

[145] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894.

тан і шаблю. "...а який був наказ, невідомо", — додавав Савич[146]. Натомість, московські посли С.Ладиженський та О.Огарков передавали, що султан розпорядився через чауша нікуди не йти війною, крім донських козаків[147]. Але з контексту відчувається, що М.Грушевський близький до того, щоб прийняти відомості С.Георґіци за достовірні.

З російських праць минулого століття можна згадати статтю Ю.В.Арсеньєва: "...султан поставив вимогу обидвом господарям і кримському ханові, щоб вони допомагали полякам у війні, що почалася"[148].

Цій проблемі не надавали особливого значення В.Д.Смірнов, С.М.Соловйов, С.Томашівський, В. Липинський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко, В.Дубровський та інші дослідники.

Характеризуючи німецькомовні праці від кінця XVIII ст., котрі мають відношення до історії України та міжнародних зв'язків узагалі, варто виділити дослідження Й.Енґеля. Однак, історик нічого не говорить про впливи Порти на Крим у виборі політики на початку 1654 р.[149] З інших монографій, що безпосередньо стосуються історії Османської імперії, найбільше уваги українській дипломатії в Стамбулі після Переяславської ради приділено у Й.Гаммера[150]. Але вчений, як і Й.Енґель, мовчить про турецькі директиви Ісламу Ґіреєві стосовно напрямку зовнішньої політики того часу[151]. Дуже бідно українсько-татарсько-турецькі проблеми

---

146 Там же. — С. 894-895.

147 Там же. — С. 895.

148 *Арсеньев Ю.В.* Молдавский господарь Стефан и его сношения с Москвой // Русский архив. — М., 1898. — № 2. — С. 166.

149 *Engel J.Ch.* Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken. — Halle, 1796. — S. 189.

150 *Hammer-Purgstall J.* Op. cit. — T. 5. — S. 595, 601-602, 606.

151 Це також стосується спеціальної праці про кримських ханів: *Він же.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — S. 136. Книжка, викладена реферативними витягами з "Історії Османської імперії" (пор. це місце з його ж "Geschichte des Osmanischen Reichs", t. 5, s. 606), використовувалася, однак, у грунтовних дослідженнях. Див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 486; *Babinger F.* Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927. — S. 235.

1654 р. аналізуються у працях І.Цінкайзена та Н.Йорґи[152]. Те саме можна сказати про Т.Мілнера та Б.Бекера, представників англійської науки, котра своїми роботами XIX — початку XX ст. з історії Туреччини значно поступається німецькій та австрійській[153].

З післявоєнних досліджень в українській, російській та польській історіографії[154] найбільшого впливу на формування думки про стамбульські директиви кримському ханові у квітні 1654 р. мала стаття З.Вуйціка[155]. Автор використав згаданий лист С.Георґіци до Яна Казимира від 8 травня, а також московську реляцію, наведену М.Грушевським, що султан заборонив ханові втручатися в московсько-польську війну, за винятком походів проти донських козаків[156]. Разом з цією реляцією польський історик наводив запис зі щоденника Альбрехта Радзивіла: султан "...послав до хана серію директив, щоб не тільки утримати [його] від нападу на Корону, але й також, щоб стримати від союзу з Короною проти козаків..."[157]. Вчений, проте, надавав більшої ваги інформації молдавського воєводи, вважаючи, що Порта дала ханові свободу діяльності.

З українських істориків, слідом за З.Вуйціком, таку думку прийняли В.А.Смолій і В.С.Степанков[158], з поль-

---

[152] *Zinkeisen I.W.* Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — Gotha, 1856. — T. IV. — S. 832; *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — Gotha, 1911. — T. IV. — S. 81.

[153] *Milner T.* The Crimea. Its Ancient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — P. 164-165; *Baker B.G.* The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia-London, 1913. — P. 211. Тут автор не тільки не згадав про взаємини кримських татар, козаків, поляків, росіян і т.п., але й переплутав кореспондентів константинопольського патріарха. Останній, ніби, листувався з молдавським воєводою про визволення християн на Балканах.

[154] В українській науці тільки в останні роки у повоєнний період з'явилася можливість об'єктивно вивчати історію після 1654 р.

[155] *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 76-109.

[156] Там же. — S. 97.

[157] Там же. Цей витяг зі щоденника А.Радзивіла також друкований Л.Кубалою: *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 378.

[158] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр. — С. 375.

ських — Б.Барановський[159], Л.Підгородецький[160], особливо Я.Качмарчик[161], з російських — Г.О.Санін[162], Л.В.Заборовський[163]. З українських дослідників тільки О.Апанович не підтримала такого висновку, але посередньо: "Після Переяславської ради Туреччина знову відправила кілька посольств на Україну, в тому числі і спеціальне посольство на Запоріжжя, з вимогою відійти від Росії із загрозою виступити об'єднаними силами татар, угорців, черкесів та ін."[164]. У своїй недавній книжці автор не зачепила питання турецько-татарських відносин стосовно українсько-московського союзу[165].

Інший сучасний вчений А.Пернал також не висловив своїх міркувань з цього приводу, навівши, однак, цитату зі згаданого листа С.Георгіци до короля, але без власного коментаря[166]. Л.Демень, натомість, наголосила на тому, що Порта зайняла очікувальну позицію. На підставі донесень зі Стамбулу агентів семигородського князя дослідниця зробила висновок, що турки вирішили стати на боці переможців в українсько-польсько-московській війні[167].

З радянських досліджень ще можна згадати монографію М.О.Смірнова, узагальнюючу "Історію Туреччини" О.Ф.Новічева, колективну працю "Очерки исто-

---

159 *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 460.

160 *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. — W., 1987. — S. 187.

161 *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Wrocław etc., 1988. — S. 228: "Niezwykle trafnie ocenił rezultaty poselstwa Bieganowskiego Zbigniew Wójcik".

162 *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 56, 82. Історик помилково називає Миколая Бєгановського Яном.

163 Аналіз праць історика див. далі.

164 *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70 роки XVII ст. — К., 1961. — С. 105-106.

165 *Вона ж.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — 96 с.

166 *Pernal A.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic relations 1648-1659. — University of Ottawa: Ph.Diss., 1977. — P. 197.

167 *Demény L.* Op. cit. — P. 511.

рии Турции", однак, автори не подають даних про турецько-татарські зв'язки[168].

Із сучасних російських істориків варто виділити праці Л.В.Заборовського, котрий підтримав думку про нейтралітет Османської імперії, т.зв. "вимушене невтручання у східноєвропейський конфлікт"[169]. Але автор не стоїть на цій позиції твердо, як, наприклад, З.Вуйцік: "...можливо, турки впливали і на Крим в пропольському дусі", — писав Л.В.Заборовський[170]. Цей нейтралітет, читаємо в іншому місці, "...був більш сприятливий для Польщі"[171]. Однак у подальших розвідках історика таке коливання між двома думками зникає: як пише С.Ґеорґіца в листі від 8 травня, турки віддали всю справу на розгляд хана, вимагаючи при цьому від татар перешкодити спустошливим набігам донців[172].

Важливо відзначити й погляд вченого на особу турецького чауша, котрий приїхав у квітні у Крим із султанськими директивами: "...відправка чауша Сулейман-аґи до Іслам Ґірея дослідниками розглядається як виконання падишахом своїх обіцянок [перед польським послом].

[...] ...до цих пір не враховано, що він був посланий *перед початком переговорів з поляками*[173], і судячи з трансільванських та польських донесень зі Стамбулу від

---

[168] *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI — XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 105-108; *Новичев А.Ф.* История Турции. — Л., 1963. — Т. 1. — С. 183-185 (окремий розділ "Отношения Турции с западными державами и Россией во второй половине XVII века"); *Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А.* Очерки истории Турции. — М., 1983. — 296 с. (розділ про XI—XVIII ст. написаний С.Ф.Орешковою, с. 4-80).

[169] *Заборовский Л.В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653-1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. — М., 1978. — С. 72.

[170] Там же. — С. 71.

[171] Там же. — С. 72.

[172] *Він же.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII в. — М., 1979. — С. 267; *Він же.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47. Відчувається вплив З.Вуйціка: *Заборовский Л.В.* Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 36 ("Правильную общую картину нарисовал Wójcik Z. "Feudalna Rzeczpospolita...").

[173] Виділення Л.В.Заборовського.

31 березня 1654 р., віз наказ сілістрійському паші та ханові бути готовими до війни, але без вказівки на ймовірного супротивника"[174].

Ім'я чауша взято з травневої розповіді священика Антонія московським послам у Крим С.Ладиженському та О.Огаркову: "Послано у Крим до царя від турецького султана чауша Сулейман агу, — говорив Антоній. — Турецький султан відправив до нього [до хана] кафтан та шаблю і писав... з похвалою, що він [хан] на війну ходить на численні держави, і з королем польським помирився... А сьогодні на війну йому ходити не наказував, а наказував розправитися з донськими козаками, тому що ті донські козаки роблять їм велику шкоду. А якщо кримському цареві потрібна буде допомога на донських козаків, то він, турецький султан, пришле до нього на допомогу своїх турецьких людей. [...] І [хан] говорив тому чаушеві наодинці, що він радий наказові турецького султана і на війну нікуди не піде, а стане воювати донських козаків"[175].

З польських реляцій Л.В.Заборовський користувався листом М.Бєґановського до короля, друкованим Л.Кубалею в одній з приміток до тексту книжки[176]. Але з цього документу чітко видно, що 31 березня 1654 р. зі Стамбулу їхав не турецький чауш, як у висновках Л.В.Заборовського, а татарський гінець, котрий повертався в Бахчисарай[177]. Невідомо чому, але Л.Кубаля, передруковуючи лист М.Бєґановського до короля, випустив з уваги, що цього гінця звали Сулейман аґа. Він зустрів М.Бєґановського не по дорозі зі Стамбулу, а, ймовірно, в самому місті. У Теках Нарушевича це місце виглядає так: "Посол татарський на ім'я Сулейман аґа, кяхя[178] хана кримського, зустрівся зі мною вже в

---

[174] *Заборовский Л.В.* Борьба русской и польской дипломатии... — С. 90.

[175] РДАДА. — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 17. — Арк. 137-138; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 895.

[176] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 377, прим. 28.

[177] Там же ("Poseł tatarski spotkał się ze mną już ze Stambułu powracając do Krymu. Czynił relacyę transakcyi żwanieckiej...").

[178] Османське "заступник". Тут це слово треба розуміти у значенні "представник", "уповноважений".

Стамбулі, повертаючись до Криму. Посол приїжджав робити реляцію Жванецьких трактатів..."[179]. Залишається неясним, чи у своїй травневій розповіді С.Ладиженському та О. Огаркову священик Антоній помилково не ідентифікував ім'я кримського посла до Порти, котрий повернувся в Бахчисарай у першій половині квітня, з іменем султанського чауша, який приїхав у Крим у другій половині того ж місяця або на початку травня. Це цілком вірогідно, як і те, зрештою, що татарський посол і турецький чауш мали одне і те ж ім'я. Але не підлягає сумніву, що гінці з відомостей Антонія та М.Бєгановського — дві різні особи. Тому твердження Л.В.Заборовського, що чауш був посланий до Іслам Гірея ще перед початком переговорів з поляками, видається хибним. Однак, у своїй монографії, що вийшла через три роки після цієї висловленої гіпотези, історик нічого не згадав про чауша Сулейман агу, хоча порушував проблему османських директив ханові[180].

Аналізуючи далі російську історіографію, не можна обійти одне загальне питання українсько-османських відносин. Маю на увазі тезу, розвинену ще у XIX ст. Г.Ф.Карповим і недавно — Г.О.Саніним про вплив російського царя на взаємини Війська Запорозького та Османської імперії. На підставі того, що Б.Хмельницький повідомляв московський уряд про свої зв'язки з султаном (що засвідчують грамоти Мегмеда IV до гетьмана, збережені в архіві Посольського приказу), існує твердження, ніби Б.Хмельницький проводив політику

---

[179] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 535 ("Poseł Tatarski na imię Soliman Aga Kichaia Hana Krymskiego podkał się ze mną juz w Stambułu, powracaiąc do Krymu. Przyiezdzał tudziez poseł relacyę czynic Transakcyi zwanieckiej..."). Але у Теках Нарушевича кома в першому реченні стоїть після "ze mną", що робить зміст неясним. Якщо "w Stambułu" переправити на "ze Stambułu", як у Л.Кубалі, а кому не рухати, тоді справді вийде, що М.Бєгановський зустрів Сулейман агу, коли той повертався зі Стамбулу, а не в місті. Польський посол приїхав до османської столиці 29 березня 1654 р.: *Hammer-Purgstall J.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5. — S. 595; *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 124; *Заборовский Л.В.* Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 33; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр. — С. 375 (дата подана за юліанським календарем).

[180] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 47.

турецької орієнтації не тільки з дозволу Олексія Михайловича, але й за його вказівками[181]. Мені вбачається, що таким способом автори, в наслідок своїх національних та політичних переконань, не помічали деякі протиріччя між Військом Запорозьким і московським урядом під час правління Богдана Хмельницького. Треба зауважити, що у російській суспільно-політичній думці до недавнього часу він залишався єдиним українським гетьманом, чия діяльність не критикувалася. Ця теза російських істориків повністю заперечує українські інтереси у чорноморському регіоні у XVII ст., підпорядковуючи їх інтересам Росії, а то й ототожнюючи з ними. Подібна позиція приводить до ігнорування державного устрою Війська Запорозького в середині XVII ст., який забезпечував самостійну зовнішню політику Богдана Хмельницького.

Ясно, що інформація, котру останній подавав у Москву, не виходила поза рамки, що обмежували б спільність мотивів діяльності української та російської дипломатії. І навіть якщо припустити, що цар дійсно давав вказівки Б.Хмельницькому підтримувати зв'язки з Портою[182], як, наприклад, про це є відомість з часів І.Виговського[183], то це не свідчить, що гетьман не міг використовувати такі настанови для проведення власної діяльності, в т.ч. і у напрямку з Портою[184]. Але цілком

---

[181] *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — С. 75; *Санин Г.А.* Украина и русско-османские отношения второй половины XVII в. (Историография вопроса) // Внешняя политика России. Историография. — М., 1988. — С. 259; *Він же.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 105.

[182] Згідно з Г.Ф.Карповим — після 1651 р., Г.О.Санін говорить тільки про період після 1654 р.

[183] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1938. — Т. X. — С. 44 (посольство Федора Коробки в Стамбул, згідно з царським указом, 1658 р.). Пізніше, однак, такі розпорядження Олексія Михайловича не заважали І.Виговському шукати васальної протекції у Порті для формування антимосковської ліги: *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.-Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 83-84 (аналіз статті М.Н.Петровського "З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку").

[184] Намагаючись знайти документальні підтвердження цих теорій Г.Ф.Карпова, Г.О.Санін робить покликання (зазначаючи, що "выводы

зрозуміло (і це не один раз підтверджувалося протягом всього періоду Хмельниччини), що українська дипломатія у своєму розвитку не керувалася вказівками короля, царя, султана, хана і т.п., а виходила, залежно від ситуації, із користі для своєї політики.

Культивація подібних теорій в російській історіографії переслідує дві мети: по-перше, показати месіанство Росії стосовно України, яку, ніби, Олексій Михайлович врятував від польської і турецької неволі[185], а по-друге, — протиставити це месіанство татарським походам на наші землі, щоб виправдати політику Росії щодо Криму, аж до його завоювання Катериною II. Нагадаю, що в українській науці останнім часом не один раз наголошувалася потреба відмовитися від конфронтаційних стереотипів у вивченні українсько-татарських зв'язків[186].

Отже, питання кримсько-османських відносин початку 1654 р., директиви Мегмеда IV Іслам Гіреєві у квітні того ж року та інші проблеми, пов'язані з політикою Порти і Криму щодо українсько-московсько-польських зв'язків, викликали велике зацікавлення у науці. Найпоширенішою тезою залишається те, що Стамбул, переживаючи критичний стан своєї зовнішньої політики (до цього можна додати глибоку кризу влади того часу), відмовився від втручання у війни Східної Європи, а залишив їх на розгляд кримського хана. З одного боку, цю кризу не можна піддавати найменшому сумніву. Але з іншого, — таке складне становище

Г.Ф.Карпова подтверждаются источниками") на статейний список Т.Порфир'єва (АЮЗР. — Т. X. — С. 589-597) і на лист Б.Хмельницького до Іслам Гіроя від 16 квітня (ДБХ. — С. 338-339). Але у цих джерелах немає ніяких новин про інструкції царя козацькому гетьманові вести дипломатичне листування з Портою (*Санін Г.А.* Украина и русско-османские отношения... — С. 259).

[185] *Карпов Г.* Вказ. пр. — С. 74; *Санин Г.А.* Украина и русско-османские отношения... — С. 256.

[186] *Шевченко Ф. П.* Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 92; *Кочубей Ю.* Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників // Східний Світ. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 106; *Горобець В.* Республіканські наукові читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 158.

Османської імперії витворило у науці своєрідний стереотип універсального характеру, яким пояснюють багато явищ внутрішньої і зовнішньої політики Порти. Розв'язання окремих питань при цьому іноді подається дослідниками перебільшено. Хотілося б навести кілька власних зауважень.

Зі згаданої московської реляції С.Ладиженського та О.Огаркова, використаної М.Грушевським, З.Вуйціком, Л.В.Заборовським та іншими істориками, довідуємося, як московські посли в Криму розвідали новини, ніби турецький чауш привіз ханові султанську заборону іти на кого-небудь війною, крім донських козаків[187]. Що це означає? Насамперед треба вказати, що в період 1654 р. похід проти донців не міг бути локальною подією поза увагою царя та інтересами Московської держави. У глибшому підтексті кримсько-донської війни мала б залишатися боротьба за Астраханське і Казанське ханства — наріжний камінь антимосковської політики бахчисарайського двору. Татарська війна з донськими козаками обов'язково повинна була б загострити відносини Москви з Кримським ханством та Османською імперією, і це, звичайно, розуміли у Стамбулі. Тому наказ Іслам Гіреєві воювати донців був рівнозначний наказові воювати Москву, що, зрештою, випливало з ініціативи самого хана: Іслам Гірей "...сказав усім своїм кримським людям, — доповідали ногайські розвідники астраханським воєводам 6 (16) травня 1654 р., — щоб вони були готові іти в похід на осінь, як поспіють на Русі жнива. А іти буде спочатку на Дон, а з Дону — на государеві міста"[188].

У травні новини про такі турецькі вказівки татарський посол у Чигирині Алкас Кеґіто повідомляв Іванові Виговському: "Питав писар [І.Виговський] у посла: "Для чого від турецького султана чауш привіз кафтан і шаблю?" Посол сказав: "Султан турецький наказав ханові іти на війну". А писар питав: "Куди їм турецький султан наказав іти на війну?" І посол говорив, що Московська

---

[187] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 895. Чауш приїхав у Бахчисарай в останніх днях квітня ст.ст. (московські посли записують про його приїзд під 28 числом).

[188] РДАДА. — Ф. 127: Сношения России с ногайскими татарами. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 53.

держава їм вороги. Писар говорив: "Як же вам іти на Московську державу, як ми під його государською рукою?" А посол відповів: "Ви собі сидіть вдома і від ляхів обороняйтеся, а ми будемо робити свою справу"[189]. Це є також свідчення того, що Порта видавала ханові антимосковські директиви, а її нейтральність забезпечувалася тільки стосовно до Богдана Хмельницького. Уже кілька разів згадані лист Стефана Георгіци до Яна Казимира від 8 травня і особливо цитата зі щоденника А.Радзивіла також свідчать про таку нейтральність Османської імперії до України: турецько-татарська політика була скерована на формування антимосковської ліги. Ще на початку 1654 р. у Стамбулі висловлювали свою підтримку ханові для замирення Криму з Польщею[190]. Під цим оглядом стають ясними такі рішучі запевнення султанського двору польському урядові і М.Бєґановському щодо прихильності Порти до зовнішньої політики Яна Казимира. Але настороженість стамбульського дивану до Бєґановського, яку помітив М.Грушевський, стосується не всієї політики Польщі, а тільки її відносин з козаками.

Тут важливо зауважити, що вчений допустив суттєву неточність з приводу прийомної та відпускної аудієнцій козацьких та польських послів у Стамбулі. Як ми бачили з історіографічного огляду, історик визначив, що дата приїзду української місії і відправки польської співпала на день 26 квітня[191]. Але насправді козацькі посли приїхали в турецьку столицю близько 21 квітня, і М.Грушевський про це зазначив у попередньому тексті[192]. Невідомо, звідки історик взяв дату 26 квітня. Австрійський резидент С.Реніґер, на котрого є покликання під рядком, писав, як зазначалося, про 21 число. У сучасних працях днем приїзду козацьких послів прий-

---

189 АЮЗР. — Т. X. — С. 595-596.

190 Жерела. — Т. XII. — Док. 335 (реляція Джустініані до Венеції, 24 січня 1654 р.).

191 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894.

192 Там же. — С. 781; *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Арк. 80.

нято вважати 18 або 21 квітня[103]. Дуже плутався у цій даті Й.Гаммер, котрий писав у тексті, що козаки приїхали через три тижні після М.Бєгановського, себто виходить 19 квітня[104]. Але в той же час під рядком давав коментар: "Козацькі посли прибули 24 квітня"[105]. Сам історик бачив у цьому якийсь недогляд, і у другому виданні "Історії Османської імперії" підрядковий коментар викинув[106].

Коли М.Грушевський писав, що польська місія відправилася тоді, як прибула козацька — 26 квітня, то, ймовірно, мав на увазі, що М.Бєгановський отримав того числа відпускну аудієнцію у візира[107]. "І вже за кілька днів, — писав львівський хорунжий, — у Божий час маємо від'їжджати волею, і день від'їзду призначили собі, дай Боже щасливо, на ближчу неділю, себто на день 3 травня"[108]. Неможливо припустити, щоб українська місія, приїхавши у Стамбул близько 21 квітня, чекала першої аудієнції у султана ледь не два тижні (при тому, що, згідно з М.Грушевським, Порта хотіла виявити їй свою прихильність). До того ж зовсім не було потреби

---

[103] *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос во внешней политике России... — С. 273.

[104] *Hammer-Purgstall J.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5. — S. 595. Тут же про те, що М.Бєгановський прибув 29 березня (див. прим. 170).

[105] Там же. Див. прим. "k)".

[106] *Hammer-Purgstall J.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1835 (2te Ausg.). — Bd. III. — S. 420. Використовуючи це місце у Й.Гаммера, дослідники не завжди помічали його протиріччя. Див., напр.: *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Арк. 80.

[107] За день перед тим, 25 квітня, — у султана: Transsylvania et bellum boreo-orientale. — T. I. — P. 317 (М.Бєгановський до Ю.Ракоція, 28 квітня 1654 р.); *Hammer-Purgstall J.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5 (1te Ausg.). — S. 595; *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 133. А.Грабовський, передруковуючи реляцію М.Бєгановського, хибно датував відпускні аудієнції у султана і візира 21 і 22 квітня відповідно (*Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 97). Принагідно до цього додам, що Й.Шлєдер зауважує, ніби польський посол зробив у Стамбулі десять відвідин султана та інших значних осіб (Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 613). Про прийом у султана, візира і міністрів див. у реляції Відоні з Варшави у Ватікан: Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 179. — Doc. 3787 (реляція від 25 травня 1654 р.).

[108] *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 98 (лист М.Бєгановського до С.Коріцінського). У Л.В.Заборовського також 3 травня: *Заборовский Л.В.* Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 33.

тримати послів Б.Хмельницького такий довгий час у турецькій столиці, не даючи їм прийому. Річ у тім, що в міжнародній дипломатичній практиці того часу при прийомі якимось володарем двох посольств із ворогуючих між собою країн, одне з цих посольств могло чекати відправки іншого на деякій відстані від резиденції володаря. Так, наприклад, восени 1654 р. турецький посол до Австрії чекав під Віднем відправки московського гінця І.Баклановського[199].

Самого М.Бєгановського також зупиняли перед Стамбулом, де він пояснював завдання своєї місії і очікував султанського дозволу в'їхати до столиці. Іван Миколаїв, котрий того дня був у Царгороді (він виїхав звідти 22 березня ст.ст.) розповідав у Посольському приказі в Москві про цей епізод: "А як він [І.Миколаїв] поїхав з Царгороду, то перед його від'їздом 17 (27) березня приїхав литовський посол Бєгановський[200], і того литовського посла спочатку в Царгород не взяли, а поставили в Силівлі, від Царгороду в 25 верстах, і посилали до нього питати, чому він приїхав. І він, литовський посол, сказав: прислав його король до султана зі скаргою на запорозьких козаків, що вони ...(далі місце зіпсуте в документі) государеве воювали і розоряли, а тепер, відступившись від нього, піддалися московському цареві і хочуть, об'єднавшись з государевими військовими людьми, Польщу і Литву до кінця розорити, а після цього хочуть і на нього, турецького султана, іти війною. І щоб турецький султан надав йому [королеві] на неприятелів допомогу кримськими людьми"[201].

На жаль, не маємо подібної реляції про те, як українські посли були допущені до Стамбулу. Але важко собі уявити, що вони не пройшли через таку саму церемонію, і їм були надані більші почесті, одразу провівши у місто. Так, як і М. Бєгановський, вони мали б пояснити причини і завдання своєї місії, зупинившись на віддалі від турецької столиці, а вже вислухавши їх,

---

[199] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 578.

[200] І.Миколаїв помилявся у датуванні на два дні.

[201] РДАДА. — Ф. 229. — Оп. зб. 13. — Арк. 230; *Czerewko W.-S.* Op. cit. — Арк. 81.

урядовці запросили гінців до султана: М.Бєгановський свідчить, що козацькі посли були у Стамбулі перед його від'їздом[202].

Все це ставить під сумнів тезу М.Грушевського, ніби султан не давав прийомної аудієнції козацьким послам, не бажаючи виявляти їм почесті перед львівським хорунжим. Османський уряд мусив іти на поступки Військові Запорозькому, зберігаючи і заохочуючи при цьому антимосковську ініціативу хана: якраз у цей час у Порті отримали відомості, ніби Богдан Хмельницький готує на приморські міста 300 чайок. "І вони [турки] не знають, що їм робити, і від якого боку боронитися", — іронізував Іван Миколаїв[203].

Той факт, що турки дійсно посилали татарам накази не зачіпати поляків, важко заперечити. Але чауш був відправлений у Крим не тільки для того, щоб дати якісь інструкції. Він мав також пильнувати, щоб ці інструкції не розходилися з намірами Іслам Гірея у проведенні політики Криму[204]. Такий висновок дозволяє зробити той факт, що на успіх своєї місії М.Бєгановський покладав великі надії саме після того, як турецький гінець повернувся з Бахчисараю: "...нам дали знати, що вже кілька днів, як візир послав до хана [довідатися], чи [той] розійшовся з королем [під Жванцем] і поєднався так, що обіцяв йому [королю] іти на Москву. І вже нас попереджено, що доти не будемо відправлені, поки той посол не повернеться з Криму"; "на втіху нашу вже повернувся посланець з Криму, котрого відправлено запитати, чи хан бажає стати при королю, чи при Москві. Хан виявив бажання триматися й.к.м-ті. Вже маємо велику надію доброї відправи; в тому вже нас попереджено, що Порта буде прихильна до того боку, до якого і

---

202 *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 97.

203 РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 336-337.

204 Це попри те, що хан не почував себе безпечно з боку стамбульського дивану і боявся, що на його місце Мегмед IV може прислати якогось іншого претендента: РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 17. — Арк. 138; ЦНБ НАН України. — П.15425-15487. — Арк. 24 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова. Відомості від священика Антонія).

кримський хан"[205]. З цього видно, що, незважаючи на прихильне ставлення Стамбулу до М.Бєґановського, від поляків була прихована не тільки султанська інструкція чаушеві, але й сам факт, що османський уряд відправив до Криму свого гінця: польські посли дізналися про це тільки через кілька днів, як чауш від'їхав з турецької столиці. Це могло бути пов'язано з тим, що інструкція зачіпала справи України — Порта відмовлялася воювати з козаками, але й забороняла ханові нападати на Польщу. Ми бачили, що А.Радзивіл у своєму щоденнику трактував місію чауша в Крим саме таким чином. З цієї причини у листі турецького візира Дервіш Мегмед паші до канцлера Стефана Корицінського, переданого через М.Бєґановського, пропонувалося будувати відносини Польщі і Криму на засадах Жванецького миру[206], себто на засадах антимосковської, а не антиукраїнської політики. Іслам Ґірей, зі свого боку, всіляко підкреслював перед поляками, що їхня ліга з татарами може бути скерованою проти Олексія Михайловича. При цьому потрібно було відірвати українського гетьмана від московського союзу[207]. Антимосковська скерованість хана і Порти відобразилася також у популярних на той час листках-летючках[208], авізах[209] і т.п.

Однак, самому М.Бєґановському пояснили, як було видно з польських реляцій до Варшави, що чауш їде довідатися, чи Іслам Ґірей і Ян Казимир розійшлися у грудні 1653 р. на тому, щоб воювати з Москвою. Це була неправда, бо польський посол зустрів татарського гінця Сулейман аґу, котрий вертався у Крим зі

---

[205] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5709/III. — Арк. 867, 868 (реляції посольської місії зі Стамбулу до Варшави, квітень-травень 1654 р.).

[206] Katalog documentów tureckich. — Dok. 351.

[207] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 613 (відомості про листи Іслам Ґірея до С.Потоцького).

[208] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 75-77 (німецькі та голландські листи).

[209] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 183. — Doc. 3796 (авізи з Мілану, 17 червня 1654 р.): "...il Gran Can de Tartari havesse havuto ordine della Porta di far il simile (відправити війська під Смоленськ проти царя. — *Я.Ф.*)".

Стамбулу. Його місія полягала якраз в тому, щоб повідомити султана про грудневу кампанію 1653 р.[210] Тому турецький диван мав від хана відомості про Жванецький мир ще перед тим, як М.Бєгановський з'явився на стамбульському дворі. Сулейман аґа був добре прийнятий у Порті і віз у Бахчисарай для Іслам Ґірея наказ готувати своє військо на весну, "...не знаючи, однак, куди", — писав Бєґановський[211].

Такі самі розпорядження були скеровані до Сіяуш паші[212]. Хотілося б відзначити, поза іншим, що антимосковські та антиукраїнські приготування у Сілістрії — це також, свого роду, відображення східноєвропейської політики Порти. Ще на початку 1654 р. турки наказали виготовити кораблі для захисту дунайських прибережних земель від козаків[213]. Виїхавши зі Стамбулу на початку квітня і зупинившись у Бендерах, сілістрійський губернатор закликав своє військо збиратися у пограничних з Кримом містах, маючи при собі близько 27 тис. чоловік: "А поголос пустили, — розповідав Іван Миколаїв, — що вони стоять для охорони турецьких міст від приходу запорозьких козаків"[214].

Отож бачимо, що Стамбул заявив про свою позицію у політиці Східної Європи ще перед прибуттям польських і українських гінців. Можна лише здогадуватися, що Мегмед IV дав своє підтвердження планам Іслам Ґірея воювати весною московські землі в союзі з поляками. Але після Переяславської ради позиція козаків у цій акції залишалася неясною. Султан мав би сприяти, щоб їх залучити до походу або, якнайменше, залишити нейтральними. Це було видно з розмови Алкаса Кеґіто

---

[210] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Текст Нарушевича). — Арк. 535 (лист М.Бєгановського до короля); *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 377, przm. 28.

[211] Там же.

[212] Там же; Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 611.

[213] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 222 (лист олександрійського архімандрита до боярина Іллі Милославського).

[214] Там же. — Арк. 233 ("расспросы" І.Миколаїва у Москві); Там же. — Ф. 52. — Оп. 1. — Столп. 1654 р. — Од. зб. 17. — Арк. 3 (його ж розповідь у Путивлі).

та Івана Виговського в Чигирині[215]. У першому випадку, не виключено, Мегмед IV зваблював козаків якимись ефимерними обіцянками турецької військової допомоги, про що є згадка від хана[216]. Будь-які розмови, ніби татари отримали наказ від Порти виступити в союзі з Яном Казимиром проти України[217], слід вважати польською інтерпретацією подій — те, що ми бачили з березневого листа чернігівського воєводи Тишкевича, коли українсько-московська ліга трактувалася обов'язковим розривом татарсько-козацького союзу. Ця інтерпретація могла виникнути під впливом ймовірних османсько-кримських намірів рішуче розправитися з козаками, якби вони не погодилися відступити від Москви.

Якраз таку резолюцію було прийнято в Бахчисараї на квітневій раді кримських мурз і князів[218]. Тут, принагідно, нагадаю, що М.Грушевський пов'язував рішення цієї ради і відпуск М.Яскульського до Варшави з приїздом до Іслам Гірея турецького чауша та інструкціями, котрі він привіз ханові від султанського двору[219]. Ще два питання, які могли підніматися на цій раді у зв'язку з розпорядженнями Порти — це відправлення Василя Лупула у Стамбул, про що вже говорилося, і збір данини з полоненого татарами ясиру. Українські посли в

---

[215] АЮЗР. — Т. X. — С. 595-596.

[216] [*Francisci E.*] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhäffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — S. 321-322: "Der Grosse Chan lieb auch, bei dem Chmielnitzki, Versuch thun, ob er wieder zu den Polen zu bringen wäre, dazu ihm denn auch der Türck seine Dienst-Hülffe vorgetragen, und versprochen".

[217] ДОВ. — Док. 297 (лист С.Лянцкоронського до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.). Польський хроніст С.Темберський також згадує про наказ від Мегмеда IV іти війною, крім Москви, ще на козаків: "...imperator submisit se daturum litteras ad magnum chanum, ne iungat vires cum Chmielnicio, sed Polonis associatus et Kosacos et Moschos hostilitate turbet" (*Temberski S.* Annales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — S. 281).

[218] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 142.

[219] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 893. Л.В.Заборовський, наприклад, не звертає увагу на міркування М.Грушевського і не пояснює, чому рада хана тривала аж три тижні: *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48-49.

Криму мали новини, що після приїзду чауша хан послав "...у Ногай і по всьому Криму вибирати ясир. Збирають на турецького султана ясир від дев'яти — десятого"[220].

У літературі вже висловлювалася думка, що завданням польського посольства в Стамбул було не добитися мілітарної допомоги турків, а лише підтвердити мир і вплинути на татар у поході на Москву, щоб розірвати їхню лігу з козаками[221]. Але надії на турецьку збройну допомогу у пізніших переговорах польських послів з Кримом мали б висловлюватися: у щоденнику А.Радзивіла це згадується під датою 3 липня 1654 р.[222]

На відпускних аудієнціях М.Бєґановському видали кілька грамот, з яких відомі один лист Мегмеда IV до короля і два листи візира Дервіш паші до короля і канцлера[223]. У цих документах султан та візир писали, що поки поляки будуть давати ханові данину, Порта впливатиме на Крим, щоб татари допомагали своїм військом Польщі проти її ворогів. Окрім цього, у листі до Яна Казимира, Дервіш паша повідомляв, що направив у Бахчисарай до Іслам Ґірея наказ у справі його взаємин з Річчю Посполитою, а С.Корицінському радив дотримуватися угоди, укладеної з татарами під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р.

Польський посол докладав якихось зусиль, щоб Порта відправила з ним у зворотню дорогу свого гінця до Яна Казимира[224]. Але це було безрезультатно, хоча у серпневих новинах з Варшави до краківського каноніка у Мартина Ґолінського зазначено, що такий посол зі

---

[220] АЮЗР. — Т. X. — С. 592 (реляція Т.Порфир'єва про відомості з "расспросов" С.Савича).

[221] *Pernal A.* Op. cit. — P. 182-183; В.Барановський, натомість, нічого не говорить про антимосковські нотки в інструкції М.Бєґановського через те, напевно, що стаття була написана у 1950-х рр. (*Baranowski B.* Op. cit. — S. 480).

[222] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 205.

[223] Katalog dokumentów tureckich. — Dok. 349-351. У М.Грушевського є переказ тільки грамоти султана з покликанням на Л.Кубалю (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894).

[224] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 535-536 (лист М.Бєґановського до Яна Казимира): "Zacząłem tez i to traktowac, abym mogł posła od Porty do w.k.mci z sobą wyciągnąc...".

Стамбулу мав бути у польській столиці разом з М.Бєгановським[225]. Останнього чекали у Варшаві з великими почестями[226].

Ще один васал Османської імперії трансільванський князь Юрій Ракоцій, як і молдавський господар, також вживав заходи для зміцнення свого становища після кампанії 1653 р. Кримське посольство Сулейман аґи до Порти оскаржувало його перед стамбульським диваном за ворожу татарам позицію у Жванецькій кампанії[227]. Але князь давав перед Мегмедом IV свої виправдання і посилав гінців до нього з проханням заборонити Іслам Гіреєві та козакам наступати на Семигород[228]. У другій половині лютого посол Ракоція мав повернутися зі Стамбулу[229].

У грудні 1653 р. кримський хан відправив свого гінця Юкман аґу до князя з погрозами спільного українсько-татарського походу[230]. Трансільванський уряд вимушений був показувати Іслам Гіреєві свою зичливість[231]. Рівночасність обидвох татарських місій — Сулейман аґи до Порти і Юкман аґи в Семигород — наводить на думку, що в Трансільванії, як і в Стамбулі перед султаном, хан виявляв свої претензії з приводу останньої війни. Не виключено, що Іслам Гірей намагався залучити війська Ракоція до антимосковських планів Криму.

У відносинах з Польщею на початку 1654 р. семигородський князь хотів використати нестабільність внутрішньої ситуації Речі Посполитої, пов'язаної з незадоволенням шляхетського стану політикою Яна Кази-

---

225 ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/II. — Арк. 698.

226 *Rawita-Gawroński F.* Miscellanea // Ruś. — 1911. — S. 450-451 (лист Й.Малаховського до стрия, 15 червня 1654 р.).

227 Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 535 (лист М.Бєгановського до Яна Казимира); *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S.377, прим. 28.

228 Жерела. — T. XII. — Док. 327 (С.Ренігер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

229 Там же. — Док. 342 (Ю.Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.).

230 Там же. — Док. 325 (Іслам Гірей до Ю.Ракоція, грудень 1653 р.).

231 Там же. — Док. 342.

мира. Останній намагався зміцнити свою владу перед сеймом. Серед польських урядових кіл почали говорити про можливість відречення короля від престолу і проведення нової елекції. Реальними претендентами на королівство могли стати молодший брат Яна Казимира Кароль і Юрій Ракоцій[232].

Семигородський князь почав шукати підтримку серед дисидентів Литви. В інструкції своєму послові на польський сейм від 1 лютого 1654 р. він давав таємні настанови зв'язатися з Янушем Радзивілом, а королю рекомендувати порозумітися з козаками без участі Іслам Ґірея, пропонуючи, натомість, своє посередництво[233]. Є також згадка, що цей посол обіцяв на сеймі у Варшаві дати військову допомогу[234]. Всі умови, які Ракоцій ставив полякам, були передані в письмовій формі і вони викликали різноманітні поголоски, ніби князь висунув їх, порозумівшись із турками, а як ні, — то зв'язавшись із Москвою або козаками[235].

Кандидатуру Ракоція на польський престол погодився підтримати Януш Радзивіл, вважаючи, що обрання короля-некатолика буде поштовхом до того, щоб козаки відійшли від Олексія Михайловича[236]. Партія кальвіністів настільки сильно захопилася цією ідеєю, що не виключала навіть диверсії Трансільванії під Краків, запевняючи семигородському князеві свою підтримку[237].

Одним з головних питань, які б мали вирішитися у зв'язках литовського князя з Юрієм Ракоцієм, було

---

[232] АЮЗР. — Т. X. — С. 343 (розмова І.Виговського з московським послом Ф.Полтєвим, 25 лютого (7 березня) 1654 р.); Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. II. — Док. 594, 602 (далі — АМГ).

[233] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 904; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 46.

[234] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 604 (новини з варшавського сейму, 7 липня 1654 р.).

[235] Жерела. — Т. XII. — Док. 364 (реляція Джустініані до Венеції, 4 квітня 1654 р.).

[236] *Pernal A.* Op. cit. — P. 100; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 52-54; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 904-905.

[237] *Тазбир Я.* Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // Россия, Польша, Причерноморье в XV — XVIII вв. — М., 1970. — С. 228.

залучення останнього до антимосковської ліги[238]. Претензії семигородських урядовців посилити свої впливи у Речі Посполитій викликали невдоволення в Криму і не були підтримані Портою. У квітні, під час побуту в Бахчисараї М.Яскульського, до хана приїхали гінці від Ракоція із запевненням своєї приязні[239]. Трансільванці пропонували Ісламу Гіреєві своє військо, обстоюючи союз із поляками[240]. Але ці посли були погано прийняті, а Сефер Казі аґа відмовив їм в аудієнції, відправивши до свого сина[241].

Поляки, зі свого боку, готуючи антимосковську й антиукраїнську лігу, мали великі надії на Трансільванію як на свого союзника у 1653 р. Ракоцій дійсно ставився насторожено до можливості Богдана Хмельницького зміцнити свої позиції у придунайських країнах. Тому князь виправдовувався перед королем, що український гетьман нав'язує йому свої відносини[242]. Але попри це, шукаючи в конспіративних зв'язках з Радзивілом опору своїм планам отримати варшавський престол, Юрій Ракоцій мусив би надіятись на прихильність козаків до цієї акції. Можливо, що сам литовський гетьман, котрий був готовий залучити до такої справи шведів, прусів і козаків[243], радив трансільванському князеві порозумітися з Богданом Хмельницьким. Це досить ймовірно ще й тому, що Радзивіл у тому часі вів переговори з Військом Запорозьким і мав надію вплинути на козаків через Антона Ждановича, котрого вже кілька місяців тримали у полоні, не відпускаючи зі свого посольства[244]. Через це повідомлення Ракоція польському королю про відповідь

---

238 Transsylvania et bellum boreo-orientale. — T. I. — P. 312 (пропозиції Я.Радзивіла для Ю.Ракоція, 2-й пункт).

239 *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S.137 (реляція М.Яскульського з Бахчисараю від 2 травня 1654 р.).

240 Там же.

241 Жерела. — Т. XII. — Док. 377 (Ю.Ракоцій до С.Корицінського, 21 травня 1654 р.).

242 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 33 (лист Ю.Ракоція до Яна Казимира, 7 квітня 1654 р.).

243 *Pernal A.* Op. cit. — P. 199.

244 Там же. — P. 200-208; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 885-886, 950-952.

семигородського уряду на лист Богдана Хмельницького від 20 лютого (2 березня) 1654 р. було дуже стриманим: "На листи, прислані до мене від козаків, — писав князь, — я дав відповідь згідно з християнською відвертістю"[245]. Цими політичними маневрами між козаками і поляками Юрій Ракоцій залишався нейтральним, переслідуючи власні інтереси[246].

Окрім акції з Антоном Ждановичем, Януш Радзивіл вислав листи до Івана Виговського, Івана Золотаренка та іншої старшини, щоб вони намовляли гетьмана не воювати проти Польщі, бо король, ніби, готовий піти на численні поступки козакам[247]. Богдан Хмельницький справді міг розробляти плани походу вглиб Речі Посполитої, як ми це бачили з листа чернігівського воєводи Тишкевича від 1 березня 1654 р.[248]

Але у Польщі також готувалися до наступу в Україну. Надіючись, насамперед, на власні сили, для коронних гетьманів була розроблена інструкція рушитися проти козаків з заходу і з півночі[249]. Це мали бути польсько-литовські війська, й орієнтовним пунктом інвазії, ймовірно, для реґіментарів призначався Київ. В інструкції послові до С.Потоцького від польського сейму полковникові Шемберку був наказ опанувати це місто як стратегічний пункт на Дніпрі, уфортифікувавши його так, щоб потім не випустити зі своїх рук. Для цього коронному гетьманові пропонувалося пустити чутку, ніби він іде зайняти Київське воєводство. Тому потрібно було вислати наперед частину війська з іноземними найманцями, а сам С.Потоцький з гарматою та головними

---

[245] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 33.

[246] *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1650) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 66.

[247] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 42 (новини посольства І.Ржевського від серпня 1654 р.).

[248] Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 517; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773.

[249] *Pernal A.* Op. cit. — P. 187.

силами мав би поволі наступати слідом[250]. Рівночасно з діями коронного гетьмана з півночі на Любеч мав наступати Януш Радзивіл, і у квітні Богдан Хмельницький повідомляв татар про пересування литовської армії до Києва[251]. Такі ж новини отримали українські полковники — миргородський Г.Лісницький та білоцерківський С.Половець[252]. Останній також інформував про концентрацію коронних сил під Полонним, звідки вони також повинні були вирушити під Київ[253].

Однак московські приготування до війни в Білорусії і Литві не дали можливості Я.Радзивілові розпочати активний наступ на Військо Запорозьке, тому вторгнення С.Потоцького на Брацлавщину весною 1654 р. не було підтримане Литвою. Протидія Б.Хмельницького коронному гетьманові була скована невизначеною позицією Криму. Цим, ймовірно, треба пояснювати нерішучість козаків, про що повідомляли в Молдавію шпигуни Стефана Ґеорґіци: "Пишуть і про те до мене, — інформував молдавський господар польського канцлера, — що Хмельницький мав відправити своє військо проти коронного війська, але з певністю про це не говорять"[254].

Німецький хроніст пов'язує плани походу українського гетьмана на польський табір із незадоволенням поміж козаками, що виникли після Переяславської ради у зв'язку з їхньою бездіяльністю і порядкуванням московських воєвод у Києві. Причому якась частина людей, згідно з цим автором, відверто думала про те, щоб перекинутися на бік Речі Посполитої[255]. Це свідчить про

---

250 Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 824-825 (інструкція полковникові Шемберку, послові до С.Потоцького).

251 ДБХ. — Док. 242, 243 (листи Б.Хмельницького до хана 18 (28) квітня 1654 р. і до візира (15) 25 квітня 1654 р.).

252 АМГ. — Т. II. — Док. 577, 584, 590.

253 Там же. — Док. 590.

254 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 37 (С.Ґеорґіца до С.Коріцінського, 15 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 367; *Corfus I.* Op. cit. — Dok.153.

255 Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 610; *Пичета В.И.* Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. — М., 1912. — Т. II. — С. 110.

угодовську опозицію до Богдана Хмельницького у козацькому середовищі, котра буде ще помітною у листопаді 1654 р.[256] і відверто задекларує про своє бажання замиритися з Яном Казимиром весною 1655 р.[257]

На травень 1654 р. у Чигирині мала скликатися рада[258]. Не виключено, що там розроблялися плани наступу проти Польщі. Вже у червні український гетьман мав скерувати частину військ на Кам'янець-Подільський, а іншу — на Костянтинів[259]. 7 липня новини про українсько-московський похід на Костянтинів були вже на варшавському сеймі[260]. Такий наступ за пограничну лінію у двох напрямках мав координуватися з диверсією донців проти Криму, що було визначено після того, як політика Іслам Гірея окреслилася чіткою орієнтацією на союз із Яном Казимиром. Внаслідок цього відбувся похід донських козаків на море влітку 1654 р.[261]

Л.Кубаля висловив хибне міркування, що цей похід був відповіддю Богдана Хмельницького на недоброзичливість Порти, виявлену його послам у Стамбулі, де вони, згідно з істориком, не були навіть допущені до

---

[256] Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 711 (лист анонімa з Нового Двору, 29 листопада 1654 р.). Про це див. у наступному розділі.

[257] РДАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 4. — Арк. 36 (приписка у королівському листі від 7 травня 1654 р.); — Арк. 43, 63-65 (лист К.Поклонського до могилівського воєводи М.Гелди, травень-червень 1655 р.); *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Romae, 1863. — Vol. III. — Dok. 486. — P. 489-490 (універсал Яна Казимира до козаків 26 квітня 1655 р.: "Nos velle paterno affectu vestram videre conversionem cessationemque a vestro propositio...").

[258] ЦНБ НАН України. — II, 15564-15570. — Арк. 15 (відомість козака Данила Туровця у Києві, 3 (13) травня 1654 р.): "А о чем рада, что прирадят, про то он не ведает".

[259] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 47 (С.Георгіца до Яна Казимира, 25 червня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 390; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 163.

[260] ЛНБ НАН України. — Од. зб. 189/II. — Арк. 693.

[261] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 928; *Новосельский А.А.* Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып.2. — С. 21; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 70-71.

аудієнції[262]. З іншого боку, цілком вірогідною здається його теза, що венеційський уряд підтримував зв'язки із запорожцями та донцями, виділяючи якесь фінансування для організації козацьких походів на море[263]. 1654 р. від Синьйорії до царя виїхав венеційський посол Альберто Віміна у справі офіційних переговорів з цього приводу й укладання спільної військової угоди проти Османської імперії[264].

Український уряд був добре поінформований про розміщення польського війська і плани коронних гетьманів. Головні свої сили поляки розташували під Кам'янцем-Подільським, Дубном, Львовом і на Глиняному полі[265]. У середині червня від польсько-татарських військ сподівалися наступу Київський і Білоцерківський полки: "...поляків 20 тисяч людей у полі з перебраними татарами і в два коня хочуть іти на білоцерківські та київські місця"[266]. Військо Запорозьке готувалося зустріти ворога, укріплюючи оборону. Частина козаків була відправлена на Запорожжя і Кодак. Уманський та Чигиринський полки стояли на сторожі від татар, Брацлавський — від молдаван. Від поляків мали боронити Вінницький, Паволоцький полки і головні сили на чолі з самим гетьманом[267].

Б.Хмельницький готував великий похід, котрий йому вдалося здійснити лише через рік восени 1655 р. Коронна армія концентрувалася під Зборовом, і в тому напрямку українське військо хотіло наступати: "...ми ...чекаємо на указ твій царський, куди нам іти від Фастова. Вся інша країна подольська і волинська

---

262 *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 187; *Він же.* Zaprzepaszczona kraina. — S. 634.

263 Там же.

264 *Zinkeisen I.W.* Op. cit. — T. IV. — S. 832; *Архангельский С.И.* Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40-50-е годы XVII в.) // Исторический журнал. — 1944. — № 2-3. — С. 59.

265 АЮЗР. — Т. X. — С. 667 (І.Виговський до московського посла Г.Старкова, червень 1654 р.).

266 ЦНБ НАН України. — II, 15564-15570. — Арк. 17 (лист від мотовилівського отамана Павла Федоренка до київського полковника Павла Яненка, 8 (18) червня 1654 р.).

267 ДВХ. — Док. 271 (Б.Хмельницький до царя, 19 (29) липня 1654 р.); АЮЗР. — Т. X. — С. 667 (відписка Петра Протасьєва, серпень 1654 р.).

порожня..., і ляхів коло нас немає..."[268]. Й.Шлєдер згадував про універсали гетьмана до Війська Запорозького із закликами атакувати поляків під Зборовом, де вони чекали на татар[269]. Б.Хмельницький прямо говорив про похід на Люблін, сподіваючись на допоміжний корпус Олексія Трубецького, з котрим мав би зустрітися під Києвом[270].

Але гетьман був зв'язаний розпорядженнями царя, спрямованими на швидке завоювання Литви. Олексій Михайлович видав наказ козакам іти під Луцьк на з'єднання з Трубецьким, але формально все залишив на вирішення самого Хмельницького: "А в які міста тобі, гетьману, зі стольником нашим [А.Бутурліним] і з усіма військовими людьми нашої царської величності іти, і ми, великий государ, цю справу поклали на тебе"[271].

* *
*

Загалом можна підсумувати, що протягом першої половини 1654 р. дипломатія Б.Хмельницького у Стамбулі була досить діяльною. Головне завдання, котре він визначав у цьому напрямку, було переконати османський уряд у вимушеному характері союзу України з Москвою. Українські політики шукали у Порті, у першу чергу, впливів на Крим.

Султанський двір підтримав антимосковську ініціативу Іслам Гірея III, відправляючи у Бахчисарай свої директиви. Це дозволяло розраховувати у Порті на розширення впливів у підвладних Московській державі землях — на Північному Кавказі та Поволжі. У цьому напрямку інтереси Османської імперії переплелися з

---

[268] ДБХ. — Док. 264 (Б.Хмельницький до царя, 1 (11) липня 1654 р.); — Док. 273 (те саме, 29 липня (8 серпня) 1654 р.).

[269] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 618.

[270] ДБХ. — Док. 267 (Б.Хмельницький до О.Трубецького, 4 (14) липня 1654 р.).

[271] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 38 (грамота Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому, передана козацькому послу Кирилові Якименку, 24 липня (3 серпня) 1654 р.).

претензіями Персії на активну участь у політиці цього регіону.

Особливого значення набирали зв'язки придунайських країн — Молдавії, Волощини і Семигороду — зі Стамбулом. Для того, щоб їхні правителі були лояльними до султана, у турецькій столиці утримували старого молдавського господаря Василя Лупула. Він виявляв готовність повернути собі втрачений престол.

Порта мусила лояльно ставитися до Війська Запорозького з огляду на небезпеку від запорозьких і донських козаків на Чорному морі. Війна з Венецією не давала їй можливості безпосередньо втрутитися у східноєвропейський конфлікт.

Розділ III

Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам Гірея III і становище нового хана (липень — грудень 1654 року)

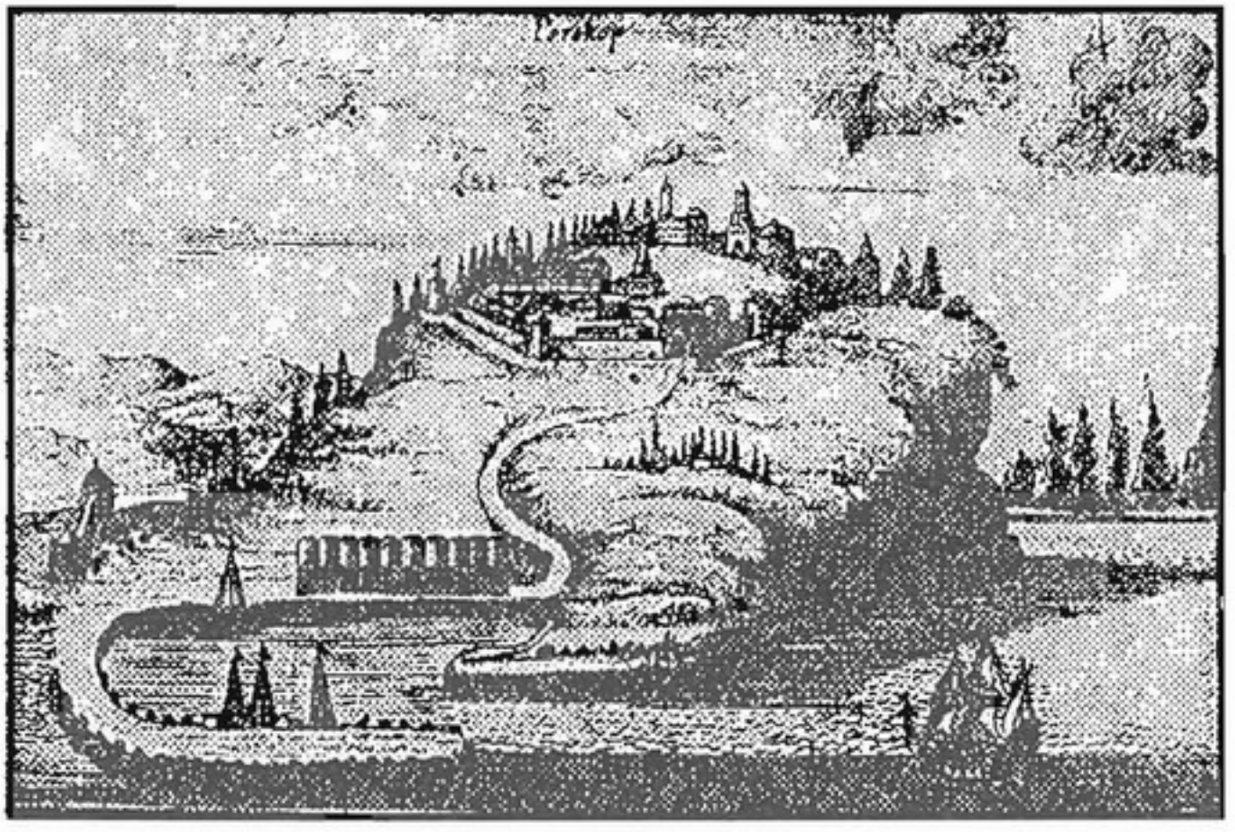

Смерть кримського хана наприкінці червня 1654 р. внесла великі зміни у відносини України та Польщі з татарами. У Бахчисараї розпочалася міжусобна боротьба за престол, яка визначала не тільки претендента, але й напрямок зовнішньої політики ханства. Богдан Хмельницький знову розпочав активні дипломатичні стосунки з опозиційними до покійного Іслам Гірея мурзами, котрі самі шукали порозуміння з козаками: "...після ханської смерті Карач мурза бурлить, схиляючись до козацької приязні; те ж саме говорять про Айтемір бея і про Шірін бея..."[1]. У липні мурзи відправляли в посольстві до українського гетьмана Канмамбет мурзу.

Це були досить поважні особи і давні приятелі Богдана Хмельницького. Шірінські князі очолювали кримську аристократію, відіграючи вагому роль у політичному житті ханства. Так, наприклад, у періоди міжкоролів'я попередньої історії Криму Порта підтримувала з Шірін беями тісні зв'язки[2]. Канмамбет мурза також був впливовою фігурою у Кримському ханстві. Родич візира[3], він згадується у джерелах як перекопський бей[4] або

---

[1] Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 50 (С.Георгіца до С.Потоцького 24 липня 1654 р.) (далі — ГАДА). Про це також див. у Й.Шлєдера: Theatrum Europeum / Beschr. v. *J.-G.Schlederus*. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — S. 617.

[2] *Inalcik H.* Giray // Encyclopaedia of Islam. — Leiden (2nd Edit.). — P. 1113; *Інальджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 117.

[3] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 709.

[4] Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. III. — С. 112.

ногайський мурза[5]. З Айтемір беєм у гетьмана також були давні стосунки. Відомий лист Хмельницького до Айтемір бея в часі підготовки Зборівської кампанії 1649 р.[6] Натомість, Карач бей, згаданий у листі С.Георгіци, міг бути або ногайським мурзою, або перекопським беєм[7]. Обидва вони брали участь у перших українсько-татарських походах 1648-1649 рр. проти поляків[8].

Завданням місії Канмамбет мурзи було показати гетьманові, що татари відмовляються давати допомогу полякам і в союзі з Військом Запорозьким хочуть наступати на них[9]. Назустріч послові відправився Павло Тетеря, котрий на початку серпня 1654 р. уклав з ним у Кам'янці договір[10]. Достеменно невідомо, що татари домагалися від України, і які умови мурзи ставили Б.Хмельницькому. Зрозуміло, що мали обговорюватися справи платні за татарське військо, котре виступило б на боці гетьмана.

Можливо, що за допомогою козаків Ногайська орда хотіла скинути зверхність Кримського ханства над собою: ногайці, котрі спільно з Тетерею прибули до

---

[5] Там же. — С. 305; Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Док. 290 (далі — ДВХ); *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1143.

[6] ДВХ. — Док. 54 (лист від 10 (20) квітня 1649 р.).

[7] Див. про обидвох Карач беїв в одному списку татарських мурз, котрі брали участь у переговорах 1655 р. під Озерною: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1143. Про ногайського, білгородського мурзу: Воссоединение... — Т. III. — С. 104, 144; про перекопського бея: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 698; ДВХ. — Док. 304 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 1 (12) квітня 1655 р.).

[8] *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 76; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — Док. 66. — С. 253; — Док. 109. — С. 283 (обозові щоденники Зборівської кампанії) (далі— ДОВ).

[9] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 31 (розмова І.Виговського з московським послом І.Ржевським, початок серпня 1654 р.) (далі — АЮЗР); ДВХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

[10] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 33 (розмова П.Тетері з московським послом І.Ржевським, серпень 1654 р.). Див. опис переговорів Канмамбет мурзи і Павла Тетері під Кам'янкою: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 942.

московського обозу під Фастовом, бажали бути під рукою царя, і разом з сім'ями прикочували до українських міст біля Чорного лісу[11]. З таким самим проханням приїжджали до гетьмана Урус мурза, Юсуп мурза, Нафат мурза та ін.[12] Видається дуже правдоподібним, що справа підданства ногайців Олексієві Михайловичу обговорювалася у Кам'янці, і якщо це так, то українське посольство могло запевнити татар в умовності такого кроку, як це ми бачили в українсько-османських відносинах.

Інше питання, котре порушували на переговорах Б.Хмельницького з татарами після смерті Іслам Гірея — про плани походу козаків та орди. Козацький гетьман не змінив свого наміру наступати назустріч коронним військам, але йому заважали розпорядження царя іти на з'єднання з Олексієм Трубецьким: "...тільки б нам не до Луцька треба йти, — писав Хмельницький до Олексія Михайловича, — а прямо туди, де гетьмани польські з військом стоять"[13]. Те саме повідомлялося Іванові Золотаренкові: "Після ханської смерті ми, уклавши знову незмінну приязнь з татарами, рушаємося з-під Фастова разом з ордою далі в Польщу..."[14].

У відповідь на посольство Канмамбет мурзи у серпні до татар поїхав паволоцький полковник Михайло Богаченко[15]. Те, що посольську місію очолив козацький полковник, свідчить про велике значення, яке Б.Хмельницький надавав українсько-татарським відносинам у

---

[11] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 938, прим. 2 (реляція А.Бутурліна з Розрядного приказу Московського столу в Москві); Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. — II, 15562-15563. — Арк. 9-10 (далі — ЦНБ НАН України).

[12] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 20,34.

[13] ДВХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

[14] Там же. — Док. 275 (Б.Хмельницький до І.Золотаренка, 16 (26) серпня 1654 р.).

[15] ДВХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

період міжкоролів'я в Криму[16]. Були також налагоджені зв'язки з іншими мурзами. Далі побачимо, що М.Богаченко мав листи від гетьмана до різних беїв. Ці листи розвезли татарські гінці, як тільки полковник прибув до шірінського князя[17]. Слідом за М.Богаченком до білгородського бея від'їхав якийсь сотник брацлавського полку, котрий у днях першого тижня жовтня н.ст. повернувся до Чигирина з інформацією про плани нового хана[18]. Сам білгородський намісник відмовився дати якусь конкретну відповідь, запевняючи, що він не має влади прийняти рішення про допомогу козакам: "...у тутешній окраїні весь указ у візира... Що він накаже — так і будемо робити"[19]. Також окремі місії від гетьмана з тим самим завданням були призначені до ногайських мурз, котрі кочували під Чорним лісом[20]. З другого боку, відомі посли в Україну з виразом зичливості від різних татарських урядників, наприклад, від очаківського бея[21].

Надії Б.Хмельницького на татарську допомогу і відновлення козацько-кримського союзу сковували його дії, не даючи можливості рушитися проти коронних

---

[16] Про таку ж думку, але з приводу посольства канівського полковника С.Савича до Іслам Гірея у квітні, див. у М.Грушевського: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 891.

[17] Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 5-6 (звіт М.Богаченка Б.Хмельницькому з посольської місії 16 (26) жовтня 1654 р.) (далі — РДАДА). Публікація документа: *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 66.

[18] ДВХ. — Док. 280 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.). Г.О.Санін помилково називає цього посла М.Богаченком (*Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 133).

[19] Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — Док. 240. — С. 798-799 (лист білгородського Сулейман аги до Б.Хмельницького, без дати, але перед приїздом у вересні Мегмед Гірея IV у Крим) (далі — Архив ЮЗР).

[20] ДВХ. — Док. 270 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

[21] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 26 (статейний список московського посла І.Ржевського, серпень 1654 р.); РДАДА. — Ф. 214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 242 (відписка А.Вутурліна до Олексія Михайловича, жовтень 1654 р.); лист очаківського бея, відправлений з його послом Караджею: Там же. — Арк. 255(а)-256.

гетьманів без остаточного результату переговорів з ногайською опозицією: "...ми чекали наших посланців до ногайських мурз, — писав гетьман, — щоб вони разом з нами йшли проти наших неприятелів, і сподіваємося, що підуть..."[22]. Наприкінці серпня до гетьмана знову прибув якийсь ногайський татарин, котрий запевняв своїм посольством, що мурзи незабаром прийдуть з великим військом. Щоб прискорити це, до них відправився український посол[23]. У серпні Б.Хмельницький з дня на день чекав близько двадцяти тисяч ногайців[24]. Хоч допомога дійсно могла не прийти, все ж позитивний момент він вбачав у тому, що татари залишаться нейтральними в українсько-польській війні: "...або хоча й вони до нього [на допомогу] і не будуть, все ж від польського короля відійшли і війною на українні козацькі міста приходити не будуть..."[25]. Правдоподібно, ногайські війська дійсно рушилися на з'єднання з Б.Хмельницьким: "...ті татари, — читаємо у його листі, — котрі, було, до нас пішли, назад повернулися, відмовляючи на все Військо твоєї царської милості Запорозьке"[26]. Воєвода Андрій Бутурлін у своїй відписці також свідчив, що ногайці, вирушивши з Юсуп мурзою на з'єднання до Б.Хмельницького, знову відступили у свої степи[27]. Козацькі посли в Молдавію Демко з Іскрицьким мали відомість про десять тисяч чоловік з Ногайської орди, котрі вже були при українському війську[28]. Ці ж посли говорили про буджацьких татар, "...котрим [Хмельницький] має платити...", відправляючи з козаками в якісь північні райони[29]. Якщо

---

[22] ДБХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

[23] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 34-35 (новини московського посла І.Ржевського).

[24] Там же. — С. 34: "...их ждать дней с пять, или с недѣлю...".

[25] Там же. — С.28.

[26] ДБХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

[27] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 149.

[28] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (С.Георгіца до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

[29] Там же.

подібні новини мали під собою якийсь ґрунт, то все це втихомирилося на початку осені з примиренням урядового угруповання Криму та опозиції.

Згадані козацькі посли до Стефана Ґеорґіци мали на меті успішно завершити весь процес українсько-молдавських переговорів першої половини 1654 р., прийнявши від воєводи присягу про дружбу і союз проти польського короля під верховенством Московської держави[30]. Стефан згадує про їхню місію до волоського господаря Костянтина Щербана, котрий разом з Ракоцієм також присилав до українського гетьмана своїх гінців із бажанням піддатися цареві[31].

Демко та Іскрицький були відправлені з-під Фастова у Яси у відповідь на запевнення молдавським воєводою Б.Хмельницького у своїй приязні[32]. Боярин, котрий приїхав в Україну, повідомив козаків, що в Молдавію прибули гінці від Яна Казимира з проханням військової допомоги, в чому воєвода відмовив[33]. Ґеорґіца дійсно опинився у скрутному становищі, сподіваючись у липні можливого вторгнення українського гетьмана у свої володіння. Крім того, не виключено, що Хмельницький підбурював обидвох господарів і семигородського князя наступати на Краків[34]. Через це Стефан Ґеорґіца просив брацлавського воєводу підтягнути коронні війська ближче до кордону й оборонити його землі: "...для достеменних і поважних причин мушу сидіти тихо...", — писав

---

[30] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (новини у І.Ржевського від осавула Демка, серпень 1654 р.).

[31] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (С.Ґеорґіца до канцлера, 18 серпня 1654 р.): "...aby mnie y Hospodara Multanskiego do swoiey przyciągnał przyiazni"; ДБХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.); АЮЗР. — Т. XIV. — С. 36-37 (посольська реляція у Москві І.Ржевського).

[32] ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 51 (С.Ґеорґіца до С.Корицінського, 9 серпня 1654 р.); Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Т. XII. — Док. 398 (далі — Жерела); *Corfus I.* Documente privitoare la istoria Românei culese din arhivele polone (Secolul al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — Dok. 168.

[33] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (реляція І.Ржевського, серпень 1654 р.).

[34] Жерела. — Т. XII. — Док. 404 (барон Шпорк до кн. Пікльоміні, 10 жовтня 1654 р.).

він. Також радив канцлерові С.Корицінському звернутися до Порти за військовою допомогою[35].

Вся ця акція Стефана Георгіци, пов'язана з підданством Москві, мала не лише провокаційний характер: тут був ще й намір отримати гарантію безпеки з боку Війська Запорозького та різних союзників козаків, насамперед, — ногайських татар. Задля такої безпеки він не тільки виконав ту присягу, котру від нього вимагали Демко та Іскрицький[36], але й відправив в Україну свого боярина Трояскула, а з ним листи до гетьмана і царя[37]. Трояскул повідомив про наміри Стефана Георгіци зібрати посольство великих бояр до Москви, де вони б мали здійснити акт підданства Олексієві Михайловичу[38]. А тим часом господар передавав тільки лист до царя зі своїм гінцем Никифором[39]. Те саме хотіли зробити угорський князь та волоський воєвода, але так, щоб у Стамбулі і в Криму про це не довідалися[40].

Треба зазначити, що в радянській історіографії ця політика молдавського воєводи не завжди оцінювалася критично, тому що у дослідженнях намагалися показати тяглість молдавсько-російської дружби. Так, наприклад, Є.Б.Шульман визначає три причини, які спонукали Стефана шукати московського протекторату: османський гніт, позитивні впливи України після Переяславської ради та намагання господаря зміцнити свої позиції

---

[35] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 51 (С.Георгіца до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

[36] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (реляція І.Ржевського, серпень 1654 р.); ДВХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

[37] Там же. — С. 38 (новини у І.Ржевського від І.Виговського). Опис прийому Трояскула див. на с. 22-23.

[38] Там же. — С. 104 (список московського посла Д.Тургеньєва, жовтень-грудень 1654 р.).

[39] Там же. — С. 39; ДВХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

[40] ДВХ. — Док. 277.

супроти татар. При цьому історик майже повністю ігнорував молдавсько-польські дипломатичні зв'язки[41].

Авантюра з підданством Молдавії Москві через українських послів була останнім дипломатичним ходом молдавського господаря у 1654 р., де він виявив свою прихильність Б.Хмельницькому. Ставши на небезпечну стежку, Ґеорґіца не міг довго "сидіти тихо" і рано чи пізно мав би рішуче покінчити з такою грою. Присяга, дана Демкові та Іскрицькому, не змогла б приховатися від татар, тому воєвода мав чекати за неї відплати. Через це він шукав прихильності у Мегмед Ґірея IV, зустрівши його ще в дорозі зі Стамбулу в Бахчисарай[42]. Власне, незважаючи на союзницькі відносини Молдавії та Польщі у 1653 р., вибір остаточного рішення Ґеорґіци щодо зовнішньополітичної орієнтації Молдавії, як здається, більше залежав від становища Порти і Криму, яке вони зайняли супроти України і Москви. Мегмед Ґірей писав до обидвох господарів і до Ракоція з вимогою надати Речі Посполитій військову допомогу при першій потребі короля[43]. Такі еміри з Бахчисараю були розіслані за проханням, котре М.Яскульський передавав татарам у своїй осінній місії[44].

Попри кілька посольств, які козацький гетьман скерував до С.Ґеорґіци, останній не тільки не виконав умови присяги і не спорядив своїх бояр до царя, але й затримав українських гінців до Ракоція і волоського воєводи[45]. Б.Хмельницький розумів таку підступність молдав-

---

[41] *Шульман Е.Б.* Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654-1656 гг. // Вельцкий государственный педагогический институт. Ученые записки. — Кишинев, 1957. — Вып. III. — С. 30.

[42] *Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 82.

[43] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібліотеки ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 507-зв. (лист С.Потоцького, 12 січня 1655 р.); Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. *A.Szylágyi*. — Budapesti, 1890. — T. I. — P. 345 (лист М.Яскульського до Ю.Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

[44] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 71. — Док. 403 (звідомлення М.Яскульського від 5 грудня 1654 р.): "...potrzebuie tego iego krolew. mc, aby Krym zostawał im (придунайським країнам) przyiaciołami y dał do nich chan iego mc pisanie z utwierdzeniem przyiazni, y aby nas woyskami swymi posiłkowali".

[45] ДВХ. — Док. 287, 289.

ського правителя: "Стефан воєвода, — говорив він московському послові Д.Тургеньєву, — при осавулі нашому Демкові на вічну приязнь присягав і хрест цілував, що йому бути у великого государя нашого під його ц.в-ті високою рукою, а з нами в приязні. І в цьому він зробився нам неприятелем"[46].

Десь у жовтні — на початку листопада 1654 р. відбулася нарада, яку провів С.Ґеорґіца з представниками різних країн, у тому числі і з Криму. На ній було остаточно вирішено наступати в українські землі разом з усіма татарськими ордами, семигородцями, волохами і коронними військами[47]. На початку жовтня він обіцяв полякам виставити дві-три тисячі чоловік війська[48].

Річ Посполита була стурбована успішними переговорами Б.Хмельницького з впливовими людьми в Бахчисараї під час кримського міжкоролів'я[49]. Король, зі свого боку, також вживав різні заходи, щоб не втратити здобутків дипломатичної роботи з покійним ханом. Про смерть Іслам Ґірея варшавський уряд довідався вже після того, як до Криму був повторно відправлений М.Яскульський з завданням прийняти присягу від хана і візира на вірність союзу з Короною. Тому швидко були складені додаткові посольські повноваження[50]. Поляки передбачали, що новий хан міг би відмовитися від тих зобов'язань, котрі брав на себе Іслам Ґірей. Це могло статися як з огляду на його особисте становище при непевних часах міжусобної боротьби, так і через можливу заборону від Порти. Тому М.Яскульський з особливою старанністю мав би добиватися від нового татарського правителя продовжувати політику проти України

---

[46] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 105-106 (інформація від Д.Тургеньєва).

[47] ДБХ. — Док. 289 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 10 (20) листопада 1654 р.).

[48] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (С.Ґеорґіца до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

[49] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — T. I. — S. 110 (лист С.Потоцького до коронного підканцлера, 6 серпня 1654 р.): "Lubo mię to nie cieszy, iż Karasz Murza, człowiek u nich (татар) wielkiej wagi, i z inszymi się przy Chmielnickim opponuje...".

[50] Жерела. — Т. XII. — Док. 332; ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 70. — Док. 402.

та Москви. Але якби цього досягнути не вдалося і посол помітив би які-небудь зміни у настроях урядовців Криму, то він повинен був домагатися присяги, згідно з давніми пактами, не виступати проти Речі Посполитої і не давати допомоги ні Б.Хмельницькому, ні Москві. При цьому М.Яскульський мав віддати ханові данину, обіцяну Ісламу Ґіреєві, а також роздати подарунки кримським достойникам відповідно до попередньої інструкції, бо, виглядало, що всі татарські урядники залишаться на своїх місцях[51].

Крім Яна Казимира, зв'язки з Бахчисараєм продовжував підтримувати також Станіслав Потоцький. Один із його послів, якийсь ротмістр Юрґич, був завернутий татарами назад у Крим після смерті хана і знову відправлений з новими запевненнями у приязні[52]. Так само був завернутий з дороги до Польщі ханський гінець, відправлений Ісламом Ґіреєм[53].

Рівночасно з партією кримських мурз, котра орієнтувалася на непорушність старого українсько-татарського союзу, найближчі дорадники покійного кримського хана розгорнули діяльність, спрямовану на утворення ліги з поляками. Десь у першій половині липня у Бахчисараї була скликана загальна рада султанів, беїв, аґів, мурз та іншої татарської старшини, котрі вирішили дотримуватися дружби з Яном Казимиром, відступаючи від Богдана Хмельницького[54]. Ця рада мала б відбутися між 8 і 16 числом. У листі Сефер Казі аґи до С.Корицінського від 8 липня 1654 р. про неї ще немає згадки[55]. Московські посли С.Ладиженський та О.Огарков у своїй відписці повідомляли про такий з'їзд калґи Казі Ґірея і нурадділа Адиль Ґірея в Бахчисараї під датою 4 (14) липня. Згідно з їхніми новинами, після ради у

---

[51] Там же.

[52] *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 110 (лист С.Потоцького до коронного підканцлера, 6 серпня 1654 р.).

[53] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 48. — Док. 380 (лист Сефер Казі аґи до С.Корицінського, 16 липня 1654 р.).

[54] Там же.

[55] Там же. — Тека 46. — Док. 378.

Стамбул був відправлений татарський гінець з клопотанням прислати попереднього хана Мегмед Ґірея[56].

Попри велику кількість присутніх на ній старшинських достойників, у чому візир запевняв канцлера у листі від 16 липня, сумнівно однак, що таке рішення було прийняте одностайно з прихильниками старої проукраїнської політики Криму. Те, що тут не були представлені всі угруповання в Криму, підтверджує ця ж московська відписка С.Ладиженського та О.Огаркова: шірінські князі говорили в Криму після смерті Іслам Ґірея, "...що ви без нас послали в Царгород до турецького султана гінця, щоб прислали в Крим Мегмед Ґірея...". А якби султан призначив не Мегмед Ґірея, а когось із Чобан Ґіреєвої родини, то вони були б проти. Тому шірінські князі відправили гінця до козловського урядника, щоб він не слухав султана, якби той направив у Крим когось із Чобан Ґіреєвої родини[57].

8 липня 1654 р. кримський візир дав знати польському канцлерові, що орди готові рушитися на з'єднання з коронним гетьманом[58]. Але татари не мали відомостей про плани короля. 16 липня калґа Казі Ґірей, котрий, фактично, виконував обов'язки хана після смерті Іслам Ґірея, писав до польського короля з проханням визначити конкретні терміни для початку бойових дій. З цим до Варшави поїхали Мегмед мурза і Сулейман аґа: "Просимо... в.к.м-ть про швидку відомість про замисли в.к.м-ті проти неприятеля, щоб казали рушитися нашому військові, котре вже готове"[59]. Незважаючи на те, що Іслам Ґірей помер, при М.Яскуль-

---

[56] ЦНВ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 24.

[57] Там же. — Арк. 39-40. На раді, правдоподібно, було вирішено, що якби султан не призначив Мегмед Ґірея ханом, то мурзи просили клопотатися, в такому випадку, за калґу султана Казі Ґірея: "...Hana inszego niechcą mieć...", — писав С.Потоцький (*Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 110 (лист до коронного підканцлера, 6 серпня 1654 р.)). Про відгалуження Чобан Ґіреї від гілки Ґіреїв див.: *Inalcik H.* Op. cit. — P. 1113.

[58] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 46. — Док. 378.

[59] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 702.

ському все ж склали присягу в Бахчисараї на дотримання польсько-татарської ліги[60].

Усередині Ногайської орди, мабуть, також не було тої одностайності, в якій Карач бей, Канмамбет мурза та інші запевняли Богдана Хмельницького. Якийсь пан Юрика доносив молдавському господареві, що Ногайська і Буджацька орди готові вийти на допомогу Янові Казимирові проти козаків, як тільки буде потреба[61]. Тому С.Ґеорґіца радив С.Потоцькому підтягнути в Україну якнайшвидше війська, щоб татари часом не з'єдналися з козаками, відновивши старий союз.

Але крім міжусобних чвар, котрі доходили до гострих збройних сутичок, кримське життя перебувало під постійною загрозою з боку калмиків, запорозьких та донських козаків. Вже згадувалося про диверсію донців на Чорному морі, котра супроводжувалася руйнуванням прибережних районів. Через це в розмовах можна було почути, що татарська орда не дасть багато війська на допомогу полякам[62]. Крім того, самі поляки зволікали з початком війни. Маючи відомості про позитивні наслідки козацько-татарських відносин у липні-серпні, вони чекали остаточних результатів своїх переговорів з урядовцями, котрі залишалися після смерті Іслам Ґірея. Тому наприкінці серпня татарський посол домагався у Варшаві якнайшвидшого виступу польських військ: "У минулу суботу (себто 22 серпня. — *Я.Ф.*) посол від нового хана[63] від орди мав аудієнцію, котру закінчив відданою приязню к., й.м-ті, бажаючи тільки того, щоб

---

[60] Національна бібліот. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліот. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 206-зв. (щоденник А.Радзивіла, запис під датою 20 липня 1654 р.).

[61] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. Картон 43. — Док. 50 (лист С.Георґіци до С.Потоцького, 24 липня 1654 р.). Ця відомість слідує за інформацією про зв'язки Карач мурзи, Айтемір бея та Ширін бея з Богданом Хмельницьким.

[62] Там же. — Док. 51 (С.Георґіца до С.Коришінського, 9 серпня 1654 р.): "Tatarowie Krymscy znacznych posiłkow j.k.m. dac nie mogą, chyba tylko Budzacką Ordę zamkną, bo kiedyby się Krymscy ruszyli Tatarowie, zarazby Kałmucka Orda w Krym wpadła, ktora na to tylko pilnuie"; Жерела. — Т. XII. — Док. 398; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 168.

[63] Напевно, тут мова про калгу-султана, бо нового хана у Криму ще не було.

король, й.м., якнайшвидше вислав у поле свої коронні війська"[64].

Однак армія Речі Посполитої не наступала в Україну не тільки через непевну ситуацію в Криму. При посередництві татар деякі кола польських політиків надіялися встановити мир з козаками, щоб повернути їхню зброю проти Москви. Особливо сильними такі настрої були в Литві, котра зазнала великих поразок від московсько-українських операцій: "...іншого способу порятунку Вітчизни не бачу...", — запевняв Богуслав Радзивіл коронного канцлера[65]. Литовський гетьман підтримував безпосередні стосунки з Кримом[66] і, напевно, ставив перед Мегмед Гіреєм питання татарського посередництва для замирення з Україною. Ця ж проблема піднімалася у листуванні Яна Лещинського з вількомірським маршалком. Лещинський писав, "...щоб татари швидко той мир між нами і козаками трактували"[67]. У самій Короні татарську допомогу сподівалися на жовтень, листопад або грудень[68]. Ймовірно, саме з цієї

---

[64] Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника, відділ рукоп. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 189/II. — Арк. 695 (новини з Варшави до краківського каноніка, 24 серпня 1654 р.) (далі — ЛНБ НАН України).

[65] *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 128 (лист від 9 вересня 1654 р.). Див. також: Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez niezuanego autora. — Wrocław, 1842. — S. 141-142.

[66] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 97. Побіжний натяк про це можна побачити у листі Я.Радзивіла до А.Лещинського від 3 грудня 1654 р.: "...z Ukrainy i Ordy te continuantur wiadomosci..." (Бібліотека університету у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. 66. — Арк. 99; ГАДА у Варшаві. — Архів Радзивілів. — Відділ II. — Кн. 18. — Арк. 279 (той же лист)).

[67] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5769/III. — Арк. 1014 (лист Яна Лещинського до вількомірського маршалка, 9 жовтня 1654 р.).

[68] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Цісарський. — Картон. 25-d. — № 14. — Арк. 3 (інструкція польському послові до Австрії, [липень 1654 р.]): "Quid si mense Octobri exercitus noster ut speramus cum Tartaris se coniunxerit..."; *Jemiołowski M.* Pamiętnik. — Lwów, 1850. — S. 47: "...Jaskulski dał znać, że aż po Bajramie, święcie tatarskim, w listopadzie następującym, na sukurs Polakom orda obiecuje się przybyć..."; Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліот. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208 (відомість від серпня у щоденнику А.Радзивіла): "Auxilium vero a Tartaris dilatum, chano mortuo, unde vix in Decembri succurrere poterant nobis".

причини на липневому сеймі було вирішено виплатити заборговані гроші коронному війську до кінця осені[69].

Мегмед Ґірей IV дійсно виявив свою прихильність до Польщі, ще навіть не прибувши у Крим. Казі Ґірей запевняв Яна Казимира, що з обранням його старшого брата на ханський престол, з боку татар нічого не буде зроблено проти завіреної з Ісламом Ґіреєм приязні — лиш би самі поляки не зламали умов трактату[70].

Міжусобна боротьба влітку 1654 р. розгорілася в Криму такою мірою, що Сефер Казі ага змушений був зайняти оборонні місця, де, згуртувавши вірних і надійних для захисту людей, чекав на приїзд Мегмед Ґірея[71]. Останній, однак, не міг швидко прибути з Царгороду, бо відправився суходолом через небезпеку венеціанських та козацьких морських експедицій.

Зрозуміло, що султан давав настанови новому ханові, котрий, у свою чергу, мав би присягнути перед Портою дотримувати свої зобов'язання[72]. Мегмед Ґірей отримав інструкцію з вказівками, як проводити кримську зовнішню політику у відносинах з козаками, поляками і Москвою. Напруження між Стамбулом, Кримом, з одного боку, та Москвою, з іншого, було результатом не тільки кримських далекоглядних планів стосовно Астрахані, Казані, Північного Кавказу, татар Малого Ногаю та інших земель, але й російських, пов'язаних з настирливими розмовами про антитурецькі плани Олексія Михайловича. Успішні бойові дії московського царя у Білорусії та Литві давали серйозні підстави для подібних тривог у Стамбулі. Тому турки мусили виявляти свою прихильність до поляків, наказуючи ханові при-

---

[69] Volumina legum. — Petersburg, 1859. - T. IV. — S. 204, 216.

[70] *Soysal Zihni A.* Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 13-a (лист Казі Ґірея до Яна Казимира, б.д. 1654 р.).

[71] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 53 (лист С.Ґеорґіци до С.Потоцького, 30 серпня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 401; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 170. Про міжусобицю в Криму див. у В.Д.Смірнова: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 562-563.

[72] Про процедуру призначення у Стамбулі нового хана див.: *Inalcik H.* Op. cit. — P. 1113.

єднатися до ліги з польським королем[73]. Українським послам у Криму про це говорило багато людей ("...всякий бей и султан...")[74]. Сам Мегмед IV повідомляв Яна Казимира про такі вказівки ханові[75].

Крім директив Порти Мегмед Гіреєві іти на з'єднання з поляками, хан мав би також впливати на московський уряд, щоб цар розпорядився припинити дошкульні походи донців на Чорне море. На відпускній аудієнції в Бахчисараї московського гінця Івана Фомина кримський візир повідомляв: коли султан відправляв Мегмед Гірея зі Стамбулу, то "...наказував йому, щоб він государевим послам говорив, щоб государ наказав втихомирити ("унять") донських козаків, щоб вони не ходили на море і не воювали турецьких місць. А якби государ не наказав би їх втихомирити, то султан прийде до Мегмед Гірея царя 100 тис. військових людей і накаже розорити донських козаків, а розоривши, наказав іти на государеву землю війною"[76]. Тогочасні іноземні хроністи також відзначали антимосковську спрямованість османських розпоряджень новому ханові[77].

З другого боку, грек Юрій Костянтинів, котрий приїхав з Константинополя, розповідав у Посольському приказі, що султан видав накази Мегмед Гіреєві, коли той виїжджав зі Стамбулу в Бахчисарай, не воювати ні з козаками, ні з польським королем, а з Криму нікуди не

---

[73] ЦНБ НАН України. — П, 15557-15561. — Арк. 83 (О.Остаманенко до І.Виговського, 20 (30) вересня 1654 р.); РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 4. — Арк. 4 (лист В.Семашка до волковийського хорунжого від 7 січня 1655 р., перехоплений росіянами). Згадку про впливи султана на вибір пропольської політики Мегмед Гірея див. у давнішій праці: *Кезем-Бек М.А.* Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 350.

[74] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 8-9 (реляція М.Богаченка Б.Хмельницькому, 16 (26) жовтня 1654 р.).

[75] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 188-189.

[76] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 10. — Арк. 20-21.

[77] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 618.

виходити без відома Порти[78]. Таку думку вже можна зустріти у наукових працях[79]. Той самий момент відображено у рекомендаціях хана правителям придунайських країн — восени нікому не давати допомогу[80]. Мені здається, що тут маємо справу лише з відгомоном обережної політики Порти і Криму, спрямованої на загравання з українським гетьманом і царем. Найкраще ця політика проявилася у ситуації, коли хан, готуючи антимосковську коаліцію, зі слів Сефер Казі аґи І.Фомину, виразив свою готовність вирушити проти Яна Казимира в союзі з Олексієм Михайловичем[81]. Але вже через кілька днів ханський візир говорив московському послові дещо інакше: на Перекопській раді, мовляв, вирішили дотримуватися нейтралітету між Москвою і Річчю Посполитою, не даючи допомоги ні царю, ні королю. А коли І.Фомин почав намовляти Сефер Казі аґу переконати Мегмед Ґірея, аби той підтримав Олексія Михайловича, то візир відмовив, бо, ніби, хан, калґа і нурадцін домовилися, "...щоб з государевого боку не допомагати на польського короля, а з королівського боку не допомагати на государевих людей. Государ Мегмед Ґірей [московському] цареві друг і брат, а польський король йому також друг і брат"[82]. Ці переговори закінчилися укладанням шертної грамоти кримського хана Олексієві Михайловичу про підтвердження старої дружби[83]. Ще раз підкреслю, що ця формальна подія

---

[78] ЦНБ НАН України. — II,15557-15561. — Арк. 209-210 (розповідь у Москві 29 листопада (9 грудня) 1654 р.). Реляція друкована у М.Грушевського ("Історія України-Руси", т. IX, ч. II, с. 921).

[79] *Санин Г.А.* Некоторые проблемы истории Крымского ханства в XVII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Т. III. — С. 228.

[80] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 10. — Арк. 20 (розповідь І.Фомина, листопад 1654 р.).

[81] Там же. — Арк. 8 (розповідь І.Фомина про аудієнцію 15 (25) жовтня 1654 р.).

[82] Там же. — Арк. 10-12. Про московські пропозиції захопити Річ Посполиту Мегмед Ґірей писав до Яна Казимира восени 1654 р.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 55. — Док. 387.

[83] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 2. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 58. — Арк. 1-3 (шертна грамота, передана С.Ладиженському у листопаді 1654 р.).

сталася вже після того, як антимосковський напрямок зовнішньополітичної лінії Криму був остаточно вироблений.

При з'ясуванні проблеми директив Порти Мегмед Гіреєві IV важливо простежити позицію сілістрійського Сіяуш паші. Ще з осені 1653 р., як ми вже знаємо, цей намісник задекларував прихильність полякам, і з того часу своє ставлення не змінював. У Польщі були поінформовані, що Мегмед IV видав наказ у Сілістрію виставити військо на допомогу Янові Казимиру[84]. Вже наприкінці серпня — на початку вересня паша будував переправи через Дунай, щоб об'єднати сили з новим ханом[85]. Сам Мегмед Гірей міг обговорити з ним ці проекти в Сілістрії, де він зупинявся на шляху зі Стамбулу до Криму[86]. Іван Виговський говорив Андрієві Бутурліну, ніби турки дали ханові такий наказ, щоб він, "...обов'язково зіславшись із сілістрійським пашею, старався б як міг від'єднати пана гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої приязні. А якби пан гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську])..., щоб наступав в Україну і навернув уже війною дружбу з козаками"[87]. Той же А.Бутурлін у своїй відписці у Москву доповідав, напевно також з українських джерел, що

---

[84] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 387 ("расспросы" Яна Пісочинського); *Czerewko W.-S.* Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — Арк. 84.

[85] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 209 (Олексій Михайлович до В.Хмельницького, 19 (29) листопада 1654 р.); — Арк. 58 (І.Виговський до В.Бутурліна, 15 (25) вересня 1654 р.); ДВХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.); — Док. 280 (те саме, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

[86] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III. — Док. 22 (лист С.Георгіци до С.Лянцкоронського, 25 вересня 1654 р.) (далі — Памятники...); Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 804-805 (Сіяуш паша до В.Хмельницького, б.д. [1654 р.]); Litterae nuntiorum apostolicorum historian Ucrainae illustrantes. — Romae, 1963. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 197. — Doc. 3825 (реляція Відоні, 25 жовтня 1654 р.).

[87] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 60 (лист від 15 (25) вересня 1654 р.).

Сіяуш паша з кримськими, ногайськими і білгородськими татарами за наказом султана мав іти на Браславщину і Білу Церкву, а звідти, розоривши козаків, — на московські міста[88]. Але перед цим паша, як і хан, намагався переконати Б.Хмельницького відступити від Олексія Михайловича, приєднавшись до антимосковської ліги. З цим до Чигирина приїжджали його гінці[89].

У жовтні-листопаді в Україну прийшли новини, що сілістрійський губернатор вже перейшов через Дунай[90]. Агент Остафій Остаманенко писав Іванові Виговському, що якийсь турецький бей ("некоторый бей царгородский") переправляє своїх людей[91]. Навряд чи це міг бути хто-небудь інший, крім Сіяуш паші. Однак загроза перед наступом донських і запорозьких козаків змусила його зупинитися на кордонах Сілістрії. Наприкінці літа, наприклад, він відбивав напад козацьких човнів на Варну[92]. Звичайно, паша мусив знати про заходи Хмельницького по організації донських і запорозьких походів на Чорне море. Але військова діяльність на Низу і на Дону розгорталася незалежно від цих формальних розпоряджень з Чигирина і Москви. Кутлумамет Устокасимов, московський перекладач, котрий повертався з осінньої посольської місії у Крим, мав, наприклад, новини, що козаки ходили під Іслам Кермен[93]. Важко знайти

---

[88] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 148-149.

[89] ДВХ. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.); — Док. 288 (Б.Хмельницький до Мегмед Гірея, 29 жовтня (8 листопада) 1654 р.).

[90] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 106 (статейний список московського посла Д.Тургеньєва); ДВХ. — Док. 289 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 10 (20) листопада 1654 р.).

[91] Там же. — С. 118 (О.Остаманенко до І.Виговського, 1 (11) листопада 1654 р.).

[92] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 208 (розповідь Ю.Костянтинова у Москві, 22 листопада (2 грудня) 1654 р.).

[93] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 5. Дещо також див.: *Крип'якевич І.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького (публ. *Рички В.М., Горішнього П.А.*) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 300 (про володіння містом козаками протягом 1648-1653 рр.); *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там же. — С. 182, 183; *Він же.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — Мюнхен, 1948 (відбитка 150 т. "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка"). —

якесь інше пояснення того, що Сіяуш паша в кінцевому результаті не з'єднався з Мегмед Гіреєм і не брав участі у війні 1654-1655 рр., крім небезпеки від козаків, котра постійно турбувала Османську імперію та її приморські провінції.

Коронний уряд, зі свого боку, шукав впливів на Сілістрію, щоб паша, з'єднавшись із ханом, виступив проти Москви і козаків[94]. Крім того, І.Виговському були відомі заходи польської дипломатії, спрямованої на те, щоб стати посередниками у замиренні Венеції та Порти, надавши таким чином останній можливість активніше залучитися до антимосковської ліги[95]. Сотні татарських невільників з цілої Польщі, котрі роками були в полоні, король випустив назад у Крим[96].

Отже, все це показус, що Мегмед Гірей дійсно отримав у Стамбулі інструкції, прихильні до поляків. Але ставлення Османської імперії до України мало визначатися залежно від того, як Богдан Хмельницький буде розвивати свої відносини з Московською державою. Особливо це стосується трактування, що виникало серед

С. 150 (про осадництво запорожцями двох міст на Дніпрі у 1648 р.); *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 149 (про відбудову Іслам Кермена татарами у 1653 р.).

[94] ДБХ. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.): "также ныне ляхи и до цесаря турецкого послов своих послали, увещая его и обещаяся поддаться, только бы он поволил паше силистрийскому, хану крымскому и иным всем татарам на вас воевать". Восени 1654 р., однак, посольство від Яна Казимира до Туреччини не відоме. Див. реєстри польських послів у Стамбул: *Spuler B.* Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Breslau, 1936. — Jahrg. 1. — S. 401; *Bartoszewicz J.* Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami. — W., 1860. — S. 140; *Zajączkowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej. — W., 1955. — S. 118; *Abrahamowicz Z.* Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta orientalia academiae scientiarum Hungariae. — Budapest, 1961. — T. XIII. — P. 66; *Теплов В.* Представители европейских держав в прежнем Константинополе. — СПб., 1890. — 78 с. (компілятивна праця, переважно з Й.Гаммера, про скандальні історії європейських резидентів при стамбульському дворі).

[95] ЦНБ НАН України. — П, 15557-15561. — Арк. 120 (лист В.Бутурліна до І.Виговського, 17 (27) грудня 1654 р.).

[96] Там же. — Арк. 58 (лист І.Виговського до А.Бутурліна, 15 (25) вересня 1654 р.).

поляків не без ейфорійного резонансу від чуток про наміри нового хана дотримуватися політики останніх місяців панування Іслам Гірея: "Й.м.п. гетьман [коронний] повідомляє, що Порта взяла у хана присягу, щоб [він] з усією силою та сілістрійським пашею, з угорцями, волохами і молдавським господарем пішли на козаків"[97]. М.Грушевський, хоч дуже загально, висунув гадку, що укладання союзу з Польщею і курс на московську війну були нав'язані кримському ханові Сіяуш пашею і татарським візиром Сефер Казі аґою, котрі диктували йому свою політику[98]. Але якщо порівняти загальну ситуацію міжнародних відносин, що склалася на початку осені 1654 р. з тією, що була п'ять місяців перед тим у квітні, то ми побачимо, що зовнішньополітична лінія Порти щодо подій у Східній Європі (за всіляку ціну від'єднати козаків від Москви і вирушити разом з Польщею проти Олексія Михайловича, намагаючись залучити на свій бік Богдана Хмельницького) не зазнала яких-небудь глибоких, кардинальних змін.

Прихильність нового хана до Речі Посполитої та його обережне поводження з Україною з багатьма "останніми" вимогами та ультиматумами до гетьмана і старшини Війська Запорозького виявилася ще перед тим, як Мегмед Гірей вступив у Крим. По дорозі в Перекоп він зустрів у Буджаку польського посла К.Корицького. Хан одразу пообіцяв йому військо, як тільки вступить на свій уряд[99]. Натомість, розмова з українським гінцем, котрий також зустрів хана, коли той їхав зі Стамбулу, була більш стриманою. Посол просив не укладати ліги з Яном Казимиром задля пам'яті про давню дружбу Іслам Гірея з Богданом Хмельницьким, обіцяючи при цьому великі подарунки. "На що йому хан жодної резолюції не дав, — писав польський анонім, — але повернувши до Криму, скликав з пашами

---

[97] *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 130 (новини з обозу від 22 вересня 1654 р.).

[98] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 956.

[99] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 848 (лист паркалаба хотимського); Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. — № 3044 (з бібліот. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208-зв. (щоденник А.Радзивіла).

раду про те, що б мав робити у тій ситуації"[100]. Цим козаком міг бути згаданий гінець до білгородського бея, сотник брацлавського полку. Інтерпретацію анонiма "жодної резолюції" треба, напевно, розуміти так, що Мегмед Гірей дав ухильну відповідь, віддавши козацьку справу на розгляд ради, затягуючи її вирішення, як це дуже часто, наприклад, робив Хмельницький у відносинах з поляками. Ці міркування показують настрій нового хана перед тим, як він вступив до Криму на свій престол.

Згадана рада була скликана одразу після приїзду Мегмед Гірея: "Як тільки ми приїхали до Перекопу, — писав він до Б.Хмельницького, — невдовзі зібрали раду з аґами, беями і з усім кримським поспільством"[101]. Деякі документи подають інформацію про цей татарський з'їзд. Ясно, що Мегмед Гірей їхав у Бахчисарай з наміром скликати його, починаючи свою діяльність у новій ролі татарського правителя. Опозиційні до урядової політики Сефер Казі аґи мурзи на чолі з Ширін беєм та його прихильниками, котрі орієнтувалися на союз із Богданом Хмельницьким, ще у серпні посилали назустріч ханові своїх повірених з вимогою скласти присягу, що він не керуватиме ордами без їхнього відома, а лише за погодженням з ними[102]. Тому перше, що Мегмед Гірей міг зробити на раді — це скласти обітницю перед мурзами і князями, вимагаючи від них того ж. Після цих формальностей треба було вирішити важливі питання про долю українсько-татарського і польсько-татарського союзів. Тут було ухвалено дотримуватися угоди, укладеної Іслам Гіреєм з Яном Казимиром, і відправити на допомогу польському королю свої орди на з'єднання під Чернігівцями[103]. Але ця угода не обов'язково мусила бути антиукраїнською. У листі до Богдана Хмельницького Мегмед Гірей писав, що на раді "...всі дозволили, щоб

---

[100] Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 141.

[101] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 116-117 (лист від 8 (18) жовтня 1654 р.). Друкований у М.Грушевського: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 950-957.

[102] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 31-32 (реляція І.Ржевського); *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 942, 943, 950.

[103] Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 141.

з вами була така приязнь, як і перед тим", тільки хай козаки відступлять від Москви[104].

Ще одне питання, котре могли зачіпати на Перекопській раді — військова стратегія татарських орд на найближчий час. Хан уже мав з цього приводу свої міркування. Відомий нам сотник брацлавського полку інформував, повернувшись до гетьмана зі своєї місії, що Мегмед Гірей стане в білгородських і буджацьких полях, куди наказав сходитися кримським, ногайським, очаківським та іншим ордам. Там він мав би дочекатися сілістрійського Сіяуш пашу, щоб об'єднаними силами вирушити в похід[105].

Також було вирішено повідомити гетьмана, що хан може виступити посередником у примиренні козаків з поляками[106]. Якщо цей запис тогочасного автора правильний, то подібна новина могла б виникнути під впливом пропозицій різних польських повірених у Криму: ми вже бачили, що на такі посередницькі функції Мегмед Гірея окремі політичні кола Речі Посполитої плекали великі надії. Ці резолюції було вирішено передати Михайлові Богаченку, котрий до того часу був затриманий татарськими мурзами, пустивши з ним до Чигирина свого посла Тохтамиш агу[107].

До нашого часу дійшов важливий документ з місії українського посла — російський переклад його звіту Б.Хмельницькому, збережений у Посольському приказі в Москві, котрий випадково потрапив до групи документів "Відносини Росії з Польщею" замість "Відносини Росії з Кримом"[108]. Реляція, підписана головою посольства М.Богаченком і товмачем Л.Пухальським, датована 16 (26) жовтня 1654 р. Оригінал, треба думати, згорів разом з іншими документами гетьманського архіву під

---

[104] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 116-117.

[105] ДБХ. — Док. 280 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

[106] Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 144.

[107] *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — S. 159, 161; АЮЗР. — Т. XIV. — С. 437 (Мегмед Гірей до Б.Хмельницького, 5 (15) жовтня 1654 р.).

[108] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 5-13.

час розорення російськими військами Батурина 1708 р. Тому це джерело, котре передає багато важливих нюансів до політичної історії України, Криму і закулісних ходів української дипломатії в Бахчисараї у 1654 р., має важливе значення: подібних українських посольських матеріалів збереглося дуже мало. Незважаючи на те, що свого часу цей документ опублікував Ю.А.Мицик[109], його варто навести ще раз задля того, щоб мати цілісну уяву при аналізі:

"Милостивий пане гетьмане, пане, пане і добродію наш. Після послання вашої милості, нашого милостивого пана і добродія, як нас пан полковник переяславський [Павло Тетеря] відправив з Кам'янки з Канмамбет мурзою, ми скоро прийшли на канмамбетові улуси. Невдовзі ми почули, що беї посварилися з султанами і Сефер Казі аґою, і до вашої милості, нашого милостивого пана, присилали Канмамбет мурзу, щоб наше військо налякало тих султанів і всіх [інших]. Як тільки в Шаргороді почули, що посли Війська Запорозького ідуть до Ширін бея і до інших беїв, то калґа султан і Сефер Казі аґа одразу помирилися з беями. Нураддін султан і Сефер Казі аґа ще стояли під Перекопом, і тому Канмамбет провів нас, як невільників, боячись їх, вночі обійшов Перекоп на лиман і звідти аж до свого Сараю. Там же невдовзі відвів нас до Ширін бея. Ми ж, маючи [у Кам'янці] наказ від послів вашої милості, нашого милостивого пана, віддали йому лист, а також віддали всі листи до інших беїв. Питав нас, а ми йому відповідали згідно з [посольським] наказом. Листи беїв [вони] повідсилали до кожного бея зі своїми татарами. На нашу відповідь [Ширін бей] нічого супротивного нам не говорив. Потім, як [він] ще був ласкавий до [нас], то відіслав до Старого Криму, до гяурів.

Помирившись із нураддін султаном і Сефер Казі аґою, ще один одному не вірили аж до приїзду хана. А потім прийшов лядський посол до Бахчисараю, якийсь Яскульський, польний стражник, а до Ширін бея і до Канмамбет мурзи прийшов з подарунками хорунжий Корицький. Ми ж, сидячи там немалий час, ледве

---

[109] Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... — С.65-68.

знайшли собі приятеля, котрий нам бажав добра, і знаючи всі їхні задуми, нам говорив. По-перше, [він] чув від бея, що [той хоче] з нами брататися, а потім з ляхами вдарити на [наше] зрадливе військо; або військо оточити, а всю Україну вогнем і мечем спустошити, чого їм, Боже, не допоможи. А Канмамбет мурза присягнув перед тим ляхом, ніби він таке зробить королю, що Хмельницького або пана Виговського буде мати у себе: ці ж бо двоє все військо тримають. "Або до себе вибавлю, — [говорив мурза], — або в їх же війську живого схоплю або вб'ю. Або їх до того приведемо, що того государя царя московського відринуться і на себе роздразнять". Приходячи таємно вночі, це наш приятель говорив з десяток разів: "Хоча б усі беї й аги присягли, — щоб їм не вірити".

Потім, почувши, що іде хан, пішли йому назустріч і нас взяли з собою до Перекопу. Залишивши [нас] у Перекопі, чекали хана три тижні. Тільки так від татар, як і від своїх невільників [ми] мали наругу і лайку: "Брат Москва, а наша не брат". Не відчуваючи за собою провини, нам соромно було втікати. Там же, приятель Івана, київського писаря, невільник, прийшовши до нас, говорив нам, що протягом усього літа ляхи і молдавський господар писали до колишнього хана і до беїв таким чином: "Якщо ви не будете воювати козаків з нами разом, то нас завоювавши, і ви не будете панувати у своїй землі". На що весь Крим спромігся послати мурз до короля. Тоді сам король і весь сенат присягнули татарам, а татари їм і тепер на тому стоять.

А нам така мова від всілякого бея і султана: "Для чого ви до нас прийшли?" І така: "Відстаньте ви від москалів. Ми маємо такий указ від кандикера з Цареграду, щоб разом з ляхами воювати Москву, а ви з нами будете братами". І знову ж, як би остерігаючись, потайки заборонили, щоб ніхто з нашим товмачем не розмовляв. Також, щоб до нас як татари, так і невільники не ходили протягом усього часу до приїзду хана. Тоді ми [Лукаша] Пухальського свого посилали кожну годину на базар, щоб все, що від них почув, нам сказав: у розмові нас не остерігалися, тільки товмача. Що й сам наш товариш про все чув від них, що, якщо ми [татари] не

переконаємо [козацьке] військо відступити від Москви, а [потім], пустивши їх, [козаків], на віддаль, не захопимо їх легко, то невдовзі на них ідемо, а цих їхніх послів віддамо ляхам.

Усе, що [татари] чули від своїх султанів, то безпечно говорять, не підозрюючи, щоб їхню розмову знав хтось поміж нашими [людьми]. Через три дні, прийшовши від хана, Карач бей кликав нас до себе, зібравшись зі своїми абизами, суддями і мурзами. Не питав нас ні про що більше, тільки одна мова, щоб ми з військом відступили від Москви. Потішав нас: "Будете мати відпуск від [кримського] царя, як тільки він приїде. А як не відступите [від Москви], то всі землі вдарять на вас: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою".

А тим часом від турків був присланий [чауш] з тим, щоб довідатися про наше військо: чи буде хан у мирі. І тепер [той чауш] там перебуває.

Ми на те відповідали, що ми не прийшли на [якусь] постанову: "Але як і до цих пір жили брат за брата, а до нас ваші присилали Канмамбет мурзу, щоб підтвердити братерство, так і ви пошліть, ваша милість, до пана гетьмана своїх послів". А більше не слухали наших розмов, тільки сказали: "Вже я знаю всю твою мову, що там [в Україні] скажете гетьманові: вже ви не відстанете від москалів". Тільки того й відпуску у Карач бея.

Прийшов до нас Байтемір, котрий тут у твоєї милості, мого милостивого пана, був, і листи віддав ханові та беям через ногайців, боячись беїв, щоб себе [перед ними] оборонити. Говорив нам: "Розмовляв зі мною пан гетьман, щоб беї та аґи присягнули військові нашому [запорозькому] і з Москвою польську [землю воювали] для нас". Те слово [хан?] почув від Байтемір аґи. За це його звільнили і нас відпустили.

Зібравшись сенат, покликали нас. Не питаючи ні про що, Сефер Казі аґа говорив нам своє слово — все про Москву, щоб ми відступили від Москви і з ляхами жили по-давньому. Точно така ж була й мова у Карач бея, котрий лякав іншими землями, ніби шкодуючи нас: "Не секрет, що всі загинете через москвичів, як вам говоримо. Зараз ідемо на вас, а завтра — на москвичів". Покликали [нас] до хана. Те ж саме і хан говорив, що й

бей. І те сказав, що я ще ліпше хотів би жити у братстві, ніж померлий хан Іслам Ґірей. Потім і відпустив.

І той же послав Кая бея до ногайських мурз і до білгородських, щоб ногайців переправити з нашого боку на тамтой. Калґу султана з його людьми посилає до нас [в Україну] слідом за нами одразу після їхнього байраму, а сам хан чекає новин від свого посланця, що іде сьогодні з нами. Лядського посла відпустив після нас з татарином Алі беєм Тугайбеєвим, а хорунжого Яскульського залишив при собі для дальшої відомості від нашого війська.

До турецького царя був у посольстві від ляхів Бєґановський і Бєлицький з великими дарами до цариці кандикера. Дозволили давати турецькому [цареві] від себе десятину. А турок пообіцяв на літо 100 тисяч людей допомоги дати ляхам на Москву. А Левер, товмач Сефер Казі аґи, [товариш] пана, його милості, Виговського, десять разів повторював при нашому від'їзді, щоб [гетьман] не розраховував на татарську дружбу".

Аналізуючи цей звіт, привертає увагу те, що Канмамбет мурза, який від'їхав у Чигирин у серпні, повинен був не тільки задекларувати козакам готовність татарської опозиції виступити проти Польщі в союзі з ними. Опозиційні мурзи використовували свої стосунки з Україною як засіб тиску на візира, калґу, нурадділа та інших урядових фігур, щоб козацьким військом "тих султанів і всіх налякати". Це справило своє враження: кримський уряд, зачувши про козацьких послів до Шірін бея та інших мурз, виступив ініціатором примирення, котре уклалося ще перед приїздом хана[110]. Причому, зміна ситуації була настільки вражаючою, що опозиція почала говорити про спустошення Війська Запорозького, а її найвидатніші представники — Шірін бей, Карач бей, Канмамбет мурза та ін. — виношували підступні плани спровокувати українсько-московську війну. Той же Канмамбет мурза, не вспівши повернутися з Чигирина

---

[110] В історіографії прийнято вважати, що опозиція замирилася з бахчисарайським урядом тільки під тиском Мегмед Ґірея, коли він вступив на свій престол. Див., наприклад: *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 72.

із дружньої козакам місії, швидко зорієнтувався в ситуації і заприсягнувся видати полякам Хмельницького і Виговського, мовляв, "ці ж бо двоє все військо тримають"! Агенти Виговського справді свідчили у листопаді, ніби султан видавав новому ханові такі розпорядження ще у Стамбулі[111].

Варті уваги згадки про впливи К.Корицького на хід польсько-татарських переговорів. Те, що у реляції М.Богаченка він зазначений послом до Шірін бея і Канмамбет мурзи, а не виключно до білгородського бея, як це звичайно інтерпретується, показує механізм протидії польської дипломатії українським зв'язкам з татарською опозицією[112]. Ця протидія була небезуспішною: у реляції зазначено, що крім прихильних запевнень у своїй дружбі, опозиційні мурзи відправили з польським послом (тут, по всій вірогідності, йдеться про Корицького) свого гінця, Алі бея Тугайбеєвого — чи не родича славнозвісного перекопського Тугай бея?

При такій раптовій зміні татарських опозиційних настроїв відчувається виразне втручання Стамбулу у кримські чвари після смерті Іслам Гірея. Згідно з цим звітом, султани та беї неодноразово говорили М.Богаченкові та його товаришам, що татари мають наказ від Порти воювати Москву в союзі з поляками. Отже, султанський диван ще перед приїздом Мегмед Гірея видав таке розпорядження, демонструючи свою лояльність до урядових кіл Криму. Після цього, як зазначав козацький посол, з османської столиці був відправлений чауш, щоб довідатися, чи новий хан зможе розраховувати на прихильність Б.Хмельницького в антимосковській кампанії. У другій половині серпня з Порти справді відправилася якась місія у Крим ("каторг в семьдесят", як свідчили донські козаки, повертаючись із

---

[111] *Буцшнский П.* Вказ. пр. — С. 189.

[112] Див., наприклад, міркування українських вчених, що Шірін бей був перекуплений посольством М.Яскульського: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 394. Звіти К.Корицького до С.Лянцкоронського зі своєї місії: Памятники... — Т. III. — Док. XXIII, XXIV.

походу на Чорне море), але не відомо, з яким завданням[113].

Посольський звіт М.Богаченка справив на українського гетьмана таке сильне враження, що Б.Хмельницький став вважати свою справу безнадійною і програною. Про це свідчить той факт, що коли у жовтні посли Олексія Михайловича до Криму проїжджали через Чигирин, то гетьман не хотів їх відпустити до хана, вважаючи будь-які стосунки з татарами вже марними[114]. Треба думати, що найбільш сенсаційною в очах українських політиків була відомість, ніби татари, замирившись із козаками, все одно мали намір їх знищити (і це з розмов Шірін бея!) ще перед походом Мегмед Ґірея на Москву. Після цього кримські союзницькі запевнення козакам втрачали свій сенс. Однак, все ж український гетьман не тільки відпустив московське посольство у Бахчисарай, але й додав до нього гінців від себе і далі продовжував вести переговори з татарами.

Мегмед Ґірей всіляко запобігав, щоб Річ Посполита передчасно не виступила походом в Україну без нього. 20 жовтня з таким проханням до Варшави від хана прибув Бех мурза[115]. І дійсно, поляки під впливом цього посольства прийняли рішення не починати війну з козаками без орди[116]. Більше того, Мегмед Ґірей писав до короля, що у разі, коли Військо Запорозьке відійде до Корони, Ян Казимир мав би застерегти права козаків: "А якщо дніпровські козаки пошкодують про те, що зробили, і відірвавшись від Москви прийдуть та впадуть до наших (Польщі і Криму) ніг, і якщо приймуть службу та підданство (ваше), тоді вони не будуть терпіти від вас, брате, від нашої і вашої старшини жодної шкоди, ані

---

[113] РДАДА. — Ф. 210: Розрядний приказ. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 401. — Арк. 13 (відписка московських воєвод Олексієві Михайловичу).

[114] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 5 ("расспросы" К.Устокасимова, січень 1655 р.).

[115] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 729 (лист С.Лянцкоронського до коронного підканцлера, 9 січня 1655 р.); Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 206. — Doc. 3848 (реляція про польські війська в Україні, кінець 1654 — початок 1655 рр.).

[116] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 729.

переслідування"[117]. Тут маємо примітний момент, коли татари "обстоювали" Україну перед поляками post factum в той час, як у Києві були московські воєводи, а Б.Хмельницький не виявляв ніякого бажання воювати в союзі з Яном Казимиром і Кримом проти царя. Це дуже добре засвідчує, що плани Мегмед Гірея, як і його попередника, розроблялися насамперед з розрахунку походу проти Москви. Кутлумамет Устокасимов, наприклад, повернувшись зі своєї жовтневої посольської місії, розповідав у Посольському приказі, що калґа і нураддін збираються іти за Перекоп на російські окраїни, і навіть до десяти тисяч татар вже перейшли Дон[118]. Подібне записував також німецький хроніст: татарський посол до Варшави Мегмед мурза запевняв коронний уряд восени 1654 р., ніби п'ятдесят тисяч чоловік кримського війська, а слідом за ним і всі орди, з-під Шаргороду збираються наступати на землі Олексія Михайловича[119].

Повторювалася ситуація півріччної давнини: різними ультиматумами і шантажами потрібно було настрашити Богдана Хмельницького силою антиукраїнсько-московської ліги, відірвавши його від московського підданства, щоб спровадити проти царя. У листах Мегмед Гірея до Польщі знову застерігалися права Криму на завоювання окремих московських територій і встановлення у них свого повновластя. До цих земель належали Астраханські, Казанські провінції, території, прилеглі до річок Тереку і Тори, всі мусульманські держави татар і ногайських улусів. "...і ви, наш брате, і польська старшина не будете до того втручатися", — додавав Мегмед Гірей[120].

Такі розрахунки, попри тяглість від кінця 1653 р., коли кримський уряд почав робити конкретні кроки до їхньої реалізації, мали своє конкретне продовження

---

[117] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 26 (лист писаний після 10 листопада — грудень 1654 р.). У круглих дужках цитати доповнення упорядника збірника.

[118] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 6.

[119] Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 620 (Zaragtod). Мегмед мурза вирушив, як пише Й.Шлєдер (с. 618), вже після того, як Мегмед Гірей отримав підтвердження султана на ханський уряд.

[120] *Soysal Zihni A.* Op. cit. — Dok. 26; ДОВ. — Док. 208 (лист Мегмед Гірея до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

восени 1654 р. Мегмед Гірей, як і його попередник, підтримував відносини з астраханськими і казанськими татарами. Під час осіннього побуту М.Яскульського в Криму до хана з'явився астраханський татарин, доповідаючи, "...що їм би тільки [кримські] гармати почути, і зараз усі орди від [московського] царя мають перекинутися на їхній [татарський] бік"[121]. Астраханський гінець мав також аудієнцію у перекопського бея[122]. Посол приїхав з московською і козацькою делегацією, котра мала завдання повідомити бахчисарайський уряд про захоплення царем Смоленська. Тому його місія, котра обходила настанови Олексія Михайловича і посольські інструкції, була настільки законспірованою, що самі російські посли не змогли нічого довідатися про цього агента від мусульманської опозиції[123]. Отож, не даремно у Польщі наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. сподівалися, що астраханські татари при першій нагоді приєднаються до польсько-татарської армії і відступлять від царя[124].

Це дає підстави припускати, що в астраханському, казанському та іншому війську мусульманських народів, яке було примушене йти воювати білоруські та литовські землі, існувала досить сильна група татарської старшини, котра була готова підняти повстання. Настільки сильна, що перед Мегмед Гіреєм і Сефер Казі агою її представники могли говорити від імені цілої Астраханської орди, провокуючи вторгнення Криму в Московські землі. У польському суспільстві це відбилося у вигляді фантастичних чуток, ніби турки, підбурені татарськими ордами, що живуть на Волзі, збиралися

---

[121] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 71. — Док. 403 (реляція М.Яскульського з Криму, 5 грудня 1654 р.).

[122] Transsylvania et bellum boreo-orientale. — T. I. — P. 345 (лист М.Яскульського до Ю.Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

[123] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2. — Арк. 1-10 (розповідь К.Устокасимова у Посольському приказі про виконання своєї місії).

[124] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 205-206. — Doc. 3841 (реляція Відоні, 10 січня 1654 р.).

атакувати Астрахань з боку Каспійського моря[125]. С.Темберський рахував немалу кількість татар (п'ятдесят тисяч), котрі були мобілізовані Олексієм Михайловичем на литовську кампанію, і якщо ця цифра перебільшена, то, напевно, з невеликою похибкою[126]. Як і півроку перед тим, восени 1654 р. кримські урядовці мали розрахунки на підтримку мусульманськими народами, які перебували під владою московського царя, своїх військових операцій проти Росії.

Мегмед Гірей не хотів починати московську кампанію без Польщі, тому застерігав короля, щоб він посилав свої коронні війська до тих орд, котрі вже збиралися відправлятися на війну[127]. Треба зауважити, що такий скептичний погляд кримського хана з недовірливим застереженням до майбутньої ліги з поляками не був позбавлений здорового розрахунку. Ще з квітневого посольства М.Яскульського, як про це говорилося у першому розділі, польські політики намагалися спровадити орду проти донців і царя, а самим з невеликою допомогою приводити до послуху Україну. 9 жовтня 1654 р. Ян Лещинський відкрито писав про це до вількомірського маршалка: "...я вже бачу, що татари не зможуть пуститися до Москви, тому що вони не хочуть [самі йти], тільки разом з нашим військом. Не бачу в цьому доцільності[128]: виходити в поле до неприятелів з такою допомогою було б небезпечно, бо татари воюють не заради слави, а заради здобичі". І далі: "Козаків, однак, ми могли б привести до послуху з меншою ефективністю саме нападом [проти Олексія Михайловича], що простіше зробити до них [в Україну], ніж до Москви"[129]. Такий маленький штрих до загальної дипломатії

---

[125] [*Kochowski W.*] Historya panowania Jana Kazimierza przez niezuanego autora / Wyd. *E.Raczyński*. — Poznan, 1840. — T. I. — S. 194; Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespasyana Kochowskiego / wyd. *E.Raczyński*. — Poznań, 1859. — T. I. — S. 184.

[126] *Temberski S.* Annales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — S. 281. Козацький корпус у Білорусії І.Золотаренка, наприклад, хроніст визначив правильно в 20000 чоловік (там же).

[127] ДОВ. — Док. 298 (Мегмед Гірей до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

[128] "Co nie widze bydz practicabile...".

[129] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5769/III. — Арк. 1014-1015.

Речі Посполитої, який виділяється у цьому листі, чи не найкраще ілюструє всю "антимосковську" політику Яна Казимира протягом цілого 1654 р. Вона зводилася до того, щоб посварити козаків і татар на ґрунті відносин з Московською державою, спровадити останніх проти царя, а самим відновлювати свої східні провінції, продовжуючи українсько-польську війну.

Для того, щоб підтвердити присягу, яку Ян Казимир складав наприкінці червня послові Іслам Гірея, Мегмед Гірей одразу після свого приїзду в Крим відправив у Варшаву того ж Сулейман аґу, котрий повернувся назад із виявом королівських запевнень у приязні[130].

У польських і козацьких стратегічних планах ми зупинилися на тому, що коронні війська, концентруючи хоругви під Зборовом, мали намір здійснити великий наступ на Київ об'єднаними силами з литовським військом. Щоб протидіяти цьому, український гетьман після вторгнення Олексія Михайловича в Литву хотів рушити ся в Галичину до Любліна, і у липні 1654 р. переконував московський уряд, що цей напрямок є важливіший для походу, ніж луцький.

Але всі переконання були безнадійними, і цар далі домагався з'єднатися з полками О.Трубецького під Луцьком. З такою вимогою до Б.Хмельницького приїхав московський посол Іван Ржевський, котрий з'явився в Україні у середині серпня[131]. Гетьман відмовився від походу на Волинь під приводом, що чекає на своїх послів, відправлених до Ногайської орди, котрі мали домовитися про татарську допомогу[132]. Таке непорозуміння між стратегічними планами українського та московського

---

[130] Там же. — Од. зб. 221. — Арк. 53-54 (лист Мегмед Гірея до короля). Про те, що Сулейман аґа мав завдання знову прийняти присягу, див.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 55. — Док. 387. — Арк. 5 (Мегмед Гірей до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

[131] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 18 (статейний список І.Ржевського, 9 (19) серпня — 9 (19) вересня 1654 р.).

[132] Там же. — С. 68 (відписка А.Бутурліна, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

урядів викликало взаємне незадоволення[133]. Тут же слід додати пізніші нарікання козаків у Війську Запорозькому на гетьмана, що той марнував їх ціле літо в обозі, залишаючись бездіяльним[134]. Молдавські розвідники доносили, що гетьман не хоче об'єднуватися з московськими полками у новій кампанії: сам, ніби, впорається з поляками[135]. Це, однак, треба сприймати тільки як настрої козаків у війську Б.Хмельницького.

Український гетьман мав намір рушитися під Зборів не тільки у серпні, але й на початку осені: "...прислали мені кількох язиків, — повідомляв польний гетьман Станіслав Лянцкоронський литовського князя Льва Сапігу з-під Зборова, — і всі зійшлися на тому, що Хмельницький хоче прийти випробувати [свою] долю під наше військо"[136]. Б.Хмельницький навіть виношував думки відкликати назад в Україну корпус Івана Золотаренка з Білорусії[137].

Компромісне рішення між українським та московським командуванням про відправку десятитисячного корпусу під Луцьк відбилося особливим резонансом у польському таборі під Зборовом[138]. Не маючи достатньо відомостей, посланці С.Георгіци доносили з-під Фастова в Молдавію, що цей корпус був відправлений проти

---

133 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52. — Арк. 8 (дописка на окремому аркуші в листі С.Георгіци до С.Коринцінського від 18 серпня 1654 р.): "Obadwa soby się nie contentuią: y Moskwa Kozakami, y Kozacy Moskwą".

134 Там же. — Док. 104. — Арк. 2 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

135 Там же.

136 Національне бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6585 (аркуші не номеровані. Копія листа від 10 жовтня 1654 р.). Серпневі відомості див. з листа С.Георгіци до С.Коринцінського від 9 серпня 1654 р.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 51. — Арк. 1; Жерела. — Т. XII. — Док. 398; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 168.

137 ДБХ. — Док. 290 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 21 (31) листопада 1654 р.).

138 Про кількість корпусу див. у листі Б.Хмельницького до Олексія Михайловича від 25 серпня (4 вересня) 1654 р.: ДБХ. — Док. 277. Згадку про передовий козацький загін на чолі з черкаським полковником Яковом Пархоменком і рейтарським капітаном Іваном Бабкіним див.: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — С. 312.

коронного армії[139]. Зверну увагу, що молдавські віступи, володіючи інформацією про кількість українсько-московського війська, не знали достеменно, що воно відправилося на з'єднання з О.Трубецьким. Виглядає, що у козацькому таборі, де вони застали гетьмана, їх просто ввели в оману, остерігаючись, напевно, щоб інформація про похід окремого корпусу під Луцьк не дійшла вчасно до поляків. Воєвода Стефан дійсно незабарився повідомити великого коронного гетьмана про новини, які молдавські посланці привезли з України.

Російський історик Г.О.Санін зробив зауваження, що московський уряд уже наприкінці вересня 1654 р. відмовився від ідеї спровадити гетьманські сили на Волинь і рекомендував Хмельницькому "промишляти над польськими і литовськими містами"[140]. Але, зі свого боку, додам, що невдачі української дипломатії в Криму також примусили гетьмана корегувати військові плани. Воєвода А.В.Бутурлін доповідав Олексієві Михайловичу, що Б.Хмельницький знову відмовляється виконувати царські розпорядження: "...я говорив гетьманові, згідно з твоїм царським указом, щоб він з твоїми государевими військовими людьми ішов під Зборів проти гетьманів Станіслава Потоцького та [Станіслава] Лянцкоронського і, згідно з твоїм государевим указом, промишляв над польськими та литовськими людьми та містами...", але козаки не пішли у Польщу, а відступили до Корсуня, залишивши воєводу під Білою Церквою[141]. Вказівки Олексія Михайловича і далі приходили з запізненням без докладного врахування політичної ситуації в Україні:

---

[139] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 53 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 30 серпня 1654 р.): "...przy posłancu moym ...szesc tysięcy Kozakow a dwa - Moskwy wybrakowawszy, na podiazd pod Woysko Koronne wyprawił (Хмельницький)"; Жерела. — Т. XII. — Док. 401; *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 170.

[140] *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 132.

[141] РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1030. — Арк. 242 (реляція від жовтня 1654 р.).

тепер гетьман головну увагу приділяв охороні південних кордонів від татарської небезпеки[142].

Похід українсько-московського корпусу під Луцьк, а також пересування головних сил з-під Фастова до Бердичева викликали відповідні маневри польської армії. "По указу його царської величності, — писав І.Виговський до В.Бутурліна, — ми пішли прямо ...на лядський табір. Ляхи, провідавши, що Богдан Хмельницький (тит.) разом з Андрієм Васильовичем Бутурліним і усім військом ішли, назад відійшли далі в Польщу, надіючись на орду"[143]. Це було зроблено для того, щоб відвести вглиб Речі Посполитої козацькі полки і відкрити татарам простори для вторгнення в Україну без особливих перешкод[144]. Але з огляду на бездіяльність Хмельницького і Бутурліна під Бердичевом, польський табір залишився на місці: поляки відтягували час з надією на татарську допомогу[145]. Однак вже у жовтні регіментарі планували відійти звідти. "Ми звідси, з-під Зборова, по кількох днях захочемо рушитися, — писав С.Лянцкоронський, — щоб усім нашим старанням ми могли відвернути неприятеля від вторгнення через Полісся до Великого князівства Литовського"[146]. З цього листа видно, що польська ініціатива спочатку скеровувалася проти українсько-московських операцій на Поліссі і у Литві. Ймовірно, планувалося відправити туди якийсь окремий загін на з'єднання з Янушем Радзивілом. Відомість про наміри коронного уряду перекинути регіменти з-під Зборова на захист литовських провінцій від Москви подає В.Коховський[147]. Але з огляду на небезпеку вторгнення козаків до Польщі, зазначає автор,

---

[142] Таку думку див., наприклад, у Г.О.Саніна: *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 133.

[143] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 57 (лист від 15 (25) вересня 1654 р.).

[144] ДБХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

[145] Там же. — Док. 280 (те саме, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

[146] Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6565 (лист до Льва Сапіги, 10 жовтня 1654 р.).

[147] [*Kochowski W.*] Historya panowania Jana Kazimierza... — T. I. — S. 187; Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów... — T. I. — S. 178.

коронні гетьмани відхилили ці плани[148]. З іншого боку, якийсь час у польському обозі могли сподіватися, що український гетьман сам піде в Литву на з'єднання з московським царем. Таке побоювання відчутне у листуванні С.Лянцкоронського: "Хмельницький не думає єднатися з військами московського царя в Литві, — писав польний гетьман з-під Тернополя, — бо він озирається на орду і вживає різних заходів, щоб її знову до себе прихилити"[149].

Ян Казимир не міг віддати козацьку війну в руки татар, тому похід в Україну мав бути у планах наступу кварцяної армії. Принаймні сам польний гетьман пішов зі своїми хоругвами на Тернопіль, звідки мав вдарити на Брацлавський полк і там зустрітися з татарами[150]. У листопаді його вже видно під Баром, де він чекав на орду[151]. Головний проводир цієї кампанії великий гетьман коронний С.Потоцький на початку того ж місяця ще був у Підгайцях, де також довгий час стояв табором[152]. Обидва польські гетьмани мали наступати на Умань і Ставище після з'єднання з татарами, сподіваючись на допомогу від придунайських країн[153]. Загально плани польських реґіментарів перед об'єднанням з усіма ордами розповів козакам полонений поляк Стіянович з хоругви А.Потоцького: "...замисли обидвох лядських гетьманів такі: захопивши Брацлав і опанувавши все Забужжя, полки всі ...постановити мають, а коли ріки стануть, тоді ляхи з татарами, з'єднавшись, мають далі в Україну йти і пустошити"[154]. У Києві також жили з

---

148 Там же.

149 Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6505 (лист до Льва Сапіги, 17 жовтня 1654 р.).

150 ДВХ. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.).

151 Там же; ЦНБ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 110 (свідчення Радула Ластовецького у Москві, 3 грудня 1654 р.).

152 ДВХ. — Док. 286.

153 ЦНБ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 110; — П. 15564-15570. — Арк. 32 (відписка А.Вутурліна, грудень 1654 р.); РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 408 (розповідь полоненого у грудні німецького капітана).

154 ДВХ. — Док. 294 (Б.Хмельницький до окольничого Ф.Вутурліна, 7 (17) грудня 1654 р.).

тривогою, чекаючи на польський наступ[155]. Ймовірно, що при цьому були якісь розрахунки на давні проекти від'єднати від Б.Хмельницького частину населення України. Принаймні татари мали зв'язки з представниками старшини, котрі декларували ханові свою заповзятливість до такої акції. Наприклад, якийсь осавул Зимко (Zymko) передавав в усній формі через одного мурзу для Сефер Казі аґи, що "...як тільки війська або коронні, або ханські покажуться в Україні, то він хоче першим з 5000 (!) людей одразу відступити від Хмельницького...". З цією інформацією до Яна Казимира приїхав ханський посол[156]. Якщо такі інциденти у відносинах з Кримом були від якихось локальних опозицій до Богдана Хмельницького, то так само можна припустити, що подібні ж вістки мали бути і в польському таборі. В усякому разі, серед урядовців Речі Посполитої була надія, що з нападом кварцяної армії на територію Війська Запорозького частина козаків перейде на бік короля: "...а коли б ми вторглися в Україну, — писав Ян Лещинський до вількомірського маршалка 9 жовтня 1654 р., — з тим закликом, що хто б озвався з вірністю королю, щоб йому нічого не зробили. Якби така частина від Хмельницького і відірвалася, [треба], щоб одразу вони поставили собі гетьмана, а король, й.м., підтвердив би його"[157].

До С.Потоцького доходили новини від полонених язиків, що козаки також збираються іти до Умані, але разом з тим важко було уявити, що Військо Запорозьке відійде від Дніпра, де мало чекати на московські полки[158]. Посол від Б. Хмельницького в Москву Б.Кіндратенко мав просити допомогу в 15-20 тисяч чоловік[159]. Також окремі повірені українського гетьмана відпра-

---

[155] РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 262 (відписка київських воєвод до царя, грудень 1654 р.).

[156] Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 711 (лист анонімa з Нового Двору, 29 листопада 1654 р.).

[157] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5769/III. — Арк. 1015.

[158] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37.233 (з бібліот. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 507-зв. (лист С.Потоцького, 12 січня 1655 р.).

[159] ДБХ. — Док. 287 (інструкція Б.Кіндратенкові, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.).

вилися на Дон, щоб донці зробили свою диверсію в Криму, маючи, між іншим, також надію на Астраханську орду[160]. Було дуже важливо приспішити початок кампанії ще перед тим, як поляки з'єднаються з головними силами Кримського ханства[161]. Однак це не вдалося зробити і московський допоміжний корпус на чолі з Василем Шереметьєвим прийшов в Україну вже після того, як татари з'єдналися з коронним військом[162].

Дуже характерно, що Мегмед Ґірей відправив перший корпус татарської допомоги полякам саме з Ногайської і Буджацької орди — найбільших будителів неспокою у пропольській політиці хана та його візира[163]. Якраз перед тим є повідомлення про напружені стосунки між Ногайською та Кримською ордами, може й на ґрунті зовнішньої політики ханства[164]. Але вже у жовтні ногайці пустошили українські міста на пограниччі і захоплені татарські полонені розповідали, що вони мають від хана заборону єднатися з козаками[165].

У вересні Б.Хмельницький сподівався наступу татарських орд під Чигирином, Корсунем та іншими містами[166]. Українські розвідники доносили, що головні татарські сили треба чекати на зиму разом з поляка-

---

160 Там же. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.); АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 235 (список В.Бутурліна). Згідно з проханням українського гетьмана Олексій Михайлович також видав донцям наказ готувати човни і вторгнутися у татарські володіння після того, як орди вирушать на допомогу полякам: ЦНБ НАН України. — П, 15557-15561. — Арк. 112-113 (Олексій Михайлович до Б.Хмельницького, 15 (25) грудня 1654 р.).

161 ДБХ. — Док. 293 (Б.Хмельницький до В.Б.Шереметьєва, 6 (16) грудня 1654 р.); *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — С. 384.

162 ДБХ. — Док. 298 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 13 (23) січня 1654 р.).

163 Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. III 9135. — Арк. 231 (лист Мегмед Ґірея до Яна Казимира, 16 жовтня 1654 р.).

164 *Grabowski A.* Op. cit. — T. I. — S. 130 (лист з коронного обозу від 22 вересня 1654 р.).

165 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (С.Георґіца до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.). Допит цих полонених Б.Хмельницький робив при молдавських послах.

166 ДБХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

ми[167]. Брацлавський полковник Михайло Зеленський повідомляв новини своєї розвідки про маневри татар: одна частина прямувала до Умані, а інша — на Чичельник, сподіваючись, що із заходу нападуть коронні війська[168].

Після повернення в Крим Тохтамиш аґи у першій декаді листопада 1654 р., котрий, нагадаю, виїхав до Чигирина після Перекопської ради у жовтні з М.Богаченком, з відмовою козаків іти на війну в московські землі і на Дон, Мегмед Ґірей скликав ще одну раду і відправив до Стамбулу свого гінця, щоб Мегмед IV дав дальші вказівки. На раді "...ближні люди [татарському] цареві говорили: що накаже турецький султан, а потім і ми самі станемо думати, як нам бути"[169]. Такий факт свідчить, що хан, ще не ставши твердо на новому уряді, не робив важливих кроків у своїй політиці без порозуміння з султаном. Це також може бути додатковим аргументом, що у Порті було санкціоновано не тільки всю подальшу антиукраїнську діяльність Криму наприкінці 1654 — на початку 1655 рр., але й попередні стосунки Мегмед Ґірея з Богданом Хмельницьким.

Ультимативна форма, виявлена у листах від хана, візира, Карач бея та іншої татарської старшини, не була підставою для українського гетьмана, щоб припинити зв'язки з Кримом. Татари також не надавали їй особливого значення. Богдан Хмельницький і далі відправляв своїх гінців до бахчисарайського уряду. Переговори з колишньою опозицією також мусили існувати. С.Потоцький повідомляв примасові у грудні, коли б здавалося, що будь-які перспективи українсько-татарської ліги залишилися в минулому: "...Хмельницький не стратив надію на дружбу з татарами, бо вони часто посилають один до одного посольства і мають стосунки, як і

---

[167] ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 85 (лист О.Остаманенка до І.Виговського, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

[168] Там же. — С. 120 (його лист від 3 (13) листопада 1654 р.).

[169] ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 24 (відомість від полоняника киянина М.Попова, 11 (21) листопада 1654 р.); *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 161.

перед тим..."[170]. Януш Радзивіл також отримав у грудні 1654 р. новини з України і з орди, ніби "...татари з козаками ведуть переговори про повернення до нашого союзу проти Москви"[171].

Можна виділити настирливість та інтенсивність, з якою кримський хан вів переговори з українським гетьманом перед тим, як орда мала з'єднатися з коронним військом. Інформацію про вимогу хана отримати від козаків останню декларацію щодо їхніх відносин з Польщею та Москвою зустрічаємо у листі Мегмед Ґірея до Яна Казимира[172]. Також відоме посольство до Б.Хмельницького від кримського правителя з листом від 1 грудня 1654 р.[173] Про козацьких послів у Криму доповідав М.Яскульський: "Козацький [посол] іде з проханням про підтвердження приязні і повноваження давньої присяги, запевняючи при цьому хана, що [гетьман] буде тримати з ним братерство, що Крим буде безпечний від Дону і Дніпра"[174]. Самого коронного стражника не відпускали з Бахчисараю, поки Мегмед Ґірей не переконався б, що війна з Україною буде неминучою[175]. Тут же можна навести новину з Кам'янця-Подільського від 29 грудня 1654 р., що Хмельницький, збираючи під Корсунем свої війська і чекаючи на московські полки, сподівався також і на допомогу орди буджацьких

---

[170] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5709/Ш. — Арк. 1042 (відомість з листа Лещинського до Горайського, 6 грудня 1654 р.).

[171] Бібліотека університету у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. 66. — Арк. 99 (лист Я.Радзивіла до А.Лещинського, 3 грудня 1654 р.); ГАДА у Варшаві. — Архів Радзивілів. — Відділ П. — Кн. 18. — Арк. 279 (той самий лист).

[172] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тека 55. — Док. 387 (осінь 1654 р.).

[173] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 1; *Мицик Ю.А.* Нововиявлений лист Мухамед Ґірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 71-74; *Він же.* О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI — XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 45.

[174] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Тека 71. — Док. 403 (лист М.Яскульського, 5 грудня 1654 р.).

[175] *Kubala L.* Wojna Moskiewska... — S. 159.

татар[178]. Подібну вістку, однак, потрібно оцінювати, як звичайну вигадку (до якої, ймовірно, могли прикласти руку розвідники Стефана Ґеорґіци[177]). Вона могла виникнути у польському суспільстві, як відгук на часті контакти між Україною та Кримом у період, коли справа польсько-татарського союзу була вже вирішена.

Але навіть після того, як 11 січня 1655 р. головні татарські сили з'єдналися з регіментами С.Потоцького, коронний гетьман писав, що "орда [намагається] сильно повернути справу до того, щоб козаки піддалися і йшли з нами на війну, про що й універсали свої розіслав султан, опам'ятовуючи їх"[178]. Під цим оглядом тут доцільно звернути увагу на гіпотезу М.Грушевського, що Б.Хмельницький шукав впливи на настрої татарської старшини навіть після того, як татари об'єдналися зі Станіславом Потоцьким[179]. Така діяльність українського гетьмана показала свої результати у битві під Охматовом на початку 1655 р., коли частина мурз виявила свою пасивність під час рішучої атаки поляків на козацький табір[180].

Ян Казимир та коронні гетьмани, зі свого боку, плекали дуже великі надії на лігу з татарами, відмовляючись від кількох пропозицій різних держав бути посередниками у замиренні з Москвою[181]. Повертаючись у грудні з Криму та інформуючи Юрія Ракоція про успішне завершення своєї місії, М.Яскульський

---

[176] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/II. — Арк. 733 (подільський підсудок Конаржевський до судді М'ясковського).

[177] На початку жовтня, наприклад, з Молдавії прийшла фальшива відомість, що восени 1654 р. новий хан прихильніше ставився до козаків, ніж до поляків (Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6585 (лист С.Лянцкоронського до Л.Сапіги, 10 жовтня 1654 р.)).

[178] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37.233 (з бібліот. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 509-зв. (лист С.Потоцького від 12 січня 1655 р.). Треба думати, що він згадує про калгу султана, нураддін султана або Іслам Ґіреєвого сина.

[179] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1048, 1029.

[180] У Й.Ерлича див. згадку, що Б.Хмельницький перекупив частину татар під Охматовом: *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — T. II. — S. 169.

[181] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 75, 96 (посередницькі послуги Австрії, Брандербургу, Молдавії і Трансільванії).

запевняв семигородського князя, ніби вже цієї зими, що припадала на кінець 1654 — на початок 1655 рр., поляки зможуть підкорити Україну[182].

* * *

Отже, смерть хана привела до загострення боротьби між проукраїнською та пропольською партіями в Криму під час міжкоролів'я у липні — серпні 1654 р. У цей період Б. Хмельницький активізував свої контакти з кримською опозицією, маючи надію відновити стару українсько-татарську лігу і залучити татар до війни проти поляків. Але втручання Порти припинило наростання міжусобиці серед ординських мурз.

Впливи Стамбулу також були вирішальними для того, щоб Кримське ханство зберегло і продовжило антимосковську політику останніх місяців правління Іслам Гірея III. Причому порозуміння татарської опозиції та бахчисарайського уряду наступило ще у серпні, себто перед приїздом у Бахчисарай нового хана Мегмед Гірея IV. У контексті цього примирення виглядає, що першими татарськими військами, які пішли на допомогу полякам проти козаків, не випадково були Ногайська та Буджацька орди: під час заворушень у Криму вони найбільш інтенсивно виступали за збереження союзу з Богданом Хмельницьким.

Незважаючи на свою дипломатичну поразку, український гетьман продовжував підтримувати зв'язки з Кримом навіть після того, як татарські загони виступили проти України. Не виключено, що він продовжував таємні відносини з колишньою опозицією. Це дало свої результати під час Охматівської кампанії у січні — лютому 1655 р., коли мурзи відмовилися від головного штурму козацького табору, що допомогло запобігти поразці Війська Запорозького у вирішальній битві.

---

[182] Transsylvania et bellum boreo-orientale. — T. I. — P. 345 (лист М.Яскульського до Ю.Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

Розділ IV

Впливи країн Центральної і Північної Європи на політику України 1654 року

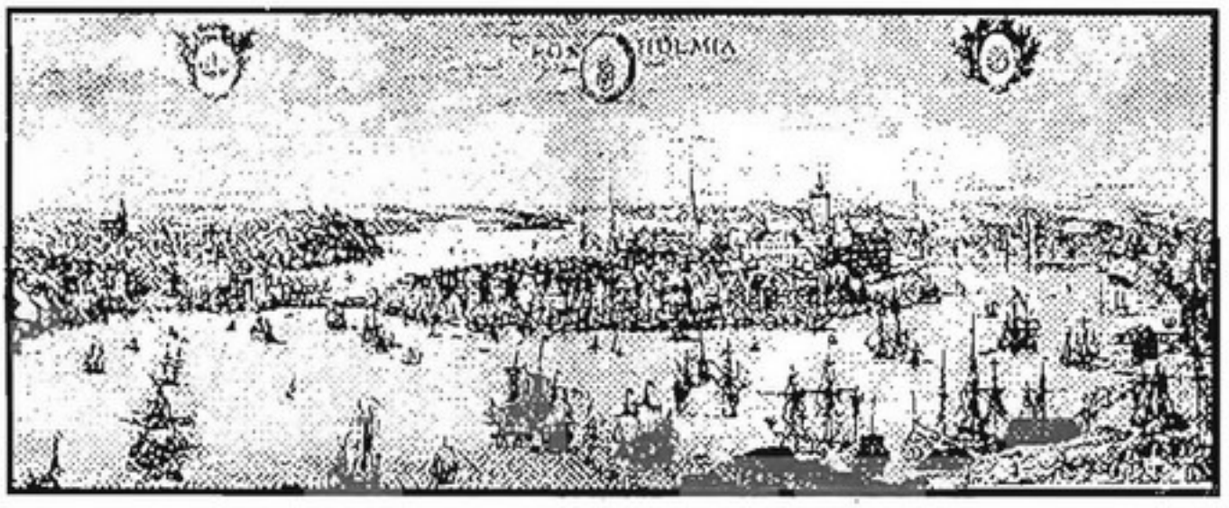

Балтійські держави

Для повнішої характеристики ситуації, в якій Україна опинилася після Переяславської ради, важливо, крім Османської імперії та її васалів, простежити, як європейські країни у 1654 р. реагували на послаблення Речі Посполитої довголітньою війною з козаками.

На першому місці тут можна виділити Швецію — не тільки з огляду на пізніші драматичні для Польщі події 1655 р., але й через активні дипломатичні контакти стокгольмського уряду з Б.Хмельницьким від початку 1650-х рр., які велися через посередництво колишнього польського підканцлера Є.Радзейовського. Такі зв'язки могли бути одним із тих факторів, що спричинили рішення шведського рікстагу 1652 р., спрямовані на посилення мілітаризації країни. Саме від того року деякі дослідники починають відлік антипольської політики Швеції[1].

Більшість шведських офіцерів на початку 1654 р. справді були налаштовані на війну проти Польщі[2], що давало урядові добрий ґрунт для підготовки великого вторгнення. Були також розрахунки на частину шляхти Речі Посполитої, здебільшого литовської, прихильної до шведів[3]. Європейські держави непокоїлися тим, що увага шведської королеви у 1653 р. переключилася з англо-голландської війни на перспективи втручання у

---

[1] *Kirby D.* Nothern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772. — London, 1990. — P. 184.

[2] *Carlson F.F.* Geschichte Schwedens. — Gotha, 1855. — T. IV. — S. 33 (прим. 2).

[3] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rege gestis. — Norimberge, 1696. — P. 12.

східноєвропейський конфлікт[4]. З іншого боку, французький уряд, який протиставляв свої впливи на Яна Казимира австрійським Габсбургам, відчував небезпеку для Польщі з боку Стокгольму, а тому 1654 р. і пізніше всіляко сприяв укладанню польсько-шведської ліги, скеровуючи її проти Москви[5]. Крім того, по дорозі до шведської столиці французький посол д'Аванжур повинен був заїхати у Данію, де мав переконати короля Фрідеріка III вступити в лігу зі шведами[6]. Через посередництво датського короля кардинал Мазаріні шукав впливи на Австрію та Голландію, щоб послабити їхні зв'язки з Іспанією, з якою Франція вела боротьбу за Фландрію, та Англією — своїм традиційним суперником[7]. Олівер Кромвель на той час вів політику, більш прихильну до іспанського короля, ніж до французького.

На початку 1654 р. російсько-шведські відносини були досить непоганими. Ще перед тим, як наприкінці 1653 р. королеву Христину було повідомлено про початок московсько-польської війни, королівська рада обговорювала у Стокгольмі питання про можливості її виникнення[8]. Московський посол, як писав іспанський резидент у Стокгольмі до австрійського, пропонував королеві утворити московсько-шведську лігу проти

---

[4] *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — М., 1970. — С. 270; *Він же.* К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 47; переклад цієї статті на польську мову: *Porszniew B.F.* Przyczynek do charakterystyki sytuacji międzynarodowej podczas wojny wyzwoleńczej narodu ukraińskiego w latach 1648-1654 // Zagadnienia Nauki Historycznej. Przekłady. — 1954. — Z. 1. — S. 10.

[5] *Grönebaum F.* Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — S. 13-14, 16; *Pufendorf S.* Op. cit. — P. 31-32.

[6] *Pufendorf S.* Op. cit. — P. 11.

[7] Там же.

[8] *Поршнев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки... — С. 47; *Nowak T.* Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 114.

Польщі[9]. У березні 1654 р. на російсько-шведському межевому з'їзді в черговий раз обговорювалися спірні питання між Московською державою і Швецією[10]. І хоча така спроба не була успішно завершена під тим приводом, з боку Швеції, що проходила коронація нового короля, все ж це засвідчує, що у Москві, як і в Стокгольмі нез'ясовані питання прагнули вирішувати мирним шляхом.

Поляки, звичайно, були обізнані з такою прихильністю шведів до Олексія Михайловича і Ян Казимир відчував небезпеку утворення російсько-шведського союзу проти Речі Посполитої[11]. Про це свідчили липневі новини 1654 р. з литовського обозу[12]. Не виключено, що Янові Казимиру були відомі заходи Англії, в інтересах якої було сформувати російсько-шведську лігу: англійський посол до Москви на початку 1654 р. міг піднімати це питання перед царем[13]. Коронний уряд був, крім того, поінформований про участь шведських найманців у війську московського царя, що готувалося виступити у Литву[14]. Те саме писав у своїй хроніці Й.Єрлич[15].

Для польського короля все це викликало потребу ґрунтовного замирення зі Швецією. Однак Річ Посполита не брала серйозно до уваги небезпеку з півночі. Восени 1654 р. шведський посол до Прусії повідомляв,

---

[9] Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae 1983. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 158. — Doc. 3752 (реляція Петра Відоні).

[10] *Курсков Ю.В.* Русско-шведские отношения в 40-50-х годах XVII в.: Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг. // Скандинавский сборник. — 1958. — № III. — С. 162.

[11] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 55-56.

[12] Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Спр. 2. — Арк. 44 ("И говорят, что свояно вместе заодно с Москвою, и они лутче изволяют с ними держать") (далі — РДАДА).

[13] *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция... — С. 258.

[14] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 189/II. — Арк. 702 (далі — ЛНБ НАН України).

[15] *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — T. II — S. 166.

що духовні стани Корони взагалі налаштовані вороже до якоїсь ліги зі Швецією, на відміну від світських, більш прихильних до союзу двох держав[16]. Роком пізніше ця легковажність польської дипломатії привела до шведського "потопу".

Весною 1654 р. на сеймі була розроблена інструкція польському послові до Швеції Г.Каназілію, котрий мав підготувати ґрунт для укладання мирного договору та антимосковського союзу[17]. Він повинен був також розвідати інформацію про укладання шведсько-московської ліги і перешкоджати її утворенню[18]. Прибувши у Швецію перед самим відреченням королеви Христини від престолу, він був затриманий до часу обрання Карла X Густава. Дотепер ще не з'ясовано, яке завдання Г.Каназілій мав виконати у Стокгольмі[19], але відомо, що він подавав протест шведському урядові, що під час обрання шведського короля після абдукації Христини не були враховані інтереси польської гілки Ваза, найбільш спорідненої династичними зв'язками зі шведським престолом. У літературі можна зустріти твердження про самолюбиву впертість Яна Казимира, яку він проявляв при збереженні за собою шведських королівських титулів[20]. Тут, як видається, справа не лише в тому, що відречення Яна Казимира від прав на шведську корону не розв'язало б протиріч між польським та шведським урядами. В історії уже був інцидент, коли діти Сигізмунда III під час обрання Володислава IV королем у 1632 р.

---

[16] *Pufendorf S.* Op. cit. — P. 38.

[17] *Walewski A.* Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). — Kraków, 1866. — T. 1. — S. 52-53; *Заклинський К.* Зношення козаків зі шведами і з князем Юрієм Ракочим II // Справозданє дирекції ц.к. гімназії академічної у Львові за р. шк. 1882/1883. — Львів, 1883. — С. XXIII; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 57; *Carlson F.F.* Op. cit. — T. IV. — S. 34; *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus Suecis libri XXVI. — S.l., 1686. — P. 1042.

[18] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 162. — Doc. 3762 (авізи з Братіслави, 27 березня 1654 р.);— P. 173. — Doc. 3770 (авізи з Мілану, 22 квітня 1654 р.).

[19] *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 58.

[20] *Konopczyński W.* Polska polityka baltycka // Roczniki historyczne. — 1927. — R. III. — S. 162; *Kubala L.* Wojna Szwecka w roku 1655 i 1656 (Szkice historyczne, ser. IV). — Lwów, 1913. — S. 21.

мали намір сісти на престол в обидвох королівствах. Про це писав королевич Володислав до австрійського імператора Фердинанда II, шукаючи його посередництва у тому, щоб отримати шведську корону, а польську відступити своєму молодшому братові, пізнішому королю Янові Казимиру[21].

При тій нагоді, що виникла під час шведського міжкоролів'я 1654 р., подібні розрахунки Яна Казимира на користь брата Карла Фердинанда могли заявити про себе з такою ж силою, як і двадцять років перед тим. Серед наукових досліджень про це зустрічаються лише побіжні звістки, наприклад, у праці А.Валєвського ("...Ян Казимир не погоджувався на те, [щоб зректися прав на шведську корону,] а ще сильніше цьому противився князь Карл Фердинанд"[22]) або Л.Кубалі ("...Ян Казимир, якщо [не] міг перенести на себе [шведську корону, то вимагав,] щоб шведське королівство лишилося у руках його найближчих родичів..."[23]). У такому контексті стає зрозумілим протест Г.Каназілія, а його пропозиції стосовно формування антимосковської ліги зі Швецією були приречені на поразку, що й говорив йому на прощальній аудієнції канцлер А.Оксентіерна[24]. Пізніше, коли у липні 1654 р. шведський посол Й.Кох прибув до Варшави, то йому сказали, ніби Каназілій вчинив цей протест, не маючи на нього ніяких повноважень. Але Кох розумів, що ці новини надумані[25]. Під датою 20 квітня 1654 р. А.Радзивіл дійсно записав у своєму щоденнику, що у Польщі відбулася нарада з приводу того, що Христина оголосила на червень засідання

---

[21] *Szelągowski A.* Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV. — Kraków, 1907. — S. 37 (меморіал дітей Сигізмунда III для імператора Фердинанда II, 1632 р. Фердинанд II був їхнім рідним дядьком: його сестра Констанція була дружиною Сигізмунда III); *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. I. — С.141 (прим. 1).

[22] *Walewski A.* Op. cit. — T. 1. — S. 57.

[23] *Kubala L.* Op. cit. — S. 24.

[24] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 32 ("De foedere adversus Moscos praematurum nunc esse verba facere").

[25] Там же. — P. 33-34 ("Warsaviae rumor erat, Canasilium injussu Joannis Casimiri in Svecia adversus successionem Caroli Gustavi protestationem interposuisse; id quod ab inimicis Canasilii conflctum Kochius post intelligebat").

сейму у Стокгольмі, де відречеться від престолу[26]. Не виключено, що саме на цій раді могли обговорювати, як використати Швецію у династичних планах Речі Посполитої.

Швеція ж відправила до Варшави та Прусії своїх послів, котрі мали завдання більше агентурного і розвідувального характеру, ніж дипломатичного, хоча офіційно вони повинні були повідомити Яна Казимира про входження нового короля Карла X Густава на престол[27].

Найбільше непорозуміння між польським та шведським урядами зачіпало проблеми Прусії: у Стокгольмі нове підданство України пов'язували з можливостями захоплення у Польщі пруських територій[28]. Російський посол натякав на це Христині наприкінці 1653 р. у Стокгольмі, пропонуючи з'єднатися з українським гетьманом і бранденбурзьким курфюрстом проти поляків[29]. У квітні 1654 р. серед оточення московських воєвод у Києві говорили, ніби шведи готуються виступити проти польського короля з тої причини, що він не хоче поступитися титулами, а також курляндськими і пруськими землями[30]. Натомість, у Речі Посполитій ходили чутки, ймовірно, розповсюджувані шведськими агентами, що Ян Казимир має намір укласти мир із Карлом Густавом, відступивши йому Прусію[31]. Така інформація, звичайно, не мала під собою реального ґрунту.

У науці вже давно виробився погляд, що приготування шведів у 1654 р. велися проти Прусії, особливо

---

[26] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 200.

[27] *Walewski A.* Op. cit. — T. 1. — S. 53; *Kubala L.* Op. cit. — S. 16-17; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 79, 82-86. Лист Карла Густава до Яна Казимира від 3 липня 1654 р. див.: Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 595.

[28] *Carlson F.F.* Op. cit. — T. IV. — S. 33 (прим. 2); *Kubala L.* Op. cit. — S. 16.

[29] *Carlson F.F.* Op. cit. — T. IV. — S. 33 (прим. 2).

[30] РДАДА. — Ф. 210: Розрядний приказ. Стовпці Сівського столу. — № 153. — Арк. 8-9 (допит у Києві білоруса Г.Васильїва, 26 квітня (6 травня) 1654 р.).

[31] *Piwarski K.* Dzieje polityczne Prus Wschodnich 1621-1772. — Gdynia, 1938. — S. 36.

після обрання Карла X королем[32]. Значною мірою така агресивність шведських планів була підкріплена тим, що поляки почали вести з голландцями переговори, котрі мали антишведський напрямок.

С.Пуфендорф зазначає, що ініціатива переговорів виходила з Голландії[33]. Їхню причину слід шукати у коренях балтійської політики зацікавлених держав. Протестантські країни цього регіону розділилися на два блоки: з одного боку, Англія і Швеція, з іншого — Голландія і Данія. Власне переговори, які Кромвель почав з Христиною наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. через свого агента Вайтлока, для Англії мали мету збалансувати голландсько-датські сили союзом зі Швецією[34]. Натхненники протестантської ліги вбачали у такому союзі тверду запоруку успішної боротьби з католицькими державами[35].

Англо-голландська війна ще не була завершена і, враховуючи голландсько-шведську конкуренцію у балтійській торгівлі[36], ліга Англії зі Швецією розцінювалася в Амстердамі відверто ворожою. Зокрема, зміцнювалася позиція англійського протектора і шведського

---

[32] *Заклінський К.* Вказ. пр. — С. XXII; *Kubala L.* Op. cit. — S. 15,16; *Robertson M.* Introduction // Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656 (Ed. by *M.Robertson*). — London, 1988. — P. 11; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 59.

[33] *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1036 ("Igitur provincia Hollandia, ac imprimis Amsterdamensis civitas, Polonicum ministrum Byaeum stimulabat, ut super foedere cum Polonia conscinuando, Ordines Generales urgeret, quo id mature cum Ordinibus Poloniae, quorum conventus brevi habendus erat [9 червня], communicari possit"). С.Мічульський прийшов до такого висновку на підставі кореспонденції Я.Лещинського: *Miczulski S.* Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdański. — Cdańsk, 1961. — T. XIX/XX (za p. 1960-1961). — S. 411.

[34] *Abbott W.C.* Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1945. — Vol. III (1653-1655). — P. 96; *Bowman J.* Protestant Interest in Cromwellian's Foreign Relations. — Heidelberg, 1900. — P. 15.

[35] *Дяденков М.Ф.* Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. — 1948. — № 3. — С. 32 (про заходи Я.Коменського та його родини в агітації за англійсько-шведський союз); *Makkai L.* The Hungarian Puritans and the English Revolution // Acta historica. — Budapest, 1958. — Vol. V. — № 1-2. — P. 33 (посередництво Я.Коменського при укладанні англійсько-трансільванського союзу).

[36] *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1033.

короля у Зундській протоці на противагу Голландії та Данії[37]. Крім того, Об'єднані Провінції ще пам'ятали, як Густав Адольф брав податки з районів південного узбережжя Балтійського моря, що не належали до Швеції. Починаючи зміцнювати свою армію, королівський двір у Стокгольмі і на цей раз міг використати таке джерело поповнення порожньої державної скарбниці: подібні наміри Карл X виношував у другій половині 1654 р.[38]

Для Фрідеріка III така ситуація була особливо загрозливою з огляду на велику ймовірність вторгнення шведських військ у датські володіння[39]. Як відомо, ця можливість не виключалася ще наприкінці грудня 1654 р.: серед урядових кіл у Стокгольмі була впливова партія, котра агітувала за війну проти Данії. У хроніста можна знайти віддалений натяк, що на ініціативу Голландії укласти лігу з поляками Фрідерік III також мав свій вплив: після того, як шведи почали вести переговори з Англією, голландці "...не тільки пов'язали себе порадами Данії, але й готували новий договір з Польщею для врівноваження сил, які після союзу з Англією могли б обернутися на користь Швеції"[40].

Польський резидент в Амстердамі де Бие мав завдання від Яна Казимира підтримувати контакти з магістратом Гданська, бранденбурзьким електором Фрідріхом Вільгельмом та Фрідеріком III[41]. Не виключено, що датчани піднімали перед Яном Казимиром цю справу у Варшаві, обстоюючи антишведську лігу[42], яка

---

[37] *Bowman J.* Op. cit. — P. 14.

[38] *Robertson M.* Op. cit. — P. 9-10.

[39] *Kubala L.* Op. cit. — S. 18; РДАДА. — Ф. 229: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 41,74 (відписка з Новгороду шведського ковеля, 17 (27) липня 1654 р.: "...слух проносится, что свейский король хочет итти против дацкого короля").

[40] *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1033 ("Et cum viderent Suecos firmandae suae navigationi Anglorum amicitiae se adplicare, ipsi [голландці] non modo Dani rationibus se innectebant, sed, et novum cum Polonis foedus meditabantur, librandis viribus, quae ex Anglicana societate Sueciae accedere possent").

[41] *Він же.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 36.

[42] РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — № 153. — Арк. 129 (інформація у чонця Діонізія, котрий приїхав до Орші з Варшави, про

спочатку мала носити торговельний характер. Восени 1654 р. шведський посол до Прусії Майєр Лілієнталь повідомляв новини про листи з Данії до польського короля у питаннях торгівлі[43].

Треба, однак, зауважити, що шведський уряд, зі слів канцлера А.Оксентіерни, наприкінці 1654 р. не мав ніякої інформації про ймовірні військові приготування датчан на Балтиці в союзі з Голландією та Польщею. Обережна політика, котру змушений був проводити Фрідерік III, очікуючи шведського вторгнення, не йшла так далеко: "Інтереси короля Данії, — говорив канцлер у грудні 1654 р. на засіданні шведського рікстагу, відповідаючи на аргументи Христофора Бонде про небезпеку для Швеції від польсько-датської військової угоди, — подібно, як і наші, полягають у тому, щоб тримати всі іноземні військові кораблі поза межами Балтики"[44].

Голландські пропозиції, передані резидентові Яна Казимира в Амстердамі, зводилися до 16 пунктів[45]. Тут зверну увагу лише на найголовніші з них, що мають відношення до нашої теми: трактат постановлював оборону торгових інтересів Голландії та Речі Посполитої на Балтиці і в протоці Ла Манш; у разі вторгнення котроїсь із країн у польські землі, Об'єднані Провінції брали зобов'язання виставити 20 (п. 2) або 40 (п. 4) кораблів військового флоту; якщо б хтось напав на Голландію, то Ян Казимир, зі свого боку, мав виплатити суму, рівнозначну наймові двадцяти кораблів — 427.500 талярів; ні Голландія, ні Польща не могли б укласти договір зі своїм ворогом без обопільної участі у переговорах; даний текст мав би також підписатися магістратом м. Гданська.

Не виключено, що такий трактат на перспективу міг разповсюджуватися і на інші країни — Данію, Бранден-

---

приїзд до польської столиці посольства з Данії. Допит о. Трифілата у Києві 1 (11) травня 1654 р.).

[43] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 38.

[44] Sweden as a Great Power / Ed. by *M. Robertson.* — New-York, 1968. — P. 164.

[45] *Miczulski S.* Op. cit. — S. 398-399.

бург, Курляндію[46]. У квітні 1654 р. ці умови були вже готові і Миколай де Бие повіз їх у Варшаву[47]. У тому ж місяці шведські розвідники вже мали про них відомості та інформували королеву про пункти пропозицій Об'єднаних Провінцій Янові Казимиру, котрі Христина вважала спрямованими проти Швеції[48]. Тому влітку 1654 р. польсько-голландські переговори виказувалися послові Речі Посполитої у Стокгольмі як доказ ворожого ставлення Яна Казимира до Швеції, а у грудні того року слугували одним із аргументів на користь вторгнення Карла X у коронні землі[49].

У червні де Бие прибув на варшавський сейм. З Амстердама з ним могли також відправитися якісь голландські представники, котрі мали б репрезентувати угоду у Варшаві. Про це є запис у щоденнику А.Радзивіла під датою 23 червня[50]. Реакція поляків на таку пропозицію Генеральних Штатів, залишається невідомою, але з того, що договір так і не був укладений, видно інертність коронного уряду та його незацікавленість передчасно втручатися у балтійський конфлікт[51].

Інша справа, котру де Бие міг зондувати в Амстердамі, — це спроби вплинути через Голландію на англійського протектора, щоб здійснити напад

---

[46] Там же. — S. 401. Про цей трактат, зокрема, див.: *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1034 (20 кораблів і сума 427 тис. талярів); *Nowak T.* Op. cit. — S. 114-115; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 56; *Robertson M.* Introduction. — P. 11 (кількість кораблів 20 або 40).

[47] *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1034; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 60 (прим. 134).

[48] *Pufendorf S.* Commentariorum de rebus... — P. 1034; *Miczulski S.* Op. cit. — S. 414.

[49] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 32, 43; Sweden as a Great Power. — P. 164 (дебати у рікстазі, грудень 1654 р.).

[50] Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 203-зв. ("Comparuit etiam legatio ab Hollandis, qui nobiscum coujunctionem armorum promittebant"). Дату приїзду де Бие близько 23 червня 1654 р. прийняв Л.В.Заборовський: *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 60 (прим. 134, без покликання). У С.Мічульського — кінець травня або початок червня: *Miczulski S.* Op. cit. — S. 397-398.

[51] *Miczulski S.* Op. cit. — S. 407; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 57.

військового флоту О.Кромвеля на Архангельськ[52]. Наприкінці осені 1654 р., як побачимо далі, цей резидент отримав таке завдання у своїй невдалій місії до Лондону.

У кількох відписках у Москву дійсно є згадки, що Англія у першій половині 1654 р. готувала військову ескадру, щоб висадити її в Архангельську. Про це повідомляв новгородський воєвода Яків Буйносов-Ростовський. Йому говорив коливанець Кордт Мислер, що той отримав лист із Гданська від якогось торговця з порадою не купувати в Архангельську ніякого товару, бо писали з Англії, ніби Кромвель збирається вислати сто кораблів і пограбувати архангельський порт: "А шведським торговцям, — повідомляв воєвода, — буде велике добро від того, що біля міста розорять торгівлю, щоб усі товари ішли через їхню землю"[53]. На додаток до цього повідомлення новгородського воєводи маємо новини від англійця Гебдона з його допиту у Посольському приказі 17 (27) липня 1654 р. Той повідомляв, що Кромвель відправив 25 кораблів, "...щоб перешкодити торгівлі у місті Архангельську і перешкодити ходу голландських, гамбурзьких та з інших земель кораблів. Чи дійсно це сталося чи ні, ... [Гебдон] не відає"[54].

З.І.Рогінський зазначав, що "...подібні новини систематично роздували англійські роялісти в Москві"[55]. Але, не зважаючи на те, що роялісти були найбільше зацікавлені у погіршенні стосунків протектора з московським царем, і навіть на те, що ця опозиція справді робила якісь конкретні кроки для занепаду становища кромвелівської Англії на міжнародній арені, навряд чи можна обмежитися таким поверховим поясненням ситуації, що склалася з архангельською торгівлею. Для балтійських країн порт в Архангельську справді залишався вразливим місцем. У звітах шведського резидента в Москві Родеса Карлові X також є інформація, котру

---

[52] *Miczulski S.* Op. cit. — S. 408 (прим. 37).

[53] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 50-51, 70-71 (липень, 1654 р.). Повністю це місце з документу вже друковане: *Рогинский З.И.* Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. — 1958. — № 5. — С. 75.

[54] Там же. — Арк. 55-56; *Рогинский З.И.* Вказ. пр. — С. 75.

[55] *Рогинский З.И.* Вказ. пр. — С. 75.

отримали у Ліфляндії, датована тим самим періодом, що й новини новгородського воєводи і Гебдона. Згідно з цими відомостями, за мисом Норд-Кепом (Nordcap) стали 25 англійських кораблів, "...і, ймовірно, мають злі наміри щодо архангельського ярмарку, [а саме: бажають] здійснити на нього напад"[56]. У тій самій архівній одиниці зберігання "Малоросійських справ", якою користувався З.І.Рогінський, залишилась не поміченою і не проаналізованою істориком новина того ж Я.Буйносова-Ростовського з допиту новгородця Максима Воскобойникова, котрий повернувся з-за кордону. Останній чув від торгових людей, що "...англійські кораблі, які були відправлені на архангельський шлях у Велике море, повернулися назад в англійську землю"[57].

Усі ці джерела різноманітного походження не можна пояснити виключно впливами роялістів на суспільну думку того часу. Ми бачимо, що 25 військових кораблів справді були відправлені з Англії, і невдовзі вони повернулися назад з нічим. Чи це було зроблено проти Архангельська, як говорять наведені донесення та звіти? Цілком можливо, хоча перелічених фактів не достатньо для остаточного висновку. В усякому разі, подібні розмови про висадку англійського війська досить серйозно сприймалися московським урядом: у Вологду і в Архангельськ були послані відповідні розпорядження про укріплення портів та фортець[58]. Оборонні заходи в Архангельську 1654 р. проводилися саме у зв'язку з чутками про напад О.Кромвеля, котрого сподівалися у місті[59].

Найбільше у цьому, крім шведів, були зацікавлені поляки. На листопадовому сеймі у Гродно була вироблена інструкція послові до Англії згаданому Миколаєві де Бие, де ставилося найголовніше завдання вплинути на Кромвеля, щоб той відправив до Архангельська свій флот і допоміг в організації оборони прибережної лінії

---

[56] *Курц Б.Г.* Состояние России в 1650-1655 г. По донесениям Родеса. — М., 1914. — Док. 35. — С. 238 (донесення від 30 липня 1654 р.).

[57] РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 165 (відписка воєводи цареві, 29 липня (9 серпня) 1654 р.).

[58] *Курц Б.Г.* Вказ. пр. — Док. 35. — С. 238.

[59] *Рогинский З.И.* Вказ. пр. — С. 76.

Прусії[60]. Лист від Яна Казимира до англійського протектора датований з Гродно 30 листопада 1654 р.[61] У тексті немає нічого особливого, крім запевнення у дружніх почуттях польського короля до Кромвеля та сподівання, що останній не забариться дати послові аудієнцію, виразивши свою зичливість до Речі Посполитої. Насправді все було інакше. Прочекавши безрезультатно кілька місяців у Лондоні, де Бие повернувся в Амстердам під тим приводом, що він хоче відвідати свою сім'ю[62]. "Я впевнений, — писав шведський резидент при англійському дворі до свого короля, — що за теперішніх обставин він [де Бие] має більше шансів зробити щось добре для Польщі в Голландії, ніж мав би можливість тут. Він сам говорив мені, [коли приїхав,] що сподівається залишитися тут на 4-5 тижнів, але попри всі надії, чекав 15 тижнів..."[63].

У таких міжнародних умовах Україна шукала своє місце на політичній карті світу. І.Крип'якевич висловив міркування, що основу північної експансії Богдана Хмельницького у Білорусію, яка розпочалася 1654 р., складала не тільки культурна близькість двох народів. "Справжню, глибшу причину, — писав історик, — віднаходимо щойно в акті союзу зі Швецією, складеного Іваном Виговським 16 жовтня 1657 р., хоч і підготовленого Хмельницьким. Козацька держава застерігає собі

---

[60] Там же; Swedish Diplomats at Cromwell's Court. — Dok. 8. — P. 58 (шведський резидент П.Койет до Карла X, 30 квітня 1655 р.); *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция... — С. 258. А.Радзивіл записує у щоденнику про відправку посла до Англії в інформації за жовтень 1654 р., причому ототожнює його з послом до Швеції: Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208-зв.

[61] Краків. Бібл. ПАН, відділ рукоп. — Теки Лондонські. — Од. зб. 8211. — Арк. 33-34-зв. (латинський текст та англійський переклад. Український переклад див.: *Вішар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657. — Лондон, 1960. — С. 11).

[62] Swedish Diplomats at Comwell's Court. — Dok. 23 (П.Койет до Карла X, 22 червня 1655 р.).

[63] Там же; *Jasnowski J.* England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries (Political Relations) // Polish Sciense and Learning. — London etc., 1948. — № 7. — P. 51, 52-53.

тут володіння на землях від ріки Березини до границь Прусії і — право на свобідні *торгівлі через Прусію*[64] із Швецією. Таким чином на Білу Русь справляли Україну *торгові інтереси*, бажання добитися до Балтійського моря"[65].

Звичайно, проблема торгівлі Війська Запорозького зі Швецією була похідною від головної мети українсько-шведських переговорів — укладання політичного альянсу з королевою Христиною (пізніше з Карлом X) проти Речі Посполитої. Як було видно, шведський уряд мав у цьому своє корисливе завдання: підтримуючи хаос у Короні, було дуже звабливо заволодіти деякими прибережними землями Польщі на Балтійському морі. При цьому справа шведських титулів Яна Казимира, хоча й відігравала певну роль, але відступала на другий план перед перспективою територіальних завоювань.

Ще у лютому 1654 р. агент Вісконті інформував австрійського імператора про активні стосунки України зі шведським урядом, маючи на увазі листування Б.Хмельницького, І.Виговського з Є.Радзейовським та Христиною, котре проводилося від початку 1650-х рр.[66] У червні того ж року до резиденції Б.Хмельницького прибув шведський посол о. Данило Калугер[67], виявляючи прихильність шведської королеви до антипольського курсу політики козацького гетьмана. Разом з ігуменом до Стокгольму від'їхав гінець від Б.Хмельницького[68].

---

[64] Виділення І.Крип'якевича.

[65] *Крип'якевич І.* "Відвічна вісь" України // Сьогочасне й минуле. — Львів, 1934. — Вип.1 — С.26-27.

[66] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Т. XII. — Док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 28 лютого 1654 р.) (далі — Жерела).

[67] Сам Данило говорив, що їхав дорогою через Стамбул: *Грушевський М.* Вказ. пр. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 910 (про цей епізод мовчить В.Бюркман: *Björkman W.* Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800 // Festschrift Georg Jakob zum siebzigsten Geburtstag. — Leipzig, 1932. — S. 11). Насправді — через Москву: *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 243.

[68] Тут не варто вдаватися до глибшого аналізу місії о. Данила, бо це посольство досить добре висвітлене в науці: *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 910-918; *Kubala L.* Op. cit. — S. 16; *Korzon T.* Historja wojskowości w Polsce. — Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. — T. II. — S. 345, 346;

Поза іншим, гетьман складав листовні зобов'язання перед шведським королем — в разі вторгнення останнього у Польщу не втручатися до тих місць що будуть завойовані Швецією[69].

Аналізуючи зв'язки України з північноєвропейськими державами, потрібно звернути увагу на ще одну тему, дещо контроверсійного характеру, а саме — згадку про відомий титул Б.Хмельницькому у листі з Англії, текст котрого не зберігся. Історіографія цього питання дуже різноманітна і заслуговує на те, щоб згадати про неї бодай у кількох рисах.

У наукових працях, здебільшого, піднімалися дві проблеми: по-перше, чи міг це бути лист від О.Кромвеля до козацького гетьмана? По-друге, чи взагалі могли щось подібне писати з Англії Б.Хмельницькому, і якщо так, то коли?

Вперше публікацію цього титулу помістив у "Киевской Старине" О.Лазаревський, переконаний у тому, що Олівер Кромвель вів листування з Богданом Хмельницьким[70]. Але ще перед тим, як з'явилася ця стаття, про лист англійського протектора згадував

Заборовский Л.В. Вказ. пр. — С. 58; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 383-385; *Grönebaum F.* Op. cit. — S. 23, 139 (прим. 132). В останній праці є згадка, що базується на тенденційній російській посольській реляції, ніби Данило Калугер був шведським шпіоном. Ця реляція друкована у М.Грушевського: *Грушевський М.* Вказ. пр. — К., 1937. — Т. X. — С. 144. У В.Степанкова див. думку про те, що у першій половині 1657 р. Д.Калугер уже не мав довіри в українського уряду (*Степанков В.С.* Становлення розвідки і контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії української розвідки і контррозвідки. — К., 1994. — С. 84). Принагідно згадаю ще дослідження Д.Олянчина про цього дипломата на підставі рукописів берлінського, кенігзберзького, стокгольмського архівів. Монографія під тит. "Данило Грек-Олівеберг, посол гетьмана Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава і бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма" (інша назва, запропонована видавництвом: "Дипломатична діяльність Данила Калугера" — 9 друк. арк.), була загублена під час війни. Про неї див.: *Олянчин Д.* З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наукові Записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1985-1986. — Ч. 8. — С. 132, 148-150 (листи до Д.Олянчина від М.Кордуби, Ф.Бабінґера та ін., 1934-1943 рр.).

[69] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 46 (§ 60).

[70] *Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская Старина. — 1882. — Т. 1. — С. 212.

П.Буцинський на підставі польської анонімної хроніки середини XVII ст., датуючи його початком 1650-х рр.[71]

На початку XX ст. висновки про зв'язки О.Кромвеля з Україною під час Хмельниччини підтримав І.Крип'якевич у популярних статтях: "...навіть з далекої Англії надіслав Кромвель лист, повний чемностей і компліментів"[72]. Пізніше вчений, використовуючи "Титул від англійців, даний Хмельницькому..." з рукопису казимирського райці Мартина Голінського під 1649 р., висловлював припущення, що автором незбереженого листа був саме О.Кромвель[73]. Тут же історик услід за О.Лазаревським повторив публікацію цього документа[74]. Під час впорядкування другого, посмертного, видання цієї монографії, думки І.Крип'якевича з приводу зв'язків Англії та України з якоїсь причини залишилися випущені[75].

Чи не першим, хто заперечував безпосередні зв'язки козацького гетьмана з англійським протектором був І.Борщак[76]. Згідно з Л.Винаром, І.Борщак мав переконання, що підставою до легенди було порівняння О.Кромвеля з Б.Хмельницьким у французькій праці

---

[71] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 91. Критична репліка з цього приводу про неточність цитати історика: *Антонович В.* [рец. на:] Буцинский П. О Богдане Хмельницком // Киевская Старина. — 1882. — Т. 5. — С. 422.

[72] *Крип'якевич І.* Посли на дворі Хмельницького // Діло. — 1910. — Ч. 95 (30 квітня); *Він же.* Починн української дипломатії // Там же. — Ч. 13 (19 січня).

[73] *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — К., 1954 (1-е вид.). — С. 398-399.

[74] Там же; ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/II. — Арк. 235 (І.Крип'якевич використав саме цей список). У пізніших наукових працях цитату І.Крип'якевича використовували З.І.Рогінський, Б.Ф.Поршнєв, Д.Наливайко та ін. вчені (див. далі).

[75] *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990 (2-е вид.). — С. 158. Порівн.: с. 334-380, 399-410 (1-е вид.) і с. 224-253, 253-281 (2-е вид.); с. 381-398 (1-е вид.) і с. 148-158 (2-е вид.).

[76] *Borschak E.* Early Relations between England and Ukraine // The Slavonik and East European Review. — 1931. — Т. 10. — № 28-29. Мені, на жаль, не вдалося віднайти це видання, тому я користувався анонімним рефератом статті: Англія й Україна в минулому // Діло. — 1931. — Ч. 175 (7 серпня).

П.Шевальє[77]. Зі свого боку, зауважу, що це малоймовірно, бо відомості про кореспонденцію О.Кромвеля з Б.Хмельницьким були у польських сучасників. Наприклад, згадана анонімна польська хроніка, використана П.Буцинським, передає місце таким чином: "Принесли лист від бунтівника англійців Олівера Кромвеля, котрий називає себе протектором Великобританії, написаний до Хмельницького тими словами: "Богданові Хмельницькому, фундаментові руської віри, бичеві поляків, викорінювачеві папських блудів etc., etc."[78]. У польському суспільстві XVII ст. ця тема була предметом іронії[79].

Декілька праць з історії англійсько-українських взаємин в роки Визвольної війни українського народу присвятив Л.Винар. Історик підтримав міркування І.Борщака, що тут маємо справу більше з тогочасною легендою, аніж з документальним фактом. Зокрема, вчений зробив помічення, що транскрипція прізвища козацького гетьмана у заголовку листа відрізняється від тої, котру вживали в Англії[80]. Але сам дослідник не надає цьому значення переконливої аргументації: "Можливо, Голінський особисто виправив помилкову англійську транскрипцію"[81]. На думку автора, "титул, наданий Богданові Хмельницькому у "листі Кромвеля", не є типовий

---

[77] *Vynar L.* The Question of Anglo-Ukrainian Relations in Middle of Seventeenth Century // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. — 1958. — Vol. VI. — № 3/4. — P. 1416. Див. також замітку про англійський переклад праці П.Шевальє (вид. 1672 р., Е.Бровн): *Вінар Л.* Англієць про Україну в XVII сторіччі // Україна. — Париж, 1953. — Ч. 10. — С. 824-828.

[78] Pamiętniki za panowania Zygmunda III, Władysława IV i Jana Kazimierza. — W., 1846. — T. II. — S. 235.

[79] Див.: "Notata anecdotum do historyi polskiej...": "Chmielnicki z Kromwelem koresponduje. Nigdy nie chce ufać Polsce. Pijak gorzałczany. Szyk jego z mogiły. *Boże ne pomahaj ni tii, ni tii storoni*" (Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody Ruskiego. — Lwów, 1862. — S. 81). Виділення курсивом у документі.

[80] *Vynar L.* Op. cit. — P. 1414. Ця стаття була скорочена редакцією. Її повний вигляд див.: *Вінар Л.* Зв'язки Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // Визвольний шлях. — Лондон, 1959. — Ч. X. — С. 1121-1128; *Вінар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — 22 с.

[81] *Vynar L.* Op. cit. — P. 1414.

для Кромвеля...", "...лист у записках Голінського не був писаний Кромвелем"[82].

Вчений також подає деяку історіографію цієї проблеми і зауважує, що Н.Полонська-Василенко, митрополит Іларіон, М.Шелухін, Ю.Вернадський сприймали факт листування Б.Хмельницького з О.Кромвелем за достовірний, натомість О.Оглоблин його заперечував[83].

На противагу Л.Винарові про стилістику письма можна навести протилежні міркування Д.Наливайка: "Абсолютно безсумнівним є те, що це послання, розпочате в характерному пуританському стилі, сповненому суворої біблійної патетики, прийшло до Хмельницького з революційної Англії"[84]. Зазначаючи, що пошуки листа в Україні і за кордоном були безрезультатними, дослідник залишає відкритою справу авторства О.Кромвеля[85].

Анонімний український історик пов'язував налагодження контактів Англії та України з фігурою Яна Амоса Коменського, котрий якраз у 1650-х рр. робив багато для організації антикатолицького союзу: "...можна припустити, що саме за посередництвом ученого та його співробітників мала місце спроба налагодити безпосередні зв'язки Олівера Кромвеля з Богданом Хмельницьким"[86].

Недавно подібну думку висловили В.Смолій та В.Степанков: "Симптоматично, що в 1649 році керівництво Англії (не виключено, що сам Олівер Кромвель) звернулося із відозвою до українського гетьмана, як союз-

---

[82] Там же. — P. 1414, 1415.

[83] *Вінар Л.* Зв'язки Англії з Україною... — С. 1123.

[84] *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 209.

[85] Там же. — С. 208-209.

[86] *Я.І.* Ян Амос Коменський і Україна // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 129-131.

ника у боротьбі із спільним ворогом"[87]. Аналогічний погляд зустрічаємо у луцького історика В.Пришляка[88].

З російських досліджень можна виділити статтю З.І.Рогінського, де автор висловлював своє ставлення до титулу, даного Б.Хмельницькому англійцями, як до початку справжнього, але не збереженого послання від О.Кромвеля[89]. Його висновки підтримав Б.Ф.Поршнєв[90]. Як суттєвий доказ на користь своїх міркувань обидва вчені наводили той факт, що відомості про кореспонденцію англійського протектора та українського гетьмана можна зустріти у праці польського канцлера Яна Станіслава Яблоновського: "Про листування між Хмельницьким і Кромвелем згадує, між іншим, і такий добре обізнаний діяч Речі Посполитої, як великий коронний канцлер Ян Станіслав Яблоновський (1669-1731)"[91], "...важливо, що про листування Хмельницького з Кромвелем згадується й у пізнішому творі великого коронного канцлера Яна Станіслава Яблоновського"[92].

При цьому можна виділити один курйоз. Складається враження, що Б.Ф.Поршнєв, довіряючи авторитетові З.І.Рогінського, не перевіряв його покликання і не мав у руках твору Яна Яблоновського. Насправді коронний канцлер нічого не писав про Кромвеля та Україну, а місце, котре використовує З.І.Рогінський, — додаток до "Pamiętnika...". Цей додаток, власне, і є тою колекцією анекдотів, про котру згадувалося під тит. "Notata anecdotyczne do Historyi polskiej..."[93]. Отож, тут маємо справу

---

[87] *Смолій В., Степанков В.* Гетьман Богдан Хмельницький та його доба (Англійська й українська революції — дві найвизначніші європейські події середини XVII століття) // Молода Галичина. — 1995. — № 111 (23 вересня).

[88] *Пришляк В.* Великий гетьман і Волинь // Волинь. — 1995. — № 145 (23 грудня).

[89] *Рогинский З.И.* Вказ. пр. — С. 77.

[90] *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция... — С. 259, 263.

[91] *Рогинский З.И.* Вказ. пр. — С. 77 (покликання на: Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego... — S. 81).

[92] *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция... — С. 259 (без покликання але під впливом З.І.Рогінського: "Вслед за З.И.Рогинским я склонен считать этот отрывок из документа подлинным").

[93] Див. прим. 79.

з тим випадком, коли два авторитетні у галузі вивчення міжнародних відносин середини XVII ст. дослідники зробили серйозний академічний висновок на підставі польського середньовічного дотепу.

На жаль, необхідно констатувати негативне явище, коли тема "Богдан Хмельницький та Олівер Кромвель" дуже часто використовується сьогодні з невиправданим популізмом[94] або й навіть з їдкими та злими зауваженнями[95].

З такого загального історіографічного огляду ми бачимо, що вже більше ста років учені виявляють велике зацікавлення зв'язками Б.Хмельницького з Англією, а з О.Кромвелем, зокрема. Звичайно, велика спільність інтересів англійського протектора та українського гетьмана у зовнішній політиці наводить на думку, що між цими фігурами, потрясителями Західної і Східної Європи середини XVII ст., мав бути якийсь зв'язок. Такий привабливий висновок підкріплюється тогочасними польськими відомостями різного типу. Але треба визнати, що жодна з них не може бути переконливою, а гіпотетичні міркування залишаються дуже непевними. Слід зазначити, що в англійських виданнях "Листів та промов Олівера Кромвеля" також нічого не згадується про його кореспонденцію з Богданом Хмельницьким[96]. Тому до тих пір, поки не будуть віднайдені якісь, бодай незначні, але достовірні факти, тут нічого певного сказати не можна, і ця тема й надалі буде мати фантастичне та легендарне забарвлення.

---

[94] *Продум М.* Нація золотих комірців. — Тернопіль, 1994. — С. 75.

[95] "Нині чомусь більше довіряють оцінці, яку дав Хмельницькому Олівер Кромвель, котрий жив за тридев'ять земель і був заклопотаний не вивченням політичного становища у Речі Посполитій, а тим, як швидше скрутити в'язи своїм ворогам. [...] Де вже Шевченкові тягатися з Кромвелем, який удостоїв гетьмана титула "імператор запорозьких козаків" (*Горошко С.* Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 251). Відгук на цю статтю див.: *Федорук Я.* Новий Равіта-Гавронський з Переяслава // Ратуша. — 1993. — № 93 (16 вересня).

[96] *Carlyle T.* The Works of ... in Thirty Volumes. — London, [s.d.]. — Vol. 6-9 (Cromwell's Letters and Speeches); *Abbott W.C.* Op. cit. — Cambridge, 1937-1949. — Vol. I-IV.

Тим часом, військові успіхи українсько-російської армії у Білорусії та Литві викликали помітне занепокоєння у Стокгольмі. Потрібно підтримати обережне міркування Л.В.Заборовського, що у Москві з розв'язанням війни з польською Короною "...надіялися на часткове вирішення балтійської проблеми"[97]. Принаймні самі шведи так вважали: після повного завоювання Польщі була небезпека, що Олексій Михайлович розпочне війну з Карлом X[98]. Таку саму агітацію, треба зауважити, традиційну для дипломатії Речі Посполитої[99], проводив у Варшаві коронний канцлер С.Корицінський перед послом Й.Кохом[100]. Про ці ж побоювання шведів свідчив у Москві полковник Юрій Кит, розвідавши про них від генерал-губернатора Ліфляндії Густава Горна: "...як тільки царська величність заволодіє Польською державою, то [, як вважають шведи,] і шведській землі буде тісно"[101].

Через це важливим завданням стокгольмського уряду було загородити Росії шлях до Балтійського узбережжя і добитися від Москви підтвердження миру та приязні. З тим у серпні була розроблена інструкція шведському гінцеві до Олексія Михайловича Удде Едлові, котрий прибув у Москву у січні 1655 р.[102] Так само шведські посли в Курляндію на початку 1655 р. передали найголовніше завдання для Густава Горна не допустити московського царя до Балтійського моря і не

---

[97] "Правильное остановиться на этой осторожной формулировке, ибо нет никаких данных о планах прорыва русской армии к берегам Балтики в 1654 г. [...] Утверждения о намерении Алексея Михайловича уже в то время бороться за возвращение позиций России на Балтике... не подтверждаются фактами" (*Заборовский Л.Б.* Вказ. пр. — С. 71, 106 (прим. 7)).

[98] *Carlson F.F.* Op. cit. — S. 32; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 83, 110 (прим. 82).

[99] У напрямку турецької та австрійської політики були зроблені такі самі дипломатичні ходи.

[100] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 34.

[101] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 649 (далі — АЮЗР).

[102] *Nowak T.* Op. cit. — S. 97,115; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 79-80, 109.

дати йому укріпитися в Курляндії[103]. У грудні 1654 р. на засіданні шведського рікстагу відзначалося, що найбільшу небезпеку для країни слід очікувати від Росії[104]. Необхідно було перешкодити завоюванню цілої Польщі Олексієм Михайловичем[105].

Два місяці перед тим іноземні резиденти у Стокгольмі доносили, що польсько-шведська угода проти Москви була б цілком можлива, якщо Ян Казимир запропонує шведам вигідні умови для замирення[106]. На відомому вже нам сеймі у Гродно у листопаді 1654 р. для цього було розроблено інструкцію польському послові до Карла X, сандомирському стольникові Андрієві Морштину[107].

При виконанні Морштином своєї місії великі надії у Польщі покладали на посередництво французьких і пруських резидентів у Стокгольмі[108]. Причому було важливо, щоб військову лігу з Карлом X укласти без жодної проволоки, поки Литва не відпала повністю від Речі Посполитої. В інакшому разі перед шведами нелегко було утримати Прусію[109]. Тому досить влучне зауваження Л.Кубалі, що восени 1654 р. успішним наступом об'єднаного з татарами коронного війська С.Потоцького в Україну Ян Казимир хотів забезпечити собі сильні позиції на переговорах з Карлом X[110].

Але ще перед приїздом Андрія Морштина до Стокгольму шведський король висловлював свій сумнів, що той везе якісь конструктивні пропозиції для встановлення польсько-шведського договору: "...інші обхідні шляхи можуть покласти край переговорам", — говорив Карл X

---

[103] *Nowak T.* Op. cit. — S. 120; *Сапун Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 75.

[104] Sweden as a Great Rower. — P. 165 (виступ Магнуса де Ла Гардьє).

[105] Там же.

[106] *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 110 (прим. 82).

[107] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 648; *Wójcik Z.* Acta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki archiwalne. — W., 1957. — T. 5. — S. 68.

[108] *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 70.

[109] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/II. — Арк. 717 (новини від листопада 1654 р.).

[110] *Kubala L.* Op. cit. — S. 28; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 95.

бранденбурзькому послові Йоганові Ульріху Добринському[111]. У цих словах бачимо досить виразний, не позбавлений здорової оцінки, скептичний погляд шведського короля на проблему шведсько-польського миру: як і раніше, поляки продовжували легковажити цим.

Треба підкреслити, що залучення шведів до ліги проти Москви в опінії польського суспільства сильною мірою залежало від формування польсько-татарського союзу. Такий натяк можна зустріти у листі В.Семашка до волковийського хорунжого від 7 січня 1655 р.: турецький султан "...наказав ханові допомагати королю. Після того треба сподіватися, що [татари] незабаром [об'єднаються] зі шведами і швидко прийдуть проти Москви"[112]. Татарський гінець до Бранденбургії ще на початку 1654 р. мав повідомити курфюрста про антимосковську позицію Криму, домагаючись сприяння для Яна Казимира[113].

Можливість Яна Казимира отримати військову допомогу від кримського хана або турецького султана цікавила Карла X ще від часу вироблення інструкції Й.Кохові у липні 1654 р.: шведський посол мав завдання розвідати про це у польському середовищі[114]. Те саме повинен був зробити Майєр Лілієнталь під час свого побуту у Прусії[115].

Татарські гінці везли цілий пакет документів для Карла X від хана Мегмед Гірея, калґи Казі Гірея, нурадділа Адиль Гірея[116]. Також не виключено — від дру-

---

[111] *Pufendorf S.* De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni electoris Brandenburgici. — Berolini, 1695. — P. 246.

[112] РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 4. — Арк. 4.

[113] Головний архів давніх актів у Варшаві.— Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 45. — Док. 377: "Poseł do xiążecia Jemci Pruskiego od Chana Jemci idzie" (реляція Яна Шумовського, посла Яна Казимира в Семигород, 18 березня 1654 р.) (далі — ГАДА у Варшаві). З подібною місією, наприклад, через два роки був відправлений татарський посол від хана Мегмед Гірея до курфюрста Фрідріха Вільгельма з листом від 20 березня 1656 р. (Краків. Вібл. Чарторийських. — Од. зб. 1656-IV. — Арк. 213 (текст листа)).

[114] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 33.

[115] Там же. — P. 38 (його донесення).

[116] Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Verz. und beschr. von *K.V.Zetterstеen.* — Uppsala, 1945. — Dok. 153-158. —

жини Мегмед Гірея, візира Сефер Казі аґи та інших визначних фігур Криму[117]. Головним завданням цієї місії була агітація у Стокгольмі при королівському дворі за встановлення миру з Яном Казимиром, щоб спільними зусиллями виступити проти московського царя. При цьому Мегмед Гірей просив не тільки підтвердити мирний договір з Річчю Посполитою, але й прислати на допомогу Польщі шведські війська[118]. Ось як Сефер Казі аґа писав про це до польського канцлера С.Корицінського: "Тепер хан відправив посла до шведського короля, написавши до нього зичливий лист, котрий доносив: "Я уклав приязнь з нашим братом, польським королем. Якби він зажадав від вас на допомогу військо, то дайте йому допомогу та військо з огляду на нас"[119]. Не виключено, що Мегмед Гірей мав розрахунки на якесь сприяння від датського короля у цій місії[120].

Важливо відзначити, що в літературі вже давно висувалося слушне міркування про польські впливи у Бахчисараї на підготовку і проведення кримської місії у Стокгольмі[121]. Зі свого боку, зауважу, що татарське

S. 89-93; *Gejer A., Lamm C.J.* Orientalische Briefumschläge im Schwedischen Besitz. — Stokholm, 1944. — S. 24-26, 36. Одна розбіжність у двох виданнях татарських джерел зі шведського архіву стосується док. 151. У А.Гейєра та К.Ламма під цим номером відзначено лист Мегмед Гірея, у К.Цеттерштена — від Сефер Казі аґи до королеви Христини (порівн.: *Gejer A., Lamm C.J.* Op. cit. — S. 25; Türkische, tatarische und persische Urkunden... — Dok.151. — S. 88).

[117] Türkische, tatarische und persische Urkunden... - Dok.159-163. — S. 94-95 (листи без дат, але змістом подібні до наведених); *Gejer A., Lamm C.J.* Op. cit. — S. 25, 36.

[118] Türkische, tatarische und persische Urkunden... — Dok.156 (лист Мегмед Гірея до Карла X, 11 грудня 1654 р.).

[119] *Soysal Zihni A.* Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 30 (лист без дати. Упорядник збірника хибно датує його 1656 р.).

[120] Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 9321 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 3564/II). — Арк. 339-зв. (лист чернігівського воєводи К.Тишкевича до Я.Радзивіла, 10 березня 1655 р.): "Cham Tatarski in societatem zapraszając Szwedow, krola Duńskiego posłal do nich".

[121] *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 465; *Заборовский Л.В.* Вказ. пр. — С. 107; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — С. 395.

посольство до Швеції і посольство А.Морштина до Карла X не можна розглядати, як дві окремі події, що співпадають у часовому проміжку. Це не проста випадковість, а наслідок однієї і тої ж дипломатичної акції. Недаремно кримські гінці їхали у своїй дорозі через Варшаву, де канцлер С.Корицінський призначив їм приставом колишнього польського посла до Стокгольму Г.Каназілія[122].

Посли від Мегмед Ґірея прибули до шведської столиці у травні 1655 р. Але у тому часі вирішення питання, щоб примирити Карла X з Яном Казимиром було вже зовсім не можливе[123]. Шведи почали агітувати татар, щоб вони не воювали з козаками, "...але татарський посол одразу не вдався в ті трактати", — зауважував пізніше Ян Лещинський зі Стокгольму[124]. Через це кримська місія звелася до звичайної формальності: повідомлення, що Мегмед Ґірей вступив на ханський престол, привітання Карлові X як новообраному королю і традиційні вирази зичливості та дружби між Кримом і Швецією[125], котрі не мали ніякого реального змісту.

У Стокгольмі інтенсивно займалися озброєнням армії і підготовкою великого наступу на Польщу. Значною мірою цьому сприяло завершення у грудні 1654 р. бременської війни з Австрією.

Австрія

Історія Габсбурзької монархії та її зв'язки з країнами Східної Європи 1654 р. достеменно не вивчені в українській, російській та польській науці. Зі спеціальних

---

[122] ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3094. — Арк. 1 і приписка на звороті про видачу коштів (універсал С.Корицінського, 21 березня 1655 р.).

[123] Відповідь Карла X кримському ханові: Türkische, tatarische und persische Urkunden... — S. 91-93 (22 травня 1655 р.).

[124] ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5760/III. — Арк. 1157 (лист Я.Лещинського до примаса, 16 липня 1655 р.).

[125] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 59; Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. *A.Szilágyi*. — Budapesti, 1890. — T. 1. — P. 393 (лист Я.А.Коменського до Юрія II Ракоція, 6 вересня 1655 р.).

праць потрібно згадати статтю З.Вуйціка[126]. Окремий розділ, присвячений темі, є у монографії А.Валєвського[127]. Але ці історики нічого не говорять про відносини Фердинанда III і Яна Казимира у 1654 р. Дещо зустрічається у розвідках Л.В.Заборовського[128]. У статті Л.В.Семенової, натомість, порушуються лише проблеми 80-х рр. XVII ст.[129] З української історіографії можна б назвати працю Д.Наливайка[130], також свою розвідку, котра, власне, склала основу даної частини розділу[131].

Посередницька роль Фердинанда III між Польщею і Москвою, його участь у підписанні Віленського миру 1656 р., дипломатичний тиск на Швецію під час вторгнення Карла X у Польщу і заходи по утворенню антипротестантської коаліції католицьких держав — уся ця діяльність австрійського двору затьмарила вивчення розмірених впливів габсбурзької політики на українсько-польсько-московські відносини після переходу Богдана Хмельницького під зверхність Олексія Михайловича.

I

Однією з важливих справ, що пов'язувала Австрію з конфліктами у Східній Європі 1654 р., була позиція Семигороду і претензії Юрія II Ракоція на зміцнення трансільванських впливів у Речі Посполитій. Австрійсько-трансільванське суперництво за перевагу інтересів

---

[126] *Wójcik Z.* Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku // Śląski kwartalnik historyczny. Sobótka. — 1983. — R. XXXVIII. — № 1. — S. 487-503.

[127] *Walewski A.* Op. cit. — T. 1. — S. 30-42.

[128] *Заборовский Л.В.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 г.г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 301-321; *Він же.* Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 248-264.

[129] *Семенова Л.В.* Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186-190.

[130] *Наливайко Д.* Вказ. пр. — С. 199.

[131] *Федорук Я.О.* Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 111-120.

у регіоні викликало ворожі відносини між Габсбурзькою монархією і Трансільванією. Заходи семигородського князя, спрямовані на те, щоб отримати польську корону, посилювали цю недоброзичливу атмосферу між обома правителями. Зверхність Османської Порти над Ракоціями зовсім не перешкоджала такому напруженню, котре існувало в руслі традиційної антитурецької політики Фердинанда III. Звичайно, мілітарна перевага імператора над військовими силами Трансільванії викликала стурбованість семигородського уряду: "...угорський [князь] має великий страх від цісаря для міст, що взяли перед цим"[132]. Через це для Ракоція було дуже важливо зберегти мир з австрійським домом[133].

Не виключено, однак, що Фердинанд III хотів інспірувати війну і спровокувати вторгнення у Трансільванію, залучивши до цього якихось ворогів семигородської політики. Військо Запорозьке у цьому плані могло найкраще підходити з огляду не лише на свіжий відгомін подій придунайської політики козаків 1650-1653 рр., але й також на ворожу до України позицію Юрія Ракоція у кампанії 1653 р.

На початку 1654 р. Молдавія і Волощина перебували у великій невизначеності, передбачаючи дальше продовження війни з козаками і татарами. Це пов'язувалося з особою старого господаря Василя Лупула, котрий, як уже говорилося, після війни 1653 р. опинився у кримського хана, де розгорнув широку дипломатичну активність, спрямовану на повернення втраченого господарства. В Османській імперії також знали про те, що Лупул не припинить боротьбу за молдавський престол, а придунайські країни не будуть у спокої[134]. Зацікавлення козаків Молдавією у Стамбулі також пов'язували із сином покійного Тимофія Хмельниченка від Розанди, доньки Лупула[135].

---

[132] АЮЗР. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 377 (грек І.Остаф'їв до І.Милославського, 0 (10) березня 1654 р.).

[133] Жерела. — Т. XII. — Док. 342 (Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.).

[134] Там же. — Док. 327 (С.Ренігер передає відомість для Фердинанда III від Гасан аги, 10 грудня 1653 р.).

[135] Там же.

В інтересах Австрії було підтримати війну на Дунаї, і про це знали в Порті з молдавських та волоських донесень. Фердинанд III використав для цього Михайла Петрашкевича, сестрінка волоського господаря Костянтина Щербана[136]. Цей претендент на один із престолів придунайських країн був при австрійському дворі від молодих років і служив там стольником[137], а на початку 1654 р. він перебував у Чигирині і вживав різні дипломатичні заходи проти Стефана Георгіци. Про це було відомо султанові, і при такому становищі в Стамбулі відверто бачили вплив австрійського цісаря. Австрійський резидент у Царгороді С.Реніґер доповідав у Відень: "Агенти з Молдавії і Волощини говорили Панайоті[138], що Петрашко, який при дворі в.ц. м-ту служив стольником (der Truchses), перебуває у козаків, і був від цісаря відправлений туди з тою метою, щоб він козаків підбурив і очолив проти них..."[139].

Інше повідомлення від 6 лютого 1654 р. також від молдавських вістунів, інформує про якихось австрійських людей, котрі приїхали до Богдана Хмельницького, щоб заохотити його проти семигородського князя і польського короля. Про це писав Стефан Георгіца до трансільванського полковника Януша Кемені: "Прибув наш чоловік, котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цісаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели, чув. Він повідомляє, що цим посольством німецький цісар прагнув, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансільванії і вторглися б у

---

136 М.Петрашкевич був сином сестри К.Щербана Анни, доньки воєводи Радула Щербана Басараби, та Петрашка, сина доньки воєводи Михайла. Програвши міжусобну боротьбу з Баторієм Габором у Волощині, 1611 р. Радул Щербан з усією родиною втік до Австрії, де померли і він, і Петрашко. У цій міжусобній боротьбі Габсбурги підтримували партію Щербана (*Kraus G.* Sibenburgische Chronik // Foutes rerum Austriacarum. — Wien, 1862. — Abt. I. — Bd. III. — S. 19-20 (маргінальні записи), 195; *Engel J.-Ch.* Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenslânder. — Halle, 1804. — T. IV. — Abt. I: Geschichte der Moldau und Walachen. — S. 280; *Грушевський М.* Вказ. пр. — К., 1995. — Т. VII. — С. 321).

137 Жерела. — Т. XII. — Док. 389 (про стольника див. зараз нижче).

138 Товмач при султанському дворі, агент Фердинанда III.

139 Жерела. — Т. XII. — Док. 336 (27 січня 1654 р.).

Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли пробратися до Хмельницького"[140].

У новинах від молдавського воєводи дійсно є свідчення, що після Переяславської ради 1654 р. український гетьман разом з московськими військами хотів іти походом на Молдавію, Волощину і Семигород, однак пізніше змінив план, щоб спочатку закінчити війну з польським королем[141].

У контексті наведеної реляції С.Георгіци до Я.Кемені виникає питання, чи міг Б.Хмельницький розраховувати на підтримку Австрії, порушуючи своєю диверсією у придунайських країнах політичну рівновагу цього регіону?

Тут з'являється кілька нерозв'язаних проблем. У першу чергу, неясно, чи події, описані у цій реляції, відбувалися до чи після приєднання України до Московської держави. Якщо "люди німецького цісаря" мали аудієнцію у гетьмана перед Переяславською радою, тоді, частково, можна пояснити неінформованість московської делегації Василя Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може слугувати той факт, що молдавський воєвода нічого не писав Я.Кемені про головну подію 1654 р., про підданство гетьмана цареві. Про це С.Георгіца, наприклад, повідомляв Яна Казимира та Станіслава Потоцького у листах від 14 і 25 лютого[142].

Крім цього, кидається в очі дивне формулювання потреб австрійського імператора: об'єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А якби Ракоцій рушився зі своїми військами проти козаків, то німецький цісар обіцяє зробити диверсію зі свого боку в семигородські володіння.

---

[140] Там же. — Док. 330: "Is (молдавський посол) hoc asserit, quod Caesar Germanorum ista legatione hoc agat, ut Cosaci cum Tartaris contra Transylvanos arma capiant et in Poloniam irrumpant".

[141] *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. С. 773 (прим. 1).

[142] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Карт.43. — Од. зб. 27, 28; Жерела. — Т. XII. — Док. 340, 344; *Corfus I.* Documente privitoare la istoria Românei culese din archivele polone (Seculol al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — Dok. 141,142.

Тут або щось явно переплутано молдавськими вістунами, або за цими словами ховається якась дипломатична гра Фердинанда III.

Про його наміри напасти на володіння Юрія Ракоція говорив семигородський посол у Стамбулі, не виключено, що також на підставі молдавських інформаторів: М.Петрашкевич, доповідав С.Реніґер про розмову семигородця з турками, був відправлений до козаків Фердинандом III, "...щоб вони атакували Семигород по цей бік, а в. ціс. м-т міг звідти це підтримати війною..."[143]. Треба зауважити, що подібні новини не були одиничними. Те саме зустрічаємо й у звіті Степана Іванова, посла від царгородського патріарха до Москви: "Треба сподіватися того, що в [австрійського] цісаря з угорським [князем] буде війна на довгий час, тому що цісар давно шукав того, щоб йому почати війну з угорським [князем]"[144]. Але Фердинандові III не потрібно було аж такого приводу для інвазії в Семигород, щоб шукати його в українсько-трансільванських непорозуміннях у Польщі. І, з іншого боку, не в інтересах Габсбурзької імперії було підтримувати політичну нестабільність у сусідньому Польському королівстві, провокуючи Військо Запорозьке до нової кампанії.

Наступна справа, котра стосується цього листа С.Георґіци до Я.Кемені, пов'язана з урядовою кризою Речі Посполитої на початку 1654 р., могла б випливати з того, що імператор сподівався на підтримку козаками прогабсбурзької партії у польському суспільстві. Писар київського митрополита Сильвестра Косова Олександр Филонов говорив про неї у Києві московським послам: "...уся Корона польська вибирає собі іншого короля у Варшаві: одні хочуть королівського брата Кароля, інші — угорського Ракоція, а інші хочуть піддатися цісареві..."[145]. Але майбутні події під час польсько-шведської війни показали дуже виразно, що

---

[143] Жерела. — Т. XII. — Док. 393 (С.Реніґер до Фердинанда III, 5 липня 1654 р.).

[144] РДАДА. — Ф. 52: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Спр. 14. — Арк. 9.

[145] АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. VIII. — С. 259 (розмова відбулася 19 (29) січня 1654 р.).

австрійський імператор не спокушався на польський престол. Через це гіпотезу про якісь заплутані політичні комбінації Фердинанда III задля того, щоб отримати корону сусіднього королівства у 1654 р., потрібно одразу відкинути.

Відставивши набік також різні інші непевні міркування, можна зробити висновок, що Австрія була зацікавлена у тому, щоб Богдан Хмельницький розпочав ще одну війну з придунайськими країнами. Окрім безпосередньої користі, котру Габсбурги мали отримати від послаблення Ракоція, така позиція була також на руку польській політиці. Тому цілком правомірно думати, що ці справи вирішувалися також на користь Яна Казимира, але без порозуміння з ним. Немалою мірою при цьому мусили відігравати родинні зв'язки між австрійським цісарем та польським королем — двоюрідними братами. На такому ґрунті визначалися спільні риси австрійської та польської політики стосовно українських земель. Витрачаючи військову енергію на Молдавію і Семигород, козаки мали б послаблювати свою активність проти Польщі.

Тим часом у Варшаві поставилися насторожено до таких вишуканих методів діяльності у міжнародних відносинах. Юрій Ракоцій переслав цю молдавську реляцію у Польщу, і Ян Казимир повідомив про неї апостольського нунція Петра Відоні. Але вона була настільки сенсаційною, що цим відомостям не повірили. Немалою мірою до цього спричинилася ворожість між імператором і трансільванським князем. 16 березня 1654 р. польський король повідомив Відоні про новини від Ракоція, ніби "...цісарський маєстат відправив людину на переговори з Хмельницьким з пропозицією приєднатися до своєї ребелії". Нунцій висловив гадку, що це може бути хитрість, "...з допомогою якої князь придумав це, щоб через якісь свої інтереси очорнити добрі відносини, котрі королівський маєстат має з імператором..."[146]. Однак, при варшавському дворі це сприймали інакше, і Ян Казимир звернувся за роз'ясненням до австрійського резидента у Польщі. Той всілякими радами, в т.ч. і через

---

[146] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 158. — Doc. 3753.

посередництво нунція, намагався вплинути на короля, щоб ця новина не погіршила стосунків Речі Посполитої з Австрією[147].

Найімовірніше, що ніякої спеціальної посольської місії від Фердинанда III до Богдана Хмельницького, як, наприклад, на початку 1657 р., у 1653 або 1654 рр. не було[148]. Але через Петрашкевича імператор виявив козакам свої погляди на проблему придунайської політики. Власне, розмови, які чув молдавський вістун від "людей німецького цісаря" і про що він інформував свого господаря, мали б стосуватися цього претендента, котрий, виходить, привіз у Чигирин якісь доручення Габсбургів. Виглядає, що придунайські плани Богдана Хмельницького у перших часах після Переяславської ради, що так сильно налякали Стефана Георґіцу, деякою мірою погоджувалися з позицією австрійського уряду. Більше того, М. Петрашкевич не випадково був відпущений саме в Чигирин, де він сподівався знайти підтримку гетьмана. Це була прихована провокація Габсбургів, щоб козацькими руками розпалити новий вогонь в османських провінціях на Дунаї. Самі правителі придунайських країн, як було видно з повідомлення Панайоті для С.Реніґера у Стамбулі, знали про участь Фердинанда III у планах розв'язання нової війни. Австрійський резидент, однак, це всіляко спростовував перед Портою. Так, наприклад, С.Реніґер говорив Зульдфікар азі, товмачеві при стамбульському дворі, що М.Петрашкевич був відпущений з Відня ще два роки назад, і тому, мовляв, не міг отримати від Фердинанда III ніяких доручень[149]. Анна Радул, як пише Георґ Краус, при допомозі Матвія Басараби справді виїхала з Відня до Волощини у 1652 р. Цісар дозволив перепоховати її батька і чоловіка у

---

[147] Там же. — P. 158. — Doc. 3777 (реляція Відоні, 28 квітня 1654 р.). Тут згадка, як нунцій подавав таке трактування австрійського резидента перед секретарем Доні.

[148] Про це нічого не згадує, наприклад, М.Бантиш-Каменський: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1894. — Ч. 1 (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). — С. 20, 21.

[149] Джерела. — Т. XII. — Док. 394.

родинній церкві[150]. Цілком вірогідно, що з нею поїхав і її син М.Петрашкевич, хоча хроніст у цьому місці про нього не згадує. Однак, це не означає, що Фердинанд III і надалі не міг підтримувати зв'язки з Анною та її сином.

Австрійці шукали також впливи у цій справі на Мегмеда IV через того ж Панайоті, їхнього агента[151]. Це було доречно ще й тому, що Порта підозрювала імператора, ніби він допомагає Венеції у війні проти турків. 6 грудня 1653 р. Мурад паша повідомив про це С.Реніґера[152].

Як би там не було, але в інформації семигородському послові до Польщі Ґеорґієві Ґілляні від лютого 1654 р. говорилось, що М.Петрашкевич прибув до козаків "...не так давно..." (non ita pridem)[153]. Це досить розпливчасто, щоб робити якісь категоричні висновки, але, принаймні, поряд з наведеною реляцією С.Георґіци до Я.Кемені, дає змогу датувати приїзд молдавського претендента до українського гетьмана кінцем 1653 р.[154]

Зі смертю у квітні волоського господаря Матвія Басараби та обранням на його місце Костянтина Щербана, більш прихильного до Богдана Хмельницького, козакам можна було розраховувати на Волощину як на можливого союзника в молдавській кампанії[155]. Один семиго-

---

150 *Kraus G.* Sibenburgische Chronik. — Bd. III. — S. 195-196; *Engel J.-Ch.* Op. cit. — T. IV. — Abt. I. — S. 280.

151 Жерела. — Т. XII. — Док. 336.

152 Там же. — Док. 327 (С.Реніґер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

153 Там же. — Док. 341.

154 У Л.В.Заборовського див. помилкову, як видається, згадку про спроби австрійців використати М.Петрашкевича у придунайській політиці козаків восени 1652 — на початку 1653 рр.: *Заборовский Л.В.* Канун и начало русско-польской войны... — С. 260 (прим. 23). Така ж помилка у Ю.Мицика, котрий переносив плани Б.Хмельницького одруження Петрашкевича зі своєю донькою на осінь 1653 р. Вчений використав лист С.Георґіци до С.Лянцкоронського від 25 вересня 1653 р. (*Мицик Ю.А.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. — 1984. — № 1. — С. 129). Насправді цей лист датований 25 вересня 1654 р. (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III. — Док. 22).

155 Фігура М.Петрашкевича як претендента на господарство могла згадуватися на раді, зібраній боярами Волощини після похорон М.Басараби. Про раду див.: *Engel J.-Ch.* Op. cit. — T. IV. — Abt. I. — S. 298.

родець говорив С.Ренігерові у Стамбулі про якесь порозуміння між новим волоським господарем і М.Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір посягнути на Семигород[156]. Сам Костянтин Щербан вів листування з молдавським претендентом[157]. Ще якісь плани Б.Хмельницький мав у жовтні: посадити М.Петрашкевича на молдавське господарство замість С.Георгіци, а старого Василя Лупула — вже не в Молдавію, а в Семигород[158]. Молдавський воєвода перехопив листи з цими відомостями від М.Петрашкевича до своєї матері[159]. Треба сказати, що ці плани були зовсім нереальними хоча б тому, що Василь Лупул тоді перебував в ув'язненні у Стамбулі. З другого боку, коли австрійський двір дійсно розробляв якісь плани придунайських перспектив для свого претендента, то цісар мав враховувати не тільки впливи Богдана Хмельницького на регіон, але й Василя Лупула. Тим більше, що зв'язки останнього з імператором уже мали передісторію, наприклад, від початку 1653 р. проти трансільванського князя[160]. С.Георгіца писав до польського гетьмана С.Потоцького, що ці комбінації робляться "...за поводом Василя господаря"[161], чий син з кількома тисячами козаків і орди хотів напасти на Молдавію на день св. Юрія руського, себто на 3 або 4 травня за н.ст.[162] До цього слід додати плани у червні одруження М.Петрашкевича з Розандою Лупулівною, вдовою Тимофія Хмельниченка[163], а восени — вже з донькою Б.Хмельницького[164].

---

156 Жерела. — Т. XII. — Док. 389 (С.Ренігер до Фердинанда III, 25 червня 1654 р.).

157 *Грушевський М.* Вказ. пр. — Т. IV. — Ч. II. — С. 923.

158 Жерела. — Т. XII. — Док. 403 (С.Георгіца до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

159 Там же.

160 *Заборовский Л.В.* Канун и начало русско-польской войны... — С. 250.

161 Жерела. — Т. XII. — Док. 366 (9 квітня 1654 р.); *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 156.

162 Жерела. — Т. XII. — Док. 370 (С.Георгіца до С.Потоцького, 24 квітня 1654 р.); *Corfus I.* Op. cit. — Dok. 156.

163 Жерела. — Т. XII. — Док. 389.

164 Там же. — Док. 403. У недавніх дослідженнях Я.Дашкевич висловив сумнів щодо планів одруження М.Петрашкевича з Розандою —

II

Після Переяславської ради і для Москви, і для Польщі Австрія могла залишатися потенційним союзником, за що розпочалася політична боротьба. Від Олексія Михайловича до Відня було вислане посольство Івана Баклановського з оголошенням причин, котрі спонукали царя розпочати війну з Яном Казимиром[165]. Коронний уряд через своїх агентів був поінформований про цю місію вже тоді, як Іван Баклановський вирушив з Москви. До нашого часу дійшла інструкція польському послові до Австрії, котра передає багато важливих моментів, пов'язаних з механізмом протидії польської дипломатії московській при австрійському дворі[166]. Інструкція не має дати і не називає імені особи, для якої готувався цей документ. На заголовку архівної справи рукопис титулується як уривок якогось дипломатичного акту Польської держави до римського імператора про політичні справи з Москвою і татарами. Але зі змісту чітко видно, що це посольська інструкція, яка писалася у проміжку між захопленням російськими військами Полоцька і завершенням роботи польського сейму, що почався 9 червня, — себто між 9 і 22 липня (н.ст.) 1654 р.[167] Тут варто навести найголовніші справи польсько-московських відносин в інтерпретації Яна Казимира перед Габсбурзьким домом, що випливають з цього акту:

С.Ренігер, не маючи правдивої інформації, передав Фердинандові III неправильну реляцію: замість Розанди нареченою мала бути донька Б.Хмельницького. Однак, одне другому не суперечить, бо плани гетьмана одружити М.Петрашкевича зі своєю донькою або з молодшою Лупулівною в часовому проміжку розходяться майже у півроку: *Дашкевич Я.* Клеи Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 85 (прим. 10).

165 *Соловьев С.М.* Сочинения. — М., 1990. — Кн.V (История России с древнейших времен). — Т. X. — С. 504-505; *Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция... — С. 201.

166 ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Цісарський. — Карт. 25. — Спр. 14. — Арк. 3-8.

167 Про захоплення Полоцька близько 29 червня 1654 р. ст. ст. див.: *Соловьев С.М.* Вказ. пр. — Т. X. — С. 003; про закінчення роботи сейму — *Temberski S.* Annales 1647-1656 // Scriptores rerum Polonicarum. — Krakow, 1897. — Vol. XVI. — P. 295.

"Через нещастя і велике розорення нашого королівства і, крім того, крайню небезпеку, виявилося, що сейм, котрий ми провели в місяці лютому і у березні, ...нічого не вирішив про організацію оборони і оплату для війська. В силу цього інший наступний сейм ми скликали на місяць червень, на якому добре потурбувалися і порадилися про захист від наших ворогів, бо московське військо вже вторгнулося у наші литовські провінції, обложило Смоленську фортецю і завоювало Полоцьк. І перед тим, як ми закінчимо сейм, війська, які переписані згідно з постановами сеймів, не можуть так швидко вирушити, щоб стримати ворога, який, захопивши багато місць і оволодівши кращою частиною Литви, беззаконно вторгся у Литву... І якщо у жовтні, як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту...

[Посол] скаже потім святому цісарському маєстатові, що дотепер від козаків, які, здається, хочуть лише боротися у своїх місцях, ніщо не буде порушено (nihil... tantactum[168] esse...). Також він розкаже після цього про пригнічений стан нашої Корони [...], щоб цісарський маєстат міг зрозуміти хід справ у нашому королівстві проти таких могутніх ворогів.

Й оскільки нам відомо, що цар Московії відправив своїх послів до цісарського маєстату, щоб представити причини, ніби він правом...[169] оголосив нам війну, а понад це, — щоб просити цісарський маєстат не дати нам допомогу проти Москви. Нехай посол (legatus) добивається нашим іменем від цісарського маєстату, щоб після того, як прийдуть[170] [повірені], а [московський по-

---

[168] Це слово розшифроване приблизно.

[169] Далі одне слово нерозбірливе.

[170] Тут виразно третя особа множини — venerint. Мало б здаватися, що мова йде про московських послів, як випливає з попереднього речення. Але це зовсім не вписується у загальний контекст. Думаю, що тут говориться про якихось повірених польського короля при австрійському дворі, котрі мали б допомагати послові Яна Казимира своїми впливами на імператора. Невдовзі після "venerint" слідують "eis", "intelligant", "concipiant". Крім цього, зараз нижче буде згадуватися конкретна особа

сол] принесе якісь причини цього маніфесту своєї нещирої і безчесної дружби, так себе з ними (cum eis) хотів би поставити перед цісарським маєстатом, щоб вони помітили цісарському маєстатові, що така нещирість московитів є неприємною[171], а ця безправна війна щоб була осуджена цісарським маєстатом. І нарешті, щоб вони сформували (concipiant) таку опінію, щоб цісарський маєстат задля спільної користі не залишав нас проти них без допомоги, оскільки небезпека нашого королівства досягне провінцій цісарського маєстату, сусідів нашої Корони, якби нічого нам не змогло вийти на благо. А [у разі допомоги], це не послабить провінції цісарського маєстату, як рівно ж — і німецькі.

[...] Буде старатися [посол], щоб це подати також від нашого імені з князем Аузберґом (cum principe Ausperg), порадам якого, як ми зрозуміли, цісарський маєстат віддає багато належного. Якщо посол зрозуміє, що це буде підтримано[172] іншими міністрами цісарського маєстату, то він мав би слідувати згідно з нашим бажанням і порадами цього ж [Аузберґа]". Потім іде пояснення тих причин, якими, ніби, московські посли мали виправдовувати у Відні своє вторгнення у Польщу. Про ці причини Янові Казимиру було відомо з листів Олексія Михайловича, писаних до князя Курляндії та електора Бранденбургії: перша — про відому справу з польськими помилками у царських титулах, друга — про конспірації поляків з татарами проти Московської держави[173].

Як видно з цього офіційного урядового повідомлення Речі Посполитої до Фердинанда III про початок московської інвазії у Польщу, московський посол мав добиватися нейтралітету від імператора у польсько-

---

з числа цих повірених. У середньовічних латинських текстах взагалі дуже часто вживаються особові закінчення дієслів замість означення осіб.

[171] "...ut intelligant Caes[areae] M[aies]t[a]ti hanc M[osch]orum perfidiam valde displicere..."

[172] Слово розшифроване за змістом.

[173] Про московські посольства до курфюрста (Ф.Порошин) і до Курляндії (І.Старий) див.: *Заборовский Л.В.* Начало русско-польской войны... — С. 312.

московській війні[174], і Олексій Михайлович міг передбачати збройну допомогу Австрії для коронного війська Яна Казимира. Є також згадка, що Іван Баклановський мав би розвідати у Відні, чи позиція Франції не буде ворожою до Росії[175]. З іншого боку, король плекав великі надії, що цісар відправить армію на допомогу коронному військові. Ян Казимир вже звертався до імператора з таким проханням у 1649, 1650, 1652 і 1653 рр.[176] Польський посол мав показати вигоди з усієї справи для інтересів австрійської політики — прийом, котрий дуже часто використовувався у польській дипломатії.

Про таке перше у 1654 р. посольство польського короля до Фердинанда III згадує німецький хроніст Й.Шлєдер у "Театрі Європи": "Тим часом про це (про московське посольство. — *Я.Ф.*) теперішньому цісареві був виконаний комунікат польським послом, який незабаром після цього був відправлений з великим поспіхом на вимогу його короля"[177].

Інше свідчення маємо від московського розвідника Івана Єлагіна, відправленого в Микулинську волость. 14 (24) листопада 1654 р. він розповідав, що зустрів якогось старця, і той йому говорив про цілу низку послів від Яна Казимира: "А як він, старець, був нині в Любавичах у маєтності Статкеєвича, то йому урядник Хмусович говорив: король польський писав до цісаря [римського], до датського, англійського (sic), французького королів і до турецького царя, що государ цар і великий князь Олексій Михайлович (тит.) іде на нього, короля, [війною], і щоб вони йому дали допомогу..."[178].

---

[174] Про це див. також: *Санин Г.А.* Вказ. пр. — С. 38.

[175] *Grönebaum F.* Op. cit. — S. 135 (прим. 31).

[176] *Ciesielski T.* Poselstwo Andrzeja Trzebickiego do cesarza i stosunki Rzeszy w 1653 r. (przyczynek do dziejów stosunków polsko-habsburskich w XVII w.) // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. — Wrocław, 1995. — S. 32; *Бодянский О.* Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. — М., 1848. — С. 28.

[177] Theatrum Europeum / Beschr. v. *J.-G.Schiederus*. — Frankfurt-am-Main, 1685. — Th.VII. — S. 576. Про польського посла, котрий з'явився у Відні у листопаді (О.Денгоф, про нього див. далі), автор пише: "...noch ein anderer polnischer Abgesandter..." (Там же. Див. також: S. 609).

[178] РДАДА. — Ф.210: Розрядний приказ. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 274. — Арк. 22.

На особливу увагу заслуговують відомості про спроби поляків шукати впливи на імператора серед його найближчого оточення в австрійському уряді (при цьому, звичайно, доводилося посипати золотими монетами). Згаданий, наприклад, граф Йоган Вайкарт фон Аузберґ був першим австрійським міністром, і він брав участь у багатьох дипломатичних акціях Габсбургів протягом правління Фердинанда III та його наступника Леопольда I[170]. Він був присутній на прийомах іноземних послів у Відні, зокрема московського 1654 р., і причинився до укладання відповіді Фердинанда III Олексієві Михайловичу[180]. Виходить, що Аузберґ відігравав немалу роль у вирішенні східноєвропейської політики Австрії, зокрема того, що стосується австрійсько-московських відносин. Під цим оглядом стає зрозумілим, чому дипломатія Яна Казимира апелювала саме до цього міністра, шукаючи свої інтереси у зв'язках австрійського двору з Олексієм Михайловичем. Іншою фігурою, на яку могли розраховувати поляки у цій справі, був представник польського шляхетського роду Лєщинських на віденському дворі[181].

Але всі зусилля були марними. Німецький цісар, хоч і співчував польській справі, але реально нічого не робив, щоб рятувати Річ Посполиту від її ворогів. Імператор повідомив І.Баклановському, що міг би взяти на себе функції посередника для укладання миру між Москвою та Польщею, для чого був готовий вислати послів до Олексія Михайловича[182].

З іншого боку, від Фердинанда III до Варшави наприкінці липня прибула окрема місія, котра, поміж іншим, привезла відомість про смерть спадкоємця австрійського престолу, короля Угорщини і Чехії,

---

[170] *Zahn J.* Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovicer Frieden. — Wien, 1869. — S. 57 (Graf Johann Weikart von Auersperg).

[180] *Pribram A.F.* Österreichische Vermittelungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654-1660 // Archiv für (Kunde) österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 422-423; *Walewski A.* Op. cit. — T. I. — S. 40.

[181] Жерела. — Т. XII. — Док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 28 лютого 1654 р.).

[182] *Соловьев С.М.* Вказ. пр. — Т. X. — С. 595.

Фердинанда IV[183]. Результатом такого вияву прихильності Габсбургів з'явилася інструкція, ймовірно, після повернення згаданого Й.Шлєдером гінця, ще одному послові до Австрії Олександрові Денгофу від 29 серпня 1654 р. У ній Ян Казимир повідомляв про хід укладання польсько-татарського союзу і про готовність нового хана після смерті Іслам Гірея укласти лігу з Польщею[184]. Головним завданням, однак, для короля було добитися військової допомоги від цісаря. Ще восени 1654 р. у польському суспільстві сподівалися на це[185]. Але для стороннього ока було вже видно, що надія поляків отримати військову допомогу з Австрії була невеликою. Про це доповідав Карлові X шведський посол до Прусії Майєр Лілієнталь[186].

О.Денгоф прибув до Відня 2 листопада і застав ще там І.Баклановського, який тільки 9 числа мав останню аудієнцію у цісаря, і наступного дня був відпущений до Москви[187]. Він був спеціально затриманий до приїзду польського посла[188].

Татарський хан також восени відправив до Фердинанда III своїх послів з повідомленням про укладання ліги з Яном Казимиром і закликом підтримати антимосковську політику: "...Якщо від короля прибуде до вас

---

[183] *Temberski S.* Op. cit. — P. 285. Хроніст помістив цей запис під датою між 21 і 22 липня 1654 р. Фердинанд IV помер 9 липня: *Carolo Andrian R.P.* Epochae Hapsburgo-Austriacae. Ad comparandum Historiae augustissimae gentis Habspurgo-Austriacae exactam notitiam utilissimae... — S.l., 1730. — P. 338.

[184] Жерела. — T. XII. — Док. 400.

[185] АЮЗР. — Т. XIV. — С. 648 (новини з Риги від польського капітана).

[186] *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo... — P. 38.

[187] Theatrum Europeum. — Th. VII. — S. 576; *Walewski A.* Op. cit. — T. I. — S. 40-41.

[188] *Заборовский Л.Б.* Начало русско-польской войны... — С. 318. Там же детальний опис цієї місії від Олексія Михайловича на основі російських документів. Австрійські матеріали опрацьовані у статті А.Прібрама: *Pribram A.F.* Op. cit. — S. 422 (також публікація джерел у додатку). Згадку про московське посольство до Відня див.: *Rudawski W.* Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. I. — S. 254. Розповідь австрійського резидента у Польщі, датована 24 листопада 1654 р., про прийом І.Баклановського: Жерела. — Т. XII. — Док. 407.

посол із жаданням війська і допомоги, то допоможіть йому, давши військо"[189].

* *
*

Отож, ми бачимо, що Переяславська рада вплинула на активність країн у прибалтійському регіоні і в Центральній Європі. Активізувалися відносини шведського уряду з Б.Хмельницьким. З новою силою з'явилися плани Швеції відвоювати у Речі Посполитої пруські та поморські міста. Для протидії іншим балтійським державам — Голландії і Данії — стокгольмський двір шукав собі союзників у кромвелівській Англії. Щоб перешкодити цій лізі, Голландія ініціювала переговори з Польщею про військову допомогу в разі війни на Балтиці. Не виключено, що до цього був причетний датський король Фрідерік III. Однак реальна небезпека вторгнення шведів у Данію змусила його проводити лояльну політику.

Польща легковажила небезпекою з Півночі. Різні посольства у 1654 р. — Г.Каназілія та А.Морштина — не мали вироблених інструкцій для реального встановлення миру. Великі надії у Варшаві покладали на укладання союзу з татарами. Однак подібні розрахунки не виправдалися, і у грудні 1654 р. шведський рікстаг прийняв рішення вторгнутися у володіння Яна Казимира.

У цей же період імперія Габсбургів намагалася спровокувати нову війну у дунайських країнах. Для цього цісар Фердинанд III використовував племінника волоського воєводи — М.Петрашкевича. Останній відправився у Чигирин, де проробляв різні політичні комбінації, щоб за допомогою козаків отримати молдавський

---

[189] *Sojsal Zihni A.* Op. cit. — Док. 30. У коментарі упорядника документ датується 1658 р. Але це хибно, бо аналогічне прохання від кримського хана до шведів, про котре також згадується у листі, показує, що цей документ був писаний ще перед шведським "потопом". Як було видно з попередньої частини розділу про балтійську політику, татарські листи до Карла X датувалися 11 листопада і 11 грудня 1654 р. Ймовірно, саме тоді могло бути відправлене також і татарське посольство до Фердинанда III.

господарський престол. У Стамбулі були поінформовані про таку діяльність віденського двору. Олексій Михайлович намагався виправдати перед імператором своє вторгнення у Річ Посполиту. Для цього був відправлений московський посол до Відня Іван Баклановський. Щоб перешкодити його місії, польський король у липні 1654 р. відправив свого гінця до Габсбургів. Збереглася урядова інструкція для нього. Наступне посольство від Яна Казимира було споряджене у серпні-вересні 1654 р.

ВИСНОВКИ

1654 р. увійшов в історію роком глибоких змін у країнах Європи та Османської імперії. Численні українські, російські, польські та інші дослідники присвятили багато своїх праць вивченню цієї епохи. Однак, недостатність джерельного матеріалу залишає назавжди нерозв'язаними чимало важливих проблем. Повною мірою це стосується багатьох питань зовнішньої політики Б.Хмельницького у період після Переяславської ради.

Передісторією подій 1654 р. став мирний договір, укладений між Яном Казимиром та Іслам Ґіреєм III у грудні 1653 р. під Жванцем. Він засвідчував кризу українсько-татарського союзу. З погляду України, ліга з кримським ханом вичерпала себе, бо шість років боротьби за незалежність привели до сумнівних результатів Зборівського миру 1649 р., головні умови якого були повторені під Жванцем. Кримський уряд, зі свого боку, відчував потребу радикальної зміни зовнішньополітичної орієнтації, спрямованої на визволення мусульманських земель з-під влади Олексія Михайловича. Те, що Богдан Хмельницький відмовлявся підтримати таку ініціативу, створювало передумови для розриву його відносин з Іслам Ґіреєм. На противагу такому становищу почався процес зближення Криму і Речі Посполитої. Дипломатія України у 1654 р. якраз і визначала найголовніше своє завдання запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн.

Іслам Ґірей не міг відкрито показати ворожість татар до України і Москви, поки не отримав від Польщі

конкретних пропозицій діяльності у нових умовах, що склалися після підданства Б.Хмельницького цареві. З такою дипломатичною місією прибув у квітні в Бахчисарай коронний стражник М.Яскульський. Перед приїздом польського посла татарські урядники мусили використовувати різні політичні ходи, щоб не накликати на себе вторгнення козацько-московських військ, — впритул до підтвердження присяги на вірність старому українсько-татарському союзові.

Проте навіть і після приїзду М.Яскульського Іслам Ґірей докладав чималих зусиль, щоб зберегти прихильне ставлення Б.Хмельницького. Таким маневром татарський уряд хотів вирішити дві проблеми: по-перше, хан не тільки йшов на поступки опозиції, котра всіляко підкреслювала своє бажання зберегти status quo у зв'язках з козаками, але й давав свою мовчазну згоду на її участь у польсько-українській війні весною 1654 р. на боці Б.Хмельницького. У разі претензій від коронного уряду, Іслам Ґірей міг виправдатися, що ці орди пішли в похід без його відома. По-друге, подібні обіцянки могли б деякою мірою запобігти походам запорозьких і донських козаків на Чорне море.

Ян Казимир планував спровадити головну частину ординських військ проти Московської держави, продовжуючи при невеликій кримській допомозі воювати українські землі. Наміри ж хана зводилися до того, щоб, залучивши козаків або, принаймні, впевнившись у їхній нейтральності, здійснити спільний татарсько-польський похід проти Олексія Михайловича на територію Росії. У цій неузгодженості польських і татарських планів відчувається взаємна недовіра між ними. Кримська армія не хотіла починати війну із сильним ворогом у його володіннях без союзників, а коронне військо не збиралося воювати з московським царем, маючи непевну підтримку і не вирішивши питання своїх східних провінцій. Тому в остаточному варіанті, коли стала зрозумілою позиція України, було знайдено компромісне рішення: підкорити спочатку Військо Запорозьке польському королю, а потім вирушити у спільний похід проти Москви. Ян Казимир і польський сейм присягну-

ли на це у Варшаві перед татарським повіреним у червні 1654 р.

Головною метою такого походу Іслам Гірей ставив визволення мусульманських народів і встановлення над ними влади Кримського ханства. На особливу увагу при цьому заслуговують зв'язки кримських урядовців з черкесами на Північному Кавказі, астраханськими, казанськими та іншими татарами. Протягом першої половини 1654 р. проводилися інтенсивні переговори Бахчисараю з їхніми представниками, щоб підбурити їх до загального повстання під час наступу кримського війська. Особливого значення набирали стосунки з Ногаєм і Кабардою. Російська адміністрація була поінформована про це. Причому ногайські мурзи, більш залежні від Олексія Михайловича, ніж кабардинські, мусили давати детальну інформацію в Астрахань про посольства з Криму до них

Складовою частиною дипломатії кримського хана в такому напрямку був також зв'язок із калмиками, хоча традиційно вони вороже ставилися до Криму. Однак непевні калмицько-російські взаємини наприкінці 1653 — на початку 1654 рр., пов'язані, головним чином, з питаннями астраханської торгівлі та кочових земель, були сприятливими для проведення у Криму переговорів на підтримку цими кочівниками татарської армії у московській війні.

Важливо зауважити, що в російській і радянській науці якщо й піднімалися питання складних стосунків Олексія Михайловича зі степовими народами і Кавказом, то зв'язки останніх з Іслам Гіреєм та їхня участь у формуванні коаліції мусульманських народів, за незначним винятком, замовчувалися.

Розглядаючи взаємини України і Порти окресленого періоду, найбільшу увагу слід приділити українському посольству в Стамбул. Погляд, що його можна зустріти у наукових дослідженнях, згідно з яким козацькі гінці одразу після підданства Війська Запорозького Москві паралельно просили протекторат у султана, поки що не підтверджується. Найбільше, що могло бути, це гетьманські запевнення, ніби українсько-московський союз не спрямований проти Стамбулу.

Завдання послам від Війська Запорозького до Османської імперії передбачало дві мети. По-перше, як і у попередні роки, козаки шукали у султана впливу на Іслам Ґірея, щоб той не розривав старої ліги проти Речі Посполитої. По-друге, посольська інструкція, як відомо з реляцій австрійського та семигородського резидентів у Стамбулі, передбачала знайти порозуміння з Мегмедом IV у справі Василя Лупула. Богдан Хмельницький хотів перехопити ініціативу у кримського хана, котрий мав намір відновити владу старого господаря в Молдавії, скинувши Стефана Ґеорґіцу. При цьому сам Лупул, маючи підтримку у турецькому дивані, зокрема, у візира, зміг залучити до молдавської акції козаків і татар, між якими визрівав конфлікт у питанні зовнішньополітичної орієнтації.

З боку Б.Хмельницького така діяльність може бути цілком логічною і виправданою. Скинувши Стефана Ґеорґіцу, Україна сильно послабила б впливи Речі Посполитої у придунайському регіоні. Але невідомо, що спонукало Іслам Ґірея так енергійно залучитися до молдавської акції. Може бути, що Василь Лупул підкупив його та інших урядовців Бахчисараю. Залишається також загадкою, як Лупул збирався маневрувати між українсько-московським та польсько-татарським союзами.

В усякому разі Порта рішуче припинила таку діяльність, ув'язнивши його у Стамбулі. Надалі турецькі урядовці використовували фігуру старого молдавського господаря для підтримки лояльності придунайських країн до Османської імперії. Чималу роль тут відіграли інтриги Стефана Ґеорґіци, котрий всіляко намагався дискредитувати і Лупула, і Хмельницького в опінії Мегмеда IV.

Одним із серйозних важелів цієї дискредитації були козацько-московські плани визволення християн від османської неволі на Балканах. Для Стамбулу, який переживав кризу у венеціанській війні, така небезпека з боку Олексія Михайловича відігравала велике значення, тим більше, що султан був поінформований про зв'язки сербів, болгар та інших підвладних йому народів як з московським царем, так і з українським гетьманом. Для

характеристики того, наскільки сильно Порта була занепокоєна перспективами козацько-московського походу, може слугувати хоча б те, що частина турецького флоту, призначеного для війни з Венецією, залишилася оберігати османську столицю від раптового нападу.

Інше, що турбувало султана у зв'язку з приєднанням України до Москви, це можливість укладання антитурецької військової ліги між Московською державою та Персією. Про оцінку в Стамбулі такої загрози є згадка у хроніці XVII ст. англійського сучасника П.Рикаута. Однак подібна небезпека не мала підстав через напружені стосунки Росії та Персії, здебільшого, через боротьбу за впливи на Кавказі. Тим не менше, московсько-турецькі відносини можна назвати, якщо не ворожими, то напруженими.

Хоч в історіографії панує теза, що Мегмед IV залишив на розгляд Іслам Гірея вирішення всіх питань зовнішньої політики Криму, з цим не можна погодитися. Кримський хан узгоджував свою діяльність з Портою. Іноді у дослідженнях думка про османські директиви у Бахчисарай зводиться до заборони татарам робити куди-небудь похід, крім на донських козаків. Як видається, сама згадка про похід Іслам Гірея на донців не могла бути позбавленою підтексту наступу на Астрахань і Казань, завоювання Тереку та посилення османсько-татарських позицій на Північному Кавказі. Мегмед IV мусив підтримати антимосковську ініціативу Іслам Гірея. Про це турецький уряд заявив ще перед тим, як до Порти прибули польські (а згодом — козацькі) гінці. Це проявилося у наказах Іслам Гіреєві через татарського посла, котрий приїжджав у Стамбул повідомити султана про Жванецьку кампанію 1653 р., і в розпорядженнях сілістрійському Сіяуш паші готувати військо та будувати переправи через Дунай. Поза іншим, пропольська та антимосковська політика Сілістрії наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. — це також відображення погляду Османської імперії на події у Східній Європі.

У такому контексті вимальовується місце Б.Хмельницького, котре йому відводилося султаном та ханом в міжнародних відносинах, зокрема в антимосковській політиці Порти і Криму: або залучити козаків проти

Олексія Михайловича, або добитися у них заповнень нейтралітету. У разі, якби український гетьман не прийняв цих умов, залишався третій, найбільш небажаний для хана, варіант — знову залучитися до українсько-польської війни, залишивши на довгий час наміри відновити володіння Золотої Орди. У такому висліді подій на підтримку польсько-татарської ліги мали приєднатися ще й придунайські країни.

Семигородський князь Юрій Ракоцій, зі свого боку, хотів використати непевне внутрішнє становище Речі Посполитої на початку 1654 р., претендуючи на польську корону. При цьому він заручився сприянням литовських дисидентів в особі гетьмана Януша Радзивіла. Останній розраховував, як і під час елекційної кампанії 1648 р., що обрання у Речі Посполитій короля-некатолика зможе втихомирити козацьку війну, тепер уже навернувши Б.Хмельницького із підданства московського царя.

Зі смертю Іслам Гірея на початку липня н.ст. 1654 р. і розростанням міжусобиці в Криму почався новий етап у дипломатичній боротьбі України та Польщі за татарських союзників. У Б.Хмельницького з'явилися нові надії на успіх у цій справі, тому протягом липня-серпня він активізував свої зв'язки з опозиційними до урядової партії в Бахчисараї мурзами. Ці стосунки були настільки успішними, що козацький гетьман у серпні мав переконання, ніби йому вдасться зберегти українсько-татарську лігу. Він володів інформацією, що ординські війська ногайських татар вже вирушили до нього на допомогу проти Речі Посполитої.

Ханський візир, калґа і нурадцін, зі свого боку, продовжували запевняти Яна Казимира у готовності татар підтримати політику Польщі. Однак ці урядовці не могли своїми силами здолати опозиційний рух. Польський король з великою тривогою спостерігав за тим, як українська дипломатія поступово відновлювала втрачені позиції у Кримському ханстві. Загроза для Польщі відновлення українсько-татарського союзу була реальною. На противагу Б.Хмельницькому, до Шірін бея, Канмамбет мурзи та іншої татарської старшини з Варшави відправився посол К.Корицький.

Османський двір не був пасивний до кримської міжусобиці. Ще перед приїздом нового хана Мегмед Гірея IV зі Стамбулу в Бахчисарай був відправлений чауш із вказівками не відхилятися від антимосковської політики. Швидше над усе, саме цьому повіреному султана вдалося запобігти розростанню внутрішніх чвар у ханстві до того часу, коли у Криму мав з'явитися новий хан. Такі запобіжні заходи привели до того, що ногайські татари, які вирушили на з'єднання з українським військом, повернулися назад.

Власне через те, що опозиція стала на шлях примирення з урядом, місія К.Корицького була успішною: у зворотню дорогу разом з ним Шірін бей відправив свого гінця. Інший польський посол М.Яскульський приїхав у липні приймати присягу, аналогічну тій, яку поляки складали у Варшаві. Він залишився у Криму до остаточного з'ясування українсько-татарських відносин і був там до кінця 1654 р.

Новий кримський хан підтримував стосунки з певною групою людей в українському оточенні, незадоволеною політикою Б.Хмельницького. Не виключено, що ця група була впливовою у козацькому середовищі, і під час наступу в Україну поляки з татарами планували викликати якесь незадоволення проти гетьмана. Крім того, Мегмед Гірей що мав надії на то, щоб залучити Б.Хмельницького до ліги проти Москви, продовжуючи листуватися з ним навіть після того, як відправив кримські орди назустріч з коронним військом С.Потоцького. Така діяльність кримського правителя, як рівно ж і його зв'язки з мусульманськими народами Росії (котрі він продовжував підтримувати після смерті Іслам Гірея), могла бути наслідком не тільки його ініціативи, але й султанських інструкцій, котрі він отримав, від'їжджаючи зі Стамбулу.

В урядових колах Польщі і Литви розраховували на посередництво Криму у справі навернення козаків до давнього підданства. Такі сподівання поляків на татарський союз були настільки сильними, що вони відмовилися від кількох пропозицій різних держав допомогти укласти мир з Москвою та Україною.

Окрім т.зв. чорноморського напрямку зовнішньої політики Богдана Хмельницького, важливе значення мали впливи європейських країн на становище України 1654 р. Напротивагу англійсько-шведському союзові, що укладався наприкінці 1653 — на початку 1654 рр., Голландія ініціювала переговори з Польщею про військовий альянс для захисту Балтійського узбережжя. Ця ліга, у першу чергу, мала бути скерована проти шведських планів посилити свої впливи на Балтиці.

Однак, уряд Речі Посполитої легковажив небезпекою з Півночі, не зважаючи на те, що шведи взяли виразний ворожий для Польщі зовнішньополітичний курс. Такі антипольські тенденції у Стокгольмі зміцнилися у червні 1654 р. з приходом до влади нового короля Карла X Ґустава. Не виключено, що одним із завдань, котре шведські політики ставили перед собою у майбутній війні з Польщею, було те, щоб перегородити шлях до Балтійського моря московським військам в разі захоплення ними усіх земель Речі Посполитої. Однак, першорядне значення для Стокгольму мало завоювання прусських та поморських територій.

Це спонукало до того, що у той період починали вимальовуватися риси нової (після Тридцятилітньої війни) протестантської коаліції. Найбільшу роль у ній мали відігравати Англія та Швеція. З огляду на спільність інтересів у боротьбі з Польщею, шведський король мав великі розрахунки приєднати до цієї коаліції українського гетьмана. Поза іншим, огляд проблеми особистого листування Б.Хмельницького з діячами англійської революції, зокрема з О.Кромвелем, поки що не дозволяє зробити висновки про те, що такі контакти дійсно існували.

Ян Казимир, натомість, пов'язував успіх своєї балтійської політики з формуванням польсько-татарського союзу. Правдоподібно, що татарське посольство у Стокгольм наприкінці 1654 р. ініціювалося польською дипломатією. Подібна місія була також відправлена з Криму у Відень. Але ні у Швеції, ні в Австрії кримський хан не досягнув успіхів: ці країни не вдалося залучити до війни проти Москви.

Австрійський імператор у цей час покладав великі надії на вирішення проблем угорської політики. Для цього він хотів спровокувати вторгнення козаків у Молдавію і Трансільванію, використовуючи фігуру Михайла Петрашкевича. Останній був племінником волоського господаря Костянтина Щербана. Свої молоді роки Петрашкевич провів на віденському дворі, куди емігрував його дід Радул Щербан з цілою родиною після поразки у міжусобній боротьбі у Волощині на початку XVII ст. 1654 р. Михайло Петрашкевич прибув у Чигирин, де шукав підтримку для захоплення молдавського престолу. Однак, оцінюючи міжнародне становище, Б.Хмельницький відмовився від вторгнення у придунайські землі.

З іншого боку Річ Посполита розраховувала на прихильність Австрії проти Московської держави. Посольства з Варшави влітку і восени 1654 р. до Фердинанда III протидіяли дипломатії Олексія Михайловича у Відні. При цьому Ян Казимир сподівався на впливи визначних фігур при дворі імператора для підтримки польських дипломатичних місій. Одним із таких австрійських діячів був міністр Йоган Вайкарт фон Аузберг. Але попри ці заходи Ян Казимир не зміг домогтися збройної допомоги Фердинанда III у польсько-московській війні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Документи і матеріали

А. Непубліковані джерела.

Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. — П. 15425-15487; — П. 15557-15561; — П. 15562-15563; — П. 15564-15570.

Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. *220*: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369-1899. — Оп. 1. — Спр 154.

Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. *5*: Оссолінських. — Од. зб. 189/П; — 221; — 1848/І; — 5789/Ш.

Російський державний архів давніх актів у Москві. — Ф. *52*: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 7, 8, 9, 11, 13, 15; — Ф. *66*: Сношения России с Молдавией. — Оп. 1. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2; — Ф. *79*: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 11; — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1, 2, 4, 13, 14, 15, 17, 20; — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 4; — Ф. *119*: Сношения России с калмыками. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1; — Ф. *123*: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 5, 10; — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2; — Оп. 2. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 50; — Ф. *127*: Сношения России с ногайскими татарами. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1; — Ф. *131*: Татарские дела. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 8; — Ф. *210*: Розрядний приказ. Стовпці Білгородського столу. — Од. зб. 355, 380, 401; — Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153, 157, 158, 274; — Ф. *214*: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. № 1636; — Ф. *229*: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13.

Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036; — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 9. — Т. ІІІ; — Архів Радзивілів. — Від. ІІ. — Кн. 18; — Архів Коронний Варшавський. — *Відділ Козацький*. — Картон 42. — Од. зб. 59; — *Відділ Молдавський і Волоський*. — Картон 43. — Од. зб. 8, 28, 32-34, 36, 37, 39, 40, 43-45, 47, 48, 50-53, 104; — *Відділ Семигородський*. — Картон 59. — Од. зб. 29, 30,

31, 33-36; — *Відділ Татарський.* — Картон 60. — Тека 123. — Од. зб. 59; — Картон 62. — Тека 21. — Од. зб. 352; — Тека 34; — Тека 45. — Од. зб. 377; — Тека 46. — Од. зб. 378; — Тека 48. — Од. зб. 380; — Тека 55. — Од. зб. 387; — Тека 65. — Од. зб. 397; — Тека 70. — Од. зб. 402; — Тека 71. — Од. зб. 403; — *Відділ Цісарський.* — Картон 25-d. — Од. зб. 14.

Національна бібліотека у Варшаві. Відділ рукописів. — Од. зб. III 9135; — Акцесія 6565.

Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II); — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 991).

Бібліотека Варшавського університету. Відділ рукописів. — Сигн. 66.

Краків. Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича); — Од. зб. 1656-IV.

Б. Публіковані джерела, літописи, хроніки.

Акты Московского государства. — М., 1894. — Т. II.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII; — СПб., 1878. — Т. X; — СПб., 1880. — Т. XIV.

Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. — Ереван, 1953. — Т. I. — 288 с.

Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV.

Багратиони В. История царства Грузинского / Пер. с грузин. *Н.Накашидзе.* — Тбилиси, 1976. — 340 с.

Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — 376 с.

Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 3. — 446 с.

Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки. — К., 1854.

Документи Богдана Хмельницького / Упор. *І.Крип'якевич, І.Бутич.* — К., 1961. — 740 с.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — 828 с.

Жерела до історії України-Руси / Упор. М.Кордуба. — Львів, 1911. — Т. XII. — 546 с.

Исторические связи народов СССР и Румынии. — М., 1968. — Т. II. — 446 с.

История Татарии в документах и материалах. — М., 1937. — 504 с.

Курц Б.Г. Состояние России в 1650-1655 г. По донесениям Родеса. — М., 1914. — VIII, 268 с.

Літопис Самовидця. — К., 1972. — 208 с.

Мицик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. — 1984. — № 1. — С. 128-131.

Мицик Ю.А. Нововиявлений лист Мухамед Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 71-74.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III.

Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — 768 с.

Французький дипломат [Ле Дран] про Україну // Україна. — Париж, 1950. — Ч. 4. — С. 276 (без підпису).

Шерер Н.-Б. Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. — К., 1994. — 312 с.

Abbott W.C. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1937-1949. — Vol. I-IV.

Abrahamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1990. — Vol. XIV. — № 1/2. — P. 132-143.

Abrahamowicz Z. Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta orientalia academiae scientiarum Hungariae. — Budapest, 1961. — T. XIII. — P. 63-70.

Carlyle T. The Works of ... in Thirty Volumes. — London, [s.d.]. — Vol. 6-9 (Cromwell's Letters and Speeches).

Carolo Andrian R.P. Epochae Hapsburgo-Austriacae. Ad comparandum Historiae augustissimae gentis Habspurgo-Austriacae exactam notitiam utilissimae... — S.l., 1730. — 446 p.

Corfus I. Documente privitoare la istoria Românei culese din arhivele polone (Seculol al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — 366 p.

Costini Martini chronicon terrae Moldaviae. — Bucurestiis, 1912. — 228 p.

[*Francisci E.*] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhaffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — 814+160 S.

Gejer A., Lamm C.J. Orientalische Briefumschläge im Schwedischen Besitz. — Stokholm, 1944. — 47 S.

Grabowski A. Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — T. I. — 272 s.

Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespasyana Kochowskiego / Wyd. *E.Raczyński.* — Poznań, 1859. — T. I. — 370 s.

Jemiołowski M. Pamiętnik. — Lwów, 1850. — 304 s.

Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — T. II.

Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. *Z.Abrahamowicz*. — W., 1959.

[*Kochowski W.*] Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora / Wyd. *E.Raczyński*. — Poznań, 1840. — T. I. — 388 s.

Kraus G. Siebenburgische Chronik // Fontes rerum Austriacarum. — Wien, 1862. — Abt. I. — Bd. III. — 386 S.

Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musee du Palais de Topkapı. — Paris, 1978. — 458 p.

Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siecle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichau ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1970. — № 11 (3). — P. 454-461.

Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae, 1963. — Vol. VIII (1652-1656). — 338 p.

Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody Ruskiego. — Lwów, 1862. — 110 s.

Pamiętniki o wojnah kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Wrocław, 1842. — 144 s.

Pamiętniki za panowania Zygmunda III, Władysława IV i Jana Kazimierza. — W., 1846. — T. II. — 235 s.

Pufendorf S. Commentariorum de rebus Suecis libri XXVI. — S.l., 1686. — 1068 p.

Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rege gestis. — Norimbergo, 1696. — 626 p.

Pufendorf S. De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni electoris Brandenburgici. — Berolini, 1695. — 1634 p.

Rawita-Gawroński F. Miscellanea // Ruś. — 1911. — R. I. — Z. 4. — S. 413-451.

Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyi and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1984. — Vol. VIII. — № 3-4. — P. 453-473.

Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. 1. — 310 s.

Rycaut P. The Present State of the Ottoman Empire. — New York, 1971 (репринт з вид. 1668 p.). — 218 p.

Senai Hadży Mehmed. Historia Chana Islam Gereja III. — W., 1971. — 198 s.

Soysal Zihni A. Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — 104 s.

Sweden as a Great Power / Ed. by *M. Robertson*. — New-York, 1968. — 184 p.

Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656 / Ed. by *M.Robertson*. — London, 1988. — 344 p.

Temberski S. Annales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — 388 p.

Theatrum Europeum / Beschr. v. *J.-G.Schlederus*. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — 1100 S.

Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Romae, 1863. — Vol. III. — 773 p.

Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. *A.Szylágyi*. — Budapestiti,1890. — T. I. — 636 p.

Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Verz. und beschr. von *K.V.Zettersteen*. — Uppsala, 1945. — XV, 132 S.

Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. IV. — 502, XVIII s.

II. Монографії, статті, невидані праці

Англія й Україна в минулому // Діло. — 1931. — Ч. 175 (7 серпня, без підпису).

Антонович В. [рец. на:] Вуцинский П. О Богдане Хмельницком // Киевская Старина. — 1882. — Т. 5. — С. 417-428.

Апанович О.М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70 роки XVII ст. — К., 1961. — 299 с.

Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — 96 с.

Арсеньев Ю.В. Молдавский господарь Стефан и его сношения с Москвой // Русский архив. — М., 1898. — № 2. — С.161-186.

Архангельский С.И. Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40-50-е годы XVII в.) // Исторический журнал. — 1944. — № 2-3. — С. 57-62.

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1894, — Ч. 1 (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). — 304 с.

Беликов Т.И. Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII — начало XX в.). — [Элиста], 1965. — 180 с.

Бодянский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. — М., 1848.

Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1658) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62-71.

Буцинский П. О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — 240 с.

Вінар Л. Англієць про Україну в XVII сторіччі // Україна. — Париж, 1953. — Ч. 10. — С. 824-828.

Вінар Л. Зв'язки Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // Визвольний шлях. — Лондон, 1959. — Ч. X. — С. 1121-1128.

Вінар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657. — Лондон, 1960. — 22 с.

Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — 448 с.

Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. — М., 1983. — 296 с.

Горобець В. Республіканські наукові читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С.157-159.

Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 250-269.

Грушевський М. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930 (липень-серпень). — Кн. 42. — С. 3-7.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — 540 с.; — К., 1995. — Т. VII. — 628 с; — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. I. — 336 с.; — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С.609-1632; — К., 1938. — Т. X. — 396 с.

Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 78-92.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — 578 с.

Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Ню Йорк etc., 1975. — № 3-4. — С. 22-27.

Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 309: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. — Оп. 1. — Од. зб. 1318.

Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 172-183.

Дубровський В. Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1946. — 48 с.

Дяденков М.Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. — 1948. — № 3. — С. 30-34.

Энциклопедический словарь / Изд. *Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.* — СПб., 1894. — Т. XIII. — 964 с.; — СПб., 1895. — Т. XIV. — 964 с.

Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653-1654 гг.// Освободительные движения на Балканах. — М., 1978. — С. 63-75.

Заборовский Л.В. Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 248-264.

Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII в. — М., 1979. — С. 263-275.

Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г.-январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 301-321.

Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — 184 с.

Заборовский Л.В. Русская и польская дипломатия и "восточный вопрос" накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой (1653-начало 1655 г.) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма (Резюме докладов Кишиневского симпозиума 1973 г.). — Кишинев, 1973. — С. 182-186.

Заклинський К. Зношення козаків зі шведами і з князем Юрієм Ракочим II // Справозданє дирекції ц.к. гімназії академічної у Львові за р. шк. 1882/1883. — Львів, 1883. — С. 3-31.

З-в С.Н. Исторический обзор ставропольских крещеных калмыков и несколько данных о современном их состоянии // Отечественные записки. — 1844. — Т. 35. — Отд. II. — С. 27-38.

Имамов В. Запрятанная история татар. — Набережные Челны, 1994. — 80 с.

Інальджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії (пер. *О.Галенка*) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 116-129.

История Кабарды / Отв. ред. *Н.А.Смирнов*. — М., 1957. — 396 с.

История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века / Отв. ред. *Б.Б.Пиотровский*. — М., 1988. — 544 с.

Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. I-CI.

Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — 104 с.

Кезем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 345-374.

Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.-Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 76-89.

Кокиев Г. Русско-кабардинские отношения в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. — 1946. — № 10. — С. 44-60.

Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — СПб., 1904. — Кн. IV. — Т. IX-XI. — 742 с.

Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н.И.* Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII-XIV. — С. 605-613.

Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників // Східний Світ. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 102-107.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954 (1-е вид.). — 536 с.; — Львів, 1990 (2-е вид.). — 408 с.

Крип'якевич І. "Відвічна вісь" України // Сьогочасне й минуле. — Львів, 1935. — Вип. 1. — С. 24-29.

Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 243-252.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — 520 с.

Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького (публ. *Рички В.М., Горішнього П.А.*) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 290-305.

Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького // Діло. — 1910. — Ч. 95 (30 квітня).

Крип'якевич І. Почини української дипломатії // Діло. — 1910. — Ч. 13 (19 січня).

Кудашев В.Н. Исторические сведения о кабардинском народе. — Нальчик, 1991 (передр. з 1-го вид. 1913 р.). — 192 с.

Курсков Ю.В. Русско-шведские отношения в 40-50-х годах XVII в.: Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг. // Скандинавский сборник. — 1958. — № III. — С. 149-163.

Кушева Е. Северный Кавказ и международные отношения XVI-XVII вв. (Обзор материалов русских архивов) // Исторический журнал. — 1943. — Кн. 1. — С. 60-68.

Лазаревский А. Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская Старина. — 1882. — Т. 1. — С. 212.

Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — 76 с.

Мицик Ю.А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. //

Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 42-49.

[*Мицик Ю.А.*] Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 19-64.

Мыцык Ю.А. О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 41-50.

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 25-39.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — 496 с.

Новичев А.Ф. История Турции. — Л., 1963. — Т. I. — 314 с.

Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып. 2. — С. 14-25.

Онева О.Д. [рец. на:] Бакаева Е.П. Буддизм в Калмыкии. Историко-этнографические очерки // Україна в минулому. — К.-Львів, 1998. — Вип. VIII (у видавництві).

Олянчин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наукові Записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1965-1966. — Ч. 8. — С. 130-150.

Петровський М.Н. Нариси історії України. — К., 1940. — Вип. IV: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). — 288 с.

Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. — М., 1912. — Т. II. — С. 94-125.

Позднеев А.М. Астраханские калмыки и их отношение к России до начала нынешнего столетия [рец. на: Калмыки. Исторический очерк. М.Новолетова. — СПб., 1884.] // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1888. — Ч. 244 (март). — С. 140-170.

Полиевктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932. — 54 с.

Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 44-58.

Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — М., 1970. — 388.

Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века // Калмыцкий научно-исследовательский

институт языка, литературы и истории. Записки. — Элиста, 1960. — Вып. 1. — С. 49-83.

Преображенская П.С. Калмыки в первой половине XVII века. Принятие калмыками (торгоутами и дербетами) русского подданства. Автор. дисс. ... к. ист. н. — М., 1963. — 24 с.

Пришляк В. Великий гетьман і Волинь // Волинь. — 1995. — № 145 (23 грудня).

Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — Мюнхен, 1948 (відбитка зі 156 т. "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка"). — С. 143-164.

Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український архегрáфічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 177-192.

Рогинский З.И. Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. — 1958. — № 5. — С. 71-78.

Санин Г.А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства в XVII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Т. III. — С. 222-228.

Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — 272 с.

Санин Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины XVII в. (историография вопроса) // Внешняя политика России. Историография. — М., 1988. — С. 252-277.

Семенова Л.В. Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186-190.

Смирнов В.Д. Кочубей Гёмюржинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — 276 с.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — 772 с.

Смирнов Н.А. Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI-XVIII вв. — Нальчик, 1948. — 120 с.

Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — 244 с.

Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — 176 с.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — 504 с.

Смолій В., Степанков В. Гетьман Богдан Хмельницький та його доба (Англійська й українська революції — дві найвизначніші європейські події середини XVII століття) // Молода Галичина. — 1995. — № 111 (28 вересня).

Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1990. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. 10. — 720 с.

Степанков В.С. Кам'янецька угода і Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Російсько-український договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних сторсунків. — К., 1995. — С. 6-13.

Степанков В.С. Становлення розвідки і контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії української розвідки і контррозвідки. — К., 1994. — С. 6-84, 147-167.

Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // Россия, Польша, Причерноморье в XV-XVIII вв. — М., 1979. — С. 223-235.

Теплов В. Представители европейских держав в прежнем Константинополе. — СПб., 1890. — 78 с.

Фарфоровский С. Татары на Кавказе (по легендам кабардинцев) // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 280-281.

Федорук Я.О. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 114-120.

Федорук Я. Новий Равіта-Гавронський з Переяслава [рец. на: *Горошко С.* Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 250-269.] // Ратуша. — 1993. — № 93 (16 вересня).

Шевченко Ф.П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 91-94.

Шульман Е.Б. Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654-1656 гг. // Бельцкий государственный педагогический институт. Ученые записки. — Кишинев, 1957. — Вып. III. — С. 25-53.

Юдин П. Калмыки в борьбе с Турцией // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 185-188.

Я.І. Ян Амос Коменський і Україна // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 129-131.

Янчевский Н. Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI-XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — 196 с.

Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. — 1954. — № 2. — S. 141-148.

Abrahamowicz Z. The unrealize Legation of Kasper Szymański to the Kalmuks and Persia in 1653 // Folia Orientalia. — Kraków, 1971. — T. 12. — P. 2-23.

Andrusiak M. [рец. на:] Włodzimierz Semen Czerewko "Wojna Chmielnickiego z Rzeczpospolitą w latach 1654-1655" // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 11. — Спр. 2065. — 6 арк.

Babinger F. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927. — VII, 477 S.

Baker B.G. The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia-London, 1913. — 336 p.

Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 453-490.

Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami. — W., 1860. — 156 s.

Björkman W. Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800 // Festschrift Georg Jakob zum siebzigsten Geburtstag. — Leipzig, 1932. — S. 9-23.

Bowman J. Protestant Interest in Cromwellian's Foreign Relations. — Heidelberg, 1900. — 94 p.

Carlson F.F. Geschichte Schwedens. — Gotha, 1855. — T. IV. — 736 S.

Ciesielski T. Poselstwo Andrzeja Trzebickiego do cesarza i stosunki Rzeszy w 1653 r. (przyczynek do dziejów stosunków polsko-habsburskich w XVII w.) // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. — Wrocław, 1995. — S. 30-51.

Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — 404 арк.

Demény L. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — T. XII. — № 4. — P. 499-521.

Engel J.-Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken. — Halle, 1796. — 710 S.

Engel J.-Ch. Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenslânder. — Halle, 1804. — T. IV. — Abt. I: Geschichte der Moldau und Walachen. — VIII, 382 S.

Fisher A.W. Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — 264 p.

Grönebaum F. Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — XVI, 234 S.

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 S.

Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1829 (1te Ausg.). — T. 5. — XII, 764 S.; — Pest, 1835 (2te Ausg.). — Bd. III. — 960 S.

Hedenström A. Die Beziehungen zwischen Rußland und Brandenburg wärend des ersten nordischen Krieges 1655-1660. — Marburg, 1896. — 98 S.

Histoire de l'empire Ottoman / Sous le dir. de *R.Montran.* — [Paris], 1989. — 810 p.

Hruševśkyj M. Sjednoceni vychodnikov Slovenstva a expansivni plany na Balkane w letech 1654-1655 // Z dejin Vychodni Europy a Slovenstva. Sbornik Venovany Jaroslavu Bidlovi. — Praha, 1928. — S. 340-345.

Inalcik H. Giray // Encyclopaedia of Islam. — Leiden (2 Ed.). — P. 1112-1114.

Jasnowski J. England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries (Political Relations) // Polish Sciense and Learning. — London etc., 1948. — № 7. — P. 4-55.

Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Gotha, 1911. — T. IV. — 512 S.

Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław etc., 1988. — 272 s.

Kirby D. Nothern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772. — London, 1990. — XII, 443 p.

Konopczyński W. Polska polityka bałtycka // Roczniki historyczne. — 1927. — R. III. — S. 142-172.

Korzon T. Historja wojskowości w Polsce. — Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. — T. II. — 520 s.

Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — 444 s.

Kubala L. Wojna Szwecka w roku 1655 i 1656 (Szkice historyczne, ser. IV). — Lwów, 1913. — 495 s.

Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik historyczny. — 1907. — R. XXI. — Z. 4. — S. 612-653.

Łukaszewski A. [рец. на:] Czerewko [W.-S.] Wojna Chmielnickiego z Rzpltą w r. 1654 i 1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 28: Львівський університет. — Оп. 11 — Спр. 2120. — Арк. 1-13.

Makkai L. The Hungarian Puritans and the English Revolution // Acta historica. — Budapest, 1958. — Vol. V. — № 1-2. — P. 13-45.

Miczulski S. Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdański. — Cdańsk, 1961. — T. XIX/XX (за pp. 1960-1961). — S. 395-438.

Milner T. The Crimea. Its Ancient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — 132 p.

Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 83-136.

Ostapchuk V. The Publication of Documents of the Krimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1982. — Vol. VI. — № 4. — P. 500-527.

Ostapchuk V. The Publication of Documents of the Krimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Dokumentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations // Turcica. — 1987. — T. XIX. — P. 247-276.

Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. — University of Ottava: Ph. Diss., 1977. — 591 p.

Piwarski K. Dzieje polityczne Prus Wschodnich 1621-1772. — Gdynia, 1938. — 151 s.

Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. — W., 1987. — 320 s.

Porszniew B.F. Przyczynek do charakterystyki sytuacji międzynarodowej podczas wojny wyzwoleńczej narodu ukraińskiego w latach 1648-1654 // Zagadnienia Nauki Historycznej. Przekłady. — 1954. — Z. 1. — S. 5-26.

Pribram A.F. Österreichische Vermittelungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654-1660 // Archiv für (Kunde) österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 415-480.

Rauch G. Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651-1655 // Archiv für Kulturgeschichte. — Köln etc., 1951. — Bd. 34. — H. 1. — S. 22-66.

Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1909. — T. 2.

Reychman J. Historia Turcji. — Wrocław etc., 1973. — 388 s.

Shaw S.J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — 352 p.

Spuler B. Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Breslau, 1936. — Jahrg. 1. — S. 229-262, 383-440.

Szelągowski A. Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV. — Kraków, 1907. — 266 s.

Vynar L. The Question of Anglo-Ukrainian Relations in Middle of Seventeenth Century // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. — 1958. — Vol. VI. — № 3/4. — P. 1411-1418.

Walewski A. Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). — Kraków, 1866. — T. 1. — 346, 6, XXXII s.

Wójcik Z. Acta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki archiwalne. — W., 1957. — T. 5. — S. 57-129.

Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — T. IX. — № 3. — S. 76-109.

Wójcik Z. Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku // Śląski kwartalnik historyczny. Sobótka. — 1983. — R. XXXVIII. — № 1. — S. 487-503.

Zahn J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovicer Frieden. — Wien, 1869. — 232 S.

Zajączkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. — W., 1955. — 168 s.

Zarzycki W. Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce. — W.-Poznań, 1976. — 192 s.

Zinkeisen I.W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — Gotha, 1856. — T. IV. — 1004 S.

SUMMARY

The main task of Ukrainian diplomacy during the first half of 1654 was to prevent creation of the antiukrainian coalition with participation of Poland, the Crimea, the Ottoman Empire and other countries. The international relations were not favorable for Ukraine after the union with the Moscow state. In December 1653 on the eve of the Pereiaslav treaty the Polish-Tartar antimoscow union was created. Despite mutual mistrust of Poles and Tartars, the new league gathered more and more expressive features, hostile to the Ukrainian policy.

Islam Gerey III began active diplomatic preparation for approach to the Moscow lands. He supported a close connection with the murzas of the Small Nohai, Northern Caucasus, Astrakhan, Kazan Hordes, Kalmyks and other steppe peoples. He planned to establish over them the authority admitting an opportunity of a neutrality of Ukrainian Cossacks during the Polish-Tartar campaign to Moscow. Accounts of Jan Kasimierz and Islam Gerey to attach Cossacks to the antimoscow campaign were not maintained by Bohdan Khmelnytskyi. In the Crimean Khanate political struggle of propolish and proukrainian parties for a choice of foreign policy began. The Ukrainian hetman had large hopes on Tartar opposition in the Crimea for the positive decision of the Ukrainian-Crimean problems on the beginning of the 1654. In the same time, on an extent of the first half 1654, was active the diplomacy of B.Khmelnytskyi in Istanbul. In this direction he put before self the task to convince the Ottoman government in compelled character of the union of Ukraine with Moscow. Ukrainian politics searched in Porte first of all influence on the Crimea.

The sultan's court supported antimoscow initiative of Islam Gerey sending in Bakhchisarai the instructions. It enabled to

expect in Porte for spreading of influence in dependent on the Moscow state lands — on the Northern Caucasus and Volga-river Region. Interests of the Ottoman Empire were bound here with the claims of Persia on participation in the policy of this region.

Especial importance had the connection of the Danubian states — Moldavia, Walahia, Transilvania — with Istanbul. Their rulers were favorable to the sultan, in Turkish capital kept the old Moldavian duke Basil Lupul. He rendered readiness to return to himself the lost throne.

Porte should loyally concern the Zaporozhian Army, of danger from Zaporozhian and Don Cossacks on the Black sea. The war with Venice did not give to the sultan an opportunity directly to interfere in the East European conflict. In the meantime in June 1654 the Polish king and senate have sworn in Warsaw on a fidelity of union, with the Crimea. But death of the khan in July 1654 brought to an aggravation of the internecine struggle in Bakhchisarai. At this time B.Khmelnytskyi made his contacts active with the Crimean opposition to renew old Ukrainian-Tartar union. However, the interference of Porte has prevented to increase the civil war in the Crimea.

The influence of Istanbul also was decisive as the Crimean Khanate kept and continued during the second half of the 1654 the antimoscow policy of the last months of ruling of Islam Gerey. And Tartar opposition has reconciled with the Bakhchisarai government yet before arrival in the Crimea of the new khan Mehmed Gerey IV from Istanbul. Therefore not casually first Tartar troops acting to the help of the Poles against Ukraine, were Nohai and Budjak Hordes: in time of the internecine war they most heavily acted for preservation of union with B.Khmelnytskyi.

Despite this diplomatic defeat the Ukrainian hetman continued to support connection with the Crimea, even after the Tartars have acted against the Cossacks. Is not excluded that he supported the secret attitudes with the former opposition. It has shown the results in time of the Okhmativ campaign in January — February 1654. Then some murzas have refused main storm of the Cossack's camp, that has helped to prevent a defeat of the Zaporozhian Army in decisive battle.

The Pereiaslav treaty in 1654 has rendered also influence an activity of the states in the Baltic Region. In particular Sweden with new force had the plans to conquest the Prussian and Pomorian territories at the Polish Commonwealth. For creation of a counterbalance to other Baltic states - Holland and Denmark — the government in Stockholm searched for the allies in the Cromwellian England. Holland, with the side, was the initiator of negotiations with Poland about safety on the Baltic. Is not excluded that to this related the Danish king Frederick III. However, the real danger of an attack of the Swedes on Denmark forced him to carry out cautious policy.

Besides, in 1654 the relation of Sweden with B.Khmelnytskyi were made active. Probably, same communications was searched by England as well. But without looking on common interests of the English protector and the Ukrainian hetman in their foreign policy, while it is impossible to speak about any contacts between them.

Poland underestimated danger from North. The different embassies in 1654 — G.Kanasili and A.Morshtyn — had not certain instructions for a real establishment of peace. The Swedish king knew of it, and he had skeptical sights on the opportunity of Polish-Swedish reconciliation.

Large hopes in Warsaw assigned to league with Tartars. In parallel with the Polish mission of Morshtyn, in autumn 1654 from Bakhchisarai also tartar embassy to Stockholm was sent. However, this action was not successful. In December 1654 the Swedish council has accepted a decision to intrude in possession of Jan Kasimierz. On the eve of this event the Swedish-Austrian war for Bremen was completed.

The Empire of Hapsburgs in this period tried to provoke a new war in the Danubian states. For this purpose the emperor Ferdinand III wanted to use a nephew of the Walahian duke — Mykhal Petrashkewych. He set off in Chyhyryn where developed different political combinations to receive the Moldavian throne. In Istanbul the government was informed about such activity of the emperor's court, and the Austrian resident in Porte S.Reniger repeatedly received the protests of the Ottoman government on this occasion.

The Moscow tsar tried to justify himself before Ferdinand III (as well as before the other European kings) the intrusion into Poland. For this purpose the ambassador I.Baklanowskyi was sent to Vienna. To counteract his mission in July 1654 the Polish king has sent the ambassador to Austria. At present it kept the governmental instruction for him. In particular it is visible that the Poles use influence on the Emperor through the Austrian ministers. One of them was Johann Weikart von Auersperg. In autumn 1654 one more ambassador from Poland to Vienna was sent, as well as the diplomatic mission from the Crimea. But like in Sweden the military assistance of Ferdinand III for Jan Kasimierz was not achieved

CONTENTS

Introduction 5

I. Relations of Ukraine with the Crimean Khanate and Poland (Winter-Summar 1654) 13

II. Position of the Ottoman Empire and its Vassals in the Danubian Countries to the Events in the Eastern Europe (Winter-Summar 1654) 61

III. Interregnum in the Crimea after the Death of Islam Girey III and Situation of the New Khan (July-December 1654) 125

IV. Influences of the Countries in the Central and Nothern Europe on the Ukraine's Policy in 1654 169

Conclusions. 213

List of used sources and literature 224

Summary 239

Indexes. 244

Географічні та етнічні назви

Австрійці 203
Австрія (Габсбурзька монархія, Римська імперія) 6, 8, 9, 27, 109, 139, 167, 172, 195-202, 205, 208-211, 222, 223
Азербайджан 94
Азов 41
Акерман (Білгород) 37, 53
Амстердам 177, 178, 179, 180, 183
англійці 189
Англія (Великобританія) 9, 10, 11, 172, 173, 177, 178, 181, 182, 183, 185-188, 190, 202, 211, 222
Архангельськ 181, 182
Астраханське ханство 8, 39, 60, 106, 155, 156, 164
Астрахань 8, 28, 39, 40, 44-46, 48, 49, 94, 95, 140, 157, 217, 219

Балкани 5, 88, 91, 92, 99, 101, 218
балканські народи 5
Балтика 10, 171, 179, 191, 211, 222
Балтійське море 10, 178, 184, 191, 222; узбережжя 10, 191, 222
Бар 162
Батурин 149
Бахчисарай 8, 27, 28, 32-34, 36, 53, 55, 59, 77, 78, 81, 84, 90, 96, 97, 102, 103, 106, 110, 112, 113, 114, 117, 122, 127, 134-136, 138, 141, 147, 149, 154, 166, 168, 194, 216-221
Бендери 112
Бердичів 161
Березина, ріка 184
Берестя 92
Берлін 193
Белград 6
Белградський мир 145
Біла Русь (Білорусія, білоруські землі) 119, 140, 156, 157, 159, 183, 184, 191
Біла Церква 16, 144, 160
Білгород, див. Акерман
білгородські поля 148
Білоцерківський полк 121
болгари 92, 218
Бононья 79
Бородянка 52
Бранденбург, див. Прусія
Братіслава 18, 19, 174
Брацлав 162
Брацлавський полк 121, 162
Брацлавщина 119, 144
Бременська війна 195
Бреслав 145
Бромсебро 10
Буда, див. Будапешт
Будапешт (Буда, Пешт) 6, 74, 87, 134, 145, 177, 195
Буджак 146, 148
Будійський пашалик 6
Бухарест 31, 56, 69, 70, 78, 132, 199

Вавілон 94
Варна 144
Варшава 18-22, 36, 39, 53, 54, 56-59, 70, 74, 91, 92, 108, 111, 113-116, 137-139, 154, 155, 158, 175, 176, 178, 180, 191, 195, 200, 201, 209, 211, 217, 220, 221, 223
Ватікан 18, 21, 74, 108
Велике море 182
Великобританія, див. Англія
венеціанські колонії 7
Венеція 5, 8, 69, 70, 72, 81, 97, 107, 116, 123, 145, 203, 219
Вестфальський мир 11, 209
Відень 6, 74, 78, 109, 198, 202, 205, 207-210, 212, 222, 223
Візантійські провінції 5
Військо Запорозьке, див. Україна
Віленський мир 196
Вінницький полк 121
вірменин 70, 72, 74
Вісбаден 172
Волга 94, 156
Волинське воєводство 59
Волинь 16, 158, 160, 189
Вологда 182
волохи 77, 135, 146
Волощина (волоські землі) 5, 6, 7, 19, 78, 79, 84, 87, 92, 123, 143, 151, 196-199, 202, 203, 223
Вороніж 41
Ворскла, ріка 29
Вязьма 22, 46

Габсбурзька монархія, див. Австрія
Галичина 71, 158
Гамбург 181
Гданськ 177, 178, 179, 181
Гейдельберг 177
генуезькі колонії 7
Генуя 79
Глиняне поле 121
Говтва 29
голландці 177, 178
Голландія (Об'єднані Провінції, Нідерланди, голландські землі) 9, 10, 172, 177-181, 183, 202, 211, 222
горці, див. черкеси
греки 79-81, 91, 92, 197
грецькі держави 88, 92
Гродно 182, 183, 192
Грузія (Грузинське царство) 40
гяури 149

Дагестан 95
Данія 10, 172, 177, 178, 179, 202, 211
Дарданели 93
датчани 178, 179
дербети 49
Дніпро 20, 31, 40, 55, 118, 145, 163, 166
Дніпропетровськ 25, 36, 166
Дон 51, 94, 106, 144, 155, 164, 165, 166
Дорогобуж 22
Дубно 52, 121
Дунай (Подунав'я) 5, 6, 81, 91, 143, 144, 198, 202, 219
дунайські землі, див. придунайські країни
Дюнкерк 9

Еліста, місто 47, 48, 51

Європа 5, 7, 8, 9, 12, 95, 99, 215; Східна 15, 27, 63, 88, 95, 105, 112, 146, 172, 190, 195, 196, 219; Північна 171; Західна 9, 10, 190; Центральна 5, 9, 211; Південно-Східна 56, 70, 196
Єреван 95

Жванець (Жванецький мир, угода, кампанія, Кам'янецька

угода) 15, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 35, 37, 48, 64, 69, 102, 103, 110, 111, 112, 114, 115, 215, 219
Женева 64

Забужжя 162
Закавказзя 5, 7, 40; Західне 94; Східне 94
закамська укріплена лінія 45
Запоріжжя, місто 67
Запорожжя, див. Січ
Зборів 52, 121, 122, 158, 159. 160, 161
зборівська лінія 23
Зборівський договір (мир, кампанія) 17, 21, 24, 25, 33, 128, 215
Золота Орда 39, 220
Зунд, протока 10, 178

Ірак 5, 94
Іран, див. Персія
Іслам Кермен 144, 145
Іспанія 6, 8, 9, 10, 172, 202

кабардинці 41-43, 46, 50, 51
Кавказ 40-43, 50, 51, 94, 95, 217, 219; Північний 40, 42, 44, 46, 50-52, 60, 94, 95, 122, 140, 217, 219
Казанське ханство 8, 39, 45, 60, 106, 155
Казань 8, 28, 39, 40, 140, 219
Казнев улус 44
калмики 28, 31, 41-44, 47-52, 55, 60, 138, 217
Калмикія (калмицькі степи, улуси) 47, 49, 50
Кам'янець-Подільський 17, 25, 33, 37, 58, 114, 120, 121, 166
Кам'янецька угода, див. Жванець
Кам'янка 128, 129, 149
Карачаєвий улус 42
Карловицький мир 209
Карпато-Дунайські землі, див. придунайські країни
Каспійське море 94, 157
Київ 16, 20, 21, 52, 53, 56, 81, 92, 93, 118, 119, 120, 122, 155, 158, 162, 176, 179, 200
Київське воєводство 118
Київський брід 16
Київський полк 121
Кишинів 26, 134, 196
Кодак 121
козаки українські, запорожці, дніпрові 15, 16, 19, 21-28, 32-34, 37, 38, 48, 52, 54-58, 60, 65, 66, 70, 72, 77, 86, 87, 90, 91, 93, 97, 99, 109, 111-121, 123, 128-133, 138-141, 143-146, 148, 150-154, 157-159, 162-168, 171, 195, 197-204, 206, 211, 216, 218, 219, 221, 223; донські 28, 35, 41, 47, 55, 81, 93, 97-99, 101, 102, 106, 120, 121, 123, 138, 141, 144, 153, 157, 164, 216, 219; азовські 35
Козлів, місто 77, 83
Константинополь, див. Стамбул
Корець 52
Корона, див. Польща
Корсунська битва 38
Корсунь 30, 164, 166
Костянтинів 120
кочові (степові) народи 41, 60, 217
Краків 17, 20, 92, 116, 132
Кременчук 29
Крим (Кримське ханство, ханат) 7, 8, 15, 17, 19, 21, 22, 24-28, 30-42, 44, 45, 47, 48, 50-52, 55-60, 63-66, 68, 72, 73, 77-80, 82-84, 86, 87, 90, 94, 95-107, 110-115, 117, 119, 120, 122, 127, 128, 130, 132-150, 153-156, 158, 160, 163-168, 193, 194, 195, 215, 217, 219, 220, 221

Кріт, острів 94
Курляндія (курляндські землі) 176, 180, 191, 192, 207
Кучук-Кайнаджирський мир 50

Ла Манш 179
Лейпціг 98, 184
Литва (Велике князівство Литовське) 16, 20, 39, 40, 109, 116, 119, 122, 140, 156, 158, 161, 162, 173, 191, 192, 206, 221
Лівонська війна 10
Ліфляндія 182, 191
Лондон 99, 171, 177, 181, 183, 187, 190
Луцьк 122, 129, 158, 159-161
Любавичі 208
Любеч 119
Люблін 18, 71, 122, 158
Ляйден 39, 127
ляхи, див. поляки
Львів 38, 52, 121

Марбург 92
Микулинська волость 208
Мілан 18, 19, 111, 174
Могач, місто 6
Могильов 20
Моздир 16
Молдавія 5-7, 17, 19, 75, 78-81, 83, 84, 86-90, 92, 119, 123, 131, 132, 134, 143, 151, 159, 167, 197-199, 201, 204, 218, 223
Москва (Московія, Московське царство, держава, московські землі, російські землі, Російська імперія, Русь, Росія) 7, 10, 15, 17, 19-21, 23-42, 44, 47-58, 60, 63-67, 69, 70, 74, 78, 81, 84, 85, 88, 89, 91-98, 100, 101, 104-107, 110-114, 116, 122, 129, 132-134, 136, 139-146, 148, 150-159, 161, 162, 165-167, 172, 173, 181, 184, 191-193, 196, 199, 200, 205, 206, 208-210, 215-217, 219, 221-223
московити, див. росіяни
московські міста 144
мусульманські землі 55, 58, 155, 215; народи 39, 41, 217, 221
Мюнхен 64, 144, 185

Набережні Човни 45
Нальчик 50, 51
народи Кавказу, див. черкеси
Низ, див. Січ
Нідерланди, див. Голландія
Німеччина 8, 185
німці 199
Новгород 178
Новий Двір 120, 163
Новий Світ 9
Новочеркаськ 51
Ногай (ногайські степи, улуси) 29, 50, 114, 131, 155, 217; Великий 41; Малий 32, 41, 43, 46-48, 52, 60, 140
ногайці, див. татари ногайські
Норвегія 10
Норд-Кеп, мис 182
Норинськ 52
Нюрнберг 16, 113, 117
Нью Йорк 64, 94, 179

Об'єднані Провінції, див. Голландія
Овечі Води 41
Озерна 128
Оливський мир 24, 69, 210
Омельник 29
орда 32, 37, 53, 55, 129, 138, 139, 147, 151, 154, 156, 157, 161, 162, 164, 166, 167, 204, 216; буджацька 17, 31, 138, 164, 166, 168; кримська 17, 46, 47, 56, 58, 148, 164, 221; ногайська 31, 128, 131, 138, 148, 158, 164, 168;

очаківська 148; татарська 28, 52, 135, 138, 156, 164; східні 39
Орша 20. 178
Османська імперія (Порта, Туреччина, турецькі землі) 5–8, 11, 12, 15, 19, 26–28, 33, 41, 42, 48, 54, 60, 63–76, 81–88, 90, 91, 93–101, 103–108, 110–115, 117, 120–123, 127, 133–135, 140–146, 151, 153, 165, 168, 171, 197, 198, 202, 203, 215, 217–219
османські васали, провінції 6, 7, 88, 92, 115, 145, 171, 202
Охматів (Охматівська кампанія, битва) 167, 168

Паволоцький полк 121
Париж 66, 72, 93, 187
Перекоп 34, 146, 147, 149, 150, 155
Перекопська рада 142, 147, 148, 165
Переяслав 24, 28, 190
Переяславська рада 17, 20, 22, 27, 28, 34, 56, 60, 63–66, 70, 71–73, 88, 92, 98, 100, 112, 119, 133, 171, 199, 202, 205, 211, 215
перси 95
Персія (Іран) 5, 42, 48, 93–95, 123, 219
Пешт, див. Будапешт
Підгайці 162
Підляшшя 16
Поволжя 122
пограничні землі, польські 20; кримські 40, 112; московські (українні) 40
Полісся 161
Полонне 119
Полоцьк 19, 205, 206
поляки (ляхи) 17, 20, 23–26, 52, 56, 57, 60, 65, 69, 70, 84, 87, 91, 97–99, 103, 110–112, 116–118, 121, 122, 128, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 145–148, 150–155, 157, 159, 160–162, 164, 167, 168, 173, 176, 177, 180, 182, 187, 193, 207, 209, 210, 221
Польща (Річ Посполита, Корона, Польська держава, польські, коронні землі) 7, 8, 10, 11, 15, 17–39, 42, 52, 53, 56–60, 63–65, 70, 71, 86–91, 93, 95–97, 99–101, 107, 109, 111, 114, 115, 117–120, 127, 129, 134–136, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 151, 152, 154–158, 160, 161, 163, 166, 171–176, 178–180, 183–185, 189–192, 194–196, 199–203, 207, 209–212, 215, 218, 220–223
поморські міста 211; території 10, 222
Порта, див. Османська імперія
Прага 64, 88
прибалтійський регіон 211
придунайські країни (Карпато-Дунайські, дунайські землі) 5–7, 19, 77, 79, 85–88, 112, 117, 123, 134, 142, 162, 196, 197, 199, 201, 202, 211, 215, 218, 220, 223
приморські міста 110
Прип'ять, ріка 16
Причорномор'я 7, 32, 101, 116
пруси 117
Прусія (Бранденбург, прусські землі) 27, 92, 167, 173, 176, 179, 183, 184, 192, 193, 196, 207, 210, 222
пруські міста 211
Псков 19
Псол, ріка 29
Путивль 78, 112

Рига 210
Рим 18, 74, 120, 143, 173
Римська імперія, див. Австрія

Річ Посполита, див. Польща
Росія, див. Москва
росіяни (московити, москалі, москвини) 66, 72, 99, 150, 151, 207
Ростов-на-Дону 51

Санджаров 29
Саратов 49
Семигород 7, 115, 123, 193, 196, 199, 200, 201, 204
семигородці, див. угорці
серби 92, 218
Середземномор'я 5
Силівля, місто 109
Сілістрія 68, 69, 75, 76, 77, 112, 143-145, 219
Сімферополь 142
Січ (Низ, Запорожжя) 16, 100, 105, 121, 144, 188
Скандинавський півострів 10
слов'яни 88, 92
Смоленськ 19, 20, 22, 111, 156, 206
Ставище 162
Стамбул (Царгород, Константинополь) 6-8, 19, 30, 56, 58, 64, 67-74, 76-78, 80-85, 87-91, 93, 95-98, 100-115, 120, 122, 123, 133, 134, 137, 140, 141, 144-146, 150, 153, 165, 168, 184, 197, 198, 200, 202, 204, 212, 217, 218, 219, 221
Старий Крим 149
степи, кримські 48; порубіжні 45
степові народи, див. кочові народи
Стокгольм 145, 172-174, 176, 178, 180, 184, 191, 192, 194, 195, 222
сучавська кампанія 84

татари 7, 16, 25-27, 29, 32, 34, 37, 38, 40, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 68, 70, 72, 77, 79-81, 84, 86, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 100, 101, 110, 111, 113, 114, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 134-140, 145, 149-151, 153-155, 157, 158, 161, 162-168, 192, 193, 195, 197-199, 205-207, 211, 215, 218-221; азовські 41, 42; астраханські 28, 42, 55, 156, 217; білгородські 144; буджацькі 18, 131, 166; казанські 28, 42, 45, 55, 156, 217; кримські 7, 39, 42, 47, 56, 94, 99, 106, 109; ногайські 29-31, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 50, 52, 106, 128, 129, 131, 133, 140, 144, 151, 152, 164, 220, 221; романівські 45, 46; ярославські 46
Татарія 45
татарська орда, див. орда татарська
Тбілісі (Тифліс) 40, 50, 94
Терек, ріка 44, 155
Тернопіль 162, 190
Терський городок 40, 41, 44, 95, 219
Тетерів, ріка 53
Тифліс, див. Тбілісі
Тора, ріка 155
торгоути 49
трансільванці, див. угорці
Трансільванія 6, 7, 19, 84, 87, 90, 115-117, 167, 197, 198, 199, 223
турецькі міста 112
Туреччина, див. Османська імперія
турки 66, 70, 88, 91, 96, 97, 100, 101, 102, 110, 112, 114, 116, 140, 144, 151, 152, 156, 200, 203

угорці (семигородці, трансільванці) 85, 89, 100, 117, 135, 146

Угорщина (угорські землі) 5, 6, 9, 78, 81, 143, 151, 198, 202, 209
Україна (Русь, Військо Запорозьке, українські, козацькі землі, козацька держава) 5, 8, 11, 12, 15–27, 29, 31–33, 35, 37–39, 42, 51–58, 60, 63–78, 82–84, 86, 88–90, 92, 93, 95, 97, 98, 100, 103–105, 107, 110, 111, 113, 117–119, 121–123, 127, 128, 130–135, 138, 139, 143–146, 149–152, 154, 155, 157–164, 166–168, 171, 176, 183–186, 188, 192, 197, 199–201, 215–222
український кордон 29, 52
українські, козацькі міста 21, 131, 164
Уманський полк 16, 121
Умань 31, 52, 162, 163, 165
Упсала, місто 193
Ураковий улус 55

Фастів 121, 129, 132, 159, 161
Фландрія 172
Франкфурт-на-Майні 18, 65, 127, 208
Франція 6, 8, 9, 11, 172, 173, 183, 189, 205, 208

Царгород, див. Стамбул
Царицин 49

черкеси (горці, народи Кавказу) 40, 41, 43, 44, 46, 51, 52, 60, 100, 217; темрюцькі 46
Чернігівці 147
Чехія 9, 209
Чигирин 28–30, 33, 47, 56, 82, 83, 106, 113, 120, 130, 144, 148, 152, 154, 164, 165, 198, 202, 211, 223
Чигиринський полк 121
Чичельник 165
Чорне море (чорноморський регіон) 72, 77, 104, 120, 121, 123, 138, 141, 144, 154, 216
Чорний ліс 29, 129, 130
Чорнобиль 55

Шаргород 149, 155
шведи 10, 117, 171–173, 176, 178, 182, 191–194, 211, 222
Швеція (шведська земля) 10, 11, 26, 32, 33, 34, 36, 38, 101, 103, 113, 116, 139, 152, 167, 171, 173–178, 180, 183, 184, 185, 191, 192, 195, 196, 211, 222
Шклов 20

яничари 54
Яси 132

Перелік імен

Аббас II, перський шах 94, 95
Аванжур, д', французький посол у Стокгольм 172
Авіловський Мартин, королівський секретар 38, 53
Адиль Ґірей, нурадцін-султан 136, 142, 149, 152, 155, 167, 193, 220
Адиль мурза ногайський 55
Айвас ага, татарський посол у Москву 56
Айтек мурза, черкеський посол до хана 43
Айтемір бей 127, 128, 138
Алі ага, татарський посол у Кабарду 43
Алі бей Тугайбеєвий, татарський посол до поляків 152, 153
Андрусяк М. 37
Антоній, священик 102, 103, 110
Антонович В. 186
Апанович О. 100
Араслан бек ногайський 31, 43, 44, 45, 46
Арсеній, сербський митрополит 78
Арсеньєв Ю.В. 98
Архангельский С.И. 121
Аузберґ Йоган Вайкарт, фон (Ausperg, Auersperg J. W.), австрійський міністр 207, 209, 223
Афанасій, козацький посол у Крим 32, 33
Афанасій, царгородський патріарх 80
Ахмед ага, турецький чауш 41

Бабкін Іван, рейтарський капітан 159
Багратіоні Вахушті, грузинський хроніст 40
Байтемір ага, татарський посол в Україну 151
Бакаева Е.П. 47
Баклановський Іван, московський посол до Відня 109, 205, 206, 208, 209. 210, 212
Бантиш-Каменський М.М. 202
Басараб Матвій, волоський воєвода 78, 88, 90, 202, 203
Баторій Ґабор, див. Ґабор Баторій
Баторій Стефан, польський король 7
Бекер ага, сілістрійський посол в Україну 76, 77
Беликов Т.И. 51
Бех мурза, татарський посол до Варшави 154
Бєгановський Миколай, львівський хорунжий, польський посол до Порти 58, 74, 87, 91, 96, 97, 100-103, 107-112, 114, 115, 152
Бєлицький, польський посол до Порти 152
Бие Миколай, де, польський резидент в Амстердамі 177-183
Бірюков М.М. 16

Благий Харлам, донський козак 93
Богаченко Михайло, паволоцький полковник, український посол до Криму 129, 130, 141, 148, 153, 154, 165
Богданович-Зарудний Самійло, український полковник 30
Богун Іван, український полковник 16
Бодянський О. 208
Бонде Хрістофер, шведський посол до рікстагу 179
Борщак І. 186, 187
Бровн Е., англійський видавець XVII ст. 187
Брокгауз Ф.А. 50
Буйносов-Ростовський Яків, новгородський воєвода 181, 182
Буновський Лукаш, полонений поляк 42
Бутич І. 118
Бутурлін А.В., московський воєвода 122, 129, 130, 131, 143, 145, 158, 160–162
Бутурлін В.В., російський посол в Україну 16, 27, 30, 41, 143, 145, 161, 164, 199
Бутурлін Ф., окольнічий 162
Буцинський П. 27, 69, 71, 96, 141, 153, 186, 187

Ваза, шведська королівська династія 10, 174
Вайтлок, англійський посол до Швеції 177
Василевич Феодосій, архімандрит Михайлівського монастиря 92
Васильїв Г., білорусець 176
Васильїв Наум, донський козак 46
Величко Самійло, український літописець 16, 17
Вернадський Ю. 188
Виговський Іван, писар генеральної канцелярії 17, 30, 40, 53, 78, 86, 104, 106, 107, 113, 116, 118, 121, 128, 133, 141, 143–145, 150, 152, 153, 161, 165, 183, 184
Вінар Л. 183, 186–188
Відоні Петро, папський нунцій у Польщі 19, 21, 22, 74, 77, 108, 143, 156, 173, 201, 202
Вімінa Альберто, венецький посол 121
Вісконті, агент 184, 209
Возгрін В.Е. 56
Володислав IV, польський король 10, 24, 69, 174, 175, 187, 210
Воскобойников Максим, новгородець 182

Габсбурги, австрійська імператорська родина 6, 8, 9, 11, 172, 195–198, 200–202, 205, 209–212
Гавриїл, сербський патріарх 78
Галенко О. 39, 94, 127
Гаммер Й. (Hammer-Purgsataii J.) 74, 98, 103, 108, 145
Гарастян М.А. 101
Гасан ага, султанський урядник 197
Герасимов В., російський посол у Ногай 30
Гёмгуржинский Кочубей, османський хроніст 94
Горішній П.А. 144
Горкуша Филон, український посол в Москву 89
Горн Густав, генерал-губернатор Курляндії 191, 207

Горобець В. 105
Горошко С. 190
Горчаков В., російський посол 16
Грабянка Григорій, український літописець 63-65
Гречило А.Б. 12
Грушевський М.С. 17, 21, 24, 25, 29, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 53, 66, 67, 70, 72, 79, 88, 92, 97-99, 102, 104, 106-108, 110, 113, 114, 116, 118, 120, 127-130, 142, 146, 147, 167, 175, 184, 185, 198, 199, 204

Габор Баторій, волоський воєвода 198
Гебдон, англійський торговець 181, 182
Гелда, могилівський воєвода 120
Георгіца Стефан, молдавський господар 31, 52, 69, 75-84, 86-90, 97-101, 107, 115, 119, 120, 127, 128, 131-135, 138, 140, 143, 146, 150, 159, 160, 164, 167, 197-200, 202-204, 218; його сім'я 90
Гжицький, автор листа 31, 70
Гілляні Георгій, семигородський посол до Польщі 203
Гіреї 39; див. Адиль Гірей, Іслам Гірей III, Казі Гірей, Мегмед Гірей I, Мегмед Гірей IV, Сагіб Гірей, Чобан Гірей
Голінський Мартин, казимирський райця, автор записок 59, 70, 114, 186-188
Горайський, шляхтич 166
Грабовський А. (Grabowski A.) 32, 36-38, 42, 47, 91, 97, 108, 110, 117, 135-137, 139, 146, 164
Густав Адольф, шведський король 178

Дашкевич Я.Р. 12, 204, 205
Демко, див. Лисовець Демко
Демко, лисянський сотник 75, 76
Денгоф Олександр, польський посол до Австрії 208, 210
Дервіш Мегмед паша, османський візир 74, 80-83, 108, 110, 111, 114, 218
Джустініані, венеціанський резидент 69, 70, 72, 81, 107, 116
Діонізій, чернець 178
Добринський Йоган Ульріх, бранденбурзький посол 193
Доні, королівський секретар 202
Дорошенко Д. 98
Дорошенко Петро, український гетьман 68
Дубровський В. 63-67, 71, 98
Дяденков М.Ф. 177

Евлермек батир, ногайський посол у Крим 45
Едл Удде, шведський посол в Москву 191
Ефрон И.А. 50

Єлагін Іван, московський розвідник 208
Єрлич Йоахим, хроніст 37, 167, 173

Жданович Антон, київський полковник 117, 118
Жолкєвський Андрій 24

З-в С.Н. 50
Заболоцький Мікес, семигородський посол до поляків 91
Заборовський Л.В. 26, 27, 32-34, 36, 38, 100-103, 106, 108, 113, 116, 139, 152, 167, 173, 174, 176,

177, 180, 185, 191, 192, 194, 196, 203, 204, 207, 210
Закшинський К. 174, 177
Замойські, архів 16, 88, 195
Заполія Янош, угорський король 6
Заславський Володислав-Домінік, краківський воєвода 24
Зверовщиков Михайло, астраханський посол у Малий Ногай 43
Зеленський Михайло, брацлавський полковник 165
Зимко, осавул 163
Золотаренко Іван, білоруський полковник 118, 129, 157, 159
Зульдфікар ага, султанський товмач 202

Имамов В. 45

Іван, київський міщанин 52
Іван, київський писар 150
Іван IV, московський цар 8
Іванов Степан, грек, посол царгородського патріарха в Москву 80, 200
Іларіон, митроп. 188
Інальджик Г. (Inalcik H.) 39, 94, 127, 137, 140
Іскрицький, український посол в Молдавію 90, 131–134
Іслам Гірей III, кримський хан 8, 15–19, 22–29, 31–48, 52–60, 63–65, 68, 76, 78–84, 86, 87, 90, 95–99, 101–103, 105–107, 110–117, 119, 120, 122, 127, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 140, 146, 147, 150, 152, 153, 156, 158, 167, 168, 197, 210, 215–221; його жінка 25, 43; син 43, 167

Казанали мурза черкеський 42–44
Казимир, див. Ян Казимир
Казі Гірей, калга-султан 53, 77, 136–138, 140, 142, 149, 152, 155, 167, 193, 220
Калутер Данило Олівеберг, шведський посол 79, 184, 185
Камаїн І. 76, 77
Каназілій Г., польський посол до Швеції 174, 175, 180, 195, 211
Канмамбет мурза, перекопський бей, ногайський мурза 30, 127, 129, 138, 149, 150–153, 220
Капраль М.М. 12
Кара мурза 43
Караджа, посол очаківського бея до козаків 130
Карач бей (Карач мурза) 82, 127, 135, 138, 151, 152, 165; ногайський мурза 128; перекопський бей 128
Карвінська Я. 29
Карл I (Карл V), австрійський імператор, іспанський король 8, 9
Карл X Густав, шведський король 11, 93, 171, 173–178, 180, 181, 183–185, 191–196, 210, 211, 222
Карл Фердинанд, королевич, брат Яна Казимира 116, 175, 200
Карпов Г.Ф. 103, 104, 105
Карпов Дмитро, мешканець Варшави 20
Каспулат Муцалович, черкеський мурза 44
Катерина II, російська імператриця 105
Кая бей, татарський гінець в орду 152

Кегіто Алкас, татарський посол в Чигирин 54, 106, 107, 112
Кезем-Бек М.А. 93, 141
Кемені Януш, трансільванський полковник 198–200, 203
Кенарський С. 18
Керман мурза ногайський 55
Кит Юрій, полковник 191
Кіндратенко Б., український посол в Москву 163
Кіржаєв С. 104
Клобучицький Андрій, семигородський посол до Польщі 91
Клочков Є., російський посол 27
Койет Пітер Юліус, шведський резидент у Лондоні 183
Кокієв Г. 50
Коменський Ян Амос 177, 188, 195
Конаржевський, подільський підсудок 167
Констанція, жінка Сигізмунда III 175
Кордт Мислер, коливанець 181
Кордуба М. 31, 36, 75, 185
Корицінський Стефан, польський канцлер 15, 36, 52, 58, 59, 66, 71, 75, 88, 90, 108, 111, 114, 117, 119, 131–133, 136–139, 145, 159, 191, 194, 195
Корицький Криштоф, хорунжий, польський посол до татар 146, 149, 152, 153, 220, 221
Коробка Федір, український посол у Стамбул 104
Косів Сильвестр, київський митрополит 200
Костомаров М.І. 27, 33, 73, 96
Костянтинів Юрій, віступ 70, 83, 93, 141, 144
Кох Йоган, шведський посол до Польщі 175, 191, 193
Кочубей Ю. 105
Краус Георг (Kraus Georg), хроніст 198, 202, 203
Криницький Макарій, чернець 20, 21
Крип'якевич І. 25, 79, 98, 128, 144, 145, 159, 183, 184, 186
Кромвель Олівер, англійський протектор 11, 172, 177, 180–183, 185–190, 208, 222
Кудашев В.Н. 50
Курсков Ю.В. 173
Курц Б.Г. 182
Кушева Е. 94

Ла Гардьє Магнус, де, шведський полковник 192
Ладиженський С., російський посол у Крим 22, 25, 32, 34, 35, 41, 55, 79, 80, 98, 102, 103, 106, 110, 136, 137, 142, 166
Лазаревський О. 185, 186
Лайош II, угорський король 6
Ластовецький Радул 162
Ле Дран, французький дипломат XVIII ст. 65
Левер, український агент у Криму 152
Леопольд I, австрійський імператор 209
Лещинський Андрій, примас 139, 165, 166, 195
Лещинський Ян, воєвода 21, 23, 68, 88, 139, 157, 163, 177, 192, 195
Лещинські, польська родина 209
Липинський В. 98
Лисовець Демко (Демко), осавул, український посол у

Молдавію 75, 76, 90, 131, 132-135
Лілієнталь Майєр, шведський посол до Пруссії 173, 179, 193, 210
Лісницький Григорій, миргородський полковник 16, 29, 30, 119
Лобанов Іван, російський посол у Персію 95
Лукіян, український посол у Крим 32, 33
Лупул Василь, молдавський господар 70, 77-84, 86-89, 113, 123, 197, 204, 218; його жінка 81, 84, 85; сини 81, 204; брат 84; родина 84-86
Лупулівна, див. Хмельницька Розанда
Людовік XVI, французький король 172, 208
Ляпцкоронський Станіслав, мечник коронний, гетьман польний коронний 18, 69, 77, 84, 89, 113, 143, 153, 154, 159, 160-162, 167, 203

Магомед, мусульманський пророк 47
Мазаріні, кардинал 172
Малаховський Й. 115
Мамет мурза ногайський 29
Марія Тюдор, англійська королева 9
Матвіїв Дмитро, козак 40
Мегмед IV, султан 54, 63-68, 70-76, 80-85, 88, 90, 91, 93, 97-99, 101-103, 105, 106, 108-110, 112-115, 123, 137, 140, 141, 143, 144, 150, 152, 153, 155, 165, 193, 198, 203, 208, 215, 218, 219
Мегмед Ґірей I, кримський хан 39, 40
Мегмед Ґірей IV, кримський хан 36, 77, 96, 130, 134, 137, 139, 140, 141-158, 163-168, 193-195, 210, 211, 221, 222; його жінка 193, 194
Мегмед мурза, татарський закладник у Варшаві 18; посол у Польщу 137, 155
Миколаїв Іван, вістун 30, 56, 70, 75, 80, 81, 86, 91, 109, 110, 112
Миколаїв Михайло, посол Лупула у Москву 85
Милославський Ілля, боярин 113, 197
Михайло, волоський воєвода 198; його донька 198
Михайлов Василь, астраханський посол у Малий Ногай 43
Мицик Ю.А. 25, 36, 67-69, 76, 92, 130, 149, 166, 203
Міневря Олексій, розвідник 31, 47
Мінін Іван, російський посол до Персії 95
Могильницький, шляхтич 21
Мончак, калмицький тайша 49
Морштин Андрій, польський посол до Швеції 192, 195, 211
Музан, калмицький тайша 49
Мурад паша турецький 203
Муцал мурза черкеський 43, 44
М'ясковський Лукаш, подільський суддя 167

Надруз мурза кабардинський 43
Наїма, османський хроніст 82
Накашидзе Н. 40
Наливайко Д. 16, 186, 188, 196
Нарушевич, польський посол до Швеції 192

Нарушевича Теки 19, 20, 29, 52, 56, 57, 71, 102, 103, 112, 114, 115, 118, 120, 137, 146, 163, 176
Нафат мурза ногайський 129
Немирич Юрій, київський підкоморій 52
Нефедьєв Іван, російський посол у Персію 95
Никифор, посол молдавського господаря до царя 133
Никон, московський патріарх 92
Новичев А.Ф. 100, 101
Новолетов М. 50
Новосельский А.А. 27, 34, 120

Огарков О., російський посол у Крим 22, 25, 32, 34, 35, 41, 55, 79, 80, 98, 102, 103, 106, 110, 136, 137
Оглоблин О. 188
Огнева О.Д. 47
Оксентіерна А., шведський канцлер 175, 179
Олексій Михайлович, московський цар 15, 19-31, 34, 38, 40-49, 52, 54, 56, 63-65, 67, 71-73, 75, 79, 84, 85, 88, 89, 91-93, 95, 103-106, 109, 111, 116, 119, 121, 122, 128-135, 140-146, 148, 150, 154-164, 173, 181, 182, 191, 192, 194, 196, 205-210, 212, 215-218, 220, 223
Олівеберг, див. Калугер Данило Олівеберг
Олянчин Д. 185
Орешкова С.Ф. 101
Орлик Пилип, український гетьман 68
Осипов Кіндрат, астраханський стрілець 49
Османи 5-8, 39, 68, 94, 127
Оссолінських бібліот., фонд 17, 21, 56, 58, 59, 68, 91, 92, 114, 138, 139, 146, 173, 176, 180, 183, 194
Остаманенко О., агент І.Виговського 78, 141, 144, 165
Остапчук В. 12, 69, 72, 73
Остаф'їв Іван, грек 197

Павша 16
Панайоті, товмач при стамбульському дворі 198, 202, 203
Пархоменко Яків, черкаський полковник 159
Петрашкевич Михайло, претендент на молдавське господарство 82, 198, 200, 202-205, 211, 223
Петрашко, батько Михайла Петрашкевича 198, 210
Петровський М.Н. 26, 104
Петросян Ю.А. 101
Пиотровский Б.Б. 40, 94
Пичета В.И. 119
Пікльоміні, князь 132
Пісочинський Ян 143
Позднеев А.М. 50
Поклонський Костянтин, білоруський полковник 56, 120
Полиевктов М.А. 50, 94
Половець Семен, білоцерківський полковник 119
Полонська-Василенко Н. 188
Полтев Ф., московський посол 17, 116
Попов М., киянин 165
Порошин Ф., московський посол до Бранденбургу 207
Порфир'єв Томила, російський посол 40, 47, 105, 114
Поршнев Б.Ф. 172, 173, 183, 186, 189, 205
Потоцький Андрій, хорунжий 162

Потоцький Станіслав, гетьман великий коронний 18, 23, 31, 53-55, 69. 76, 79, 88-90, 111, 118, 119, 127, 134-138, 140, 146, 159, 160, 162-165, 167, 192, 199, 204, 221
Потоцькі, архів 38, 53
Преображенська П.С. 48, 49, 50, 51
Пришляк В. 189
Пріцак О. 12, 64, 68, 144
Продум М. 190
Пронський Іван, астраханський воєвода, російський посол до ногайських татар 30, 48, 49
Протасьєв Петро, московський посол 121
Пуфендорф Самійло, хроніст 171, 172, 174, 175, 177-180, 185, 191, 193, 195, 210
Пухальський Лукаш, український товмач 148, 150

Радакевич Станіслав 80, 90
Радзейовський Єронім, польський підканцлер 79, 171, 184
Радзивіл Альбрехт, литовський канцлер 21, 56, 58, 59, 91, 92, 99, 107, 111, 114, 138, 139, 146, 175, 180, 183, 194
Радзивіл Богуслав 139
Радзивіл Януш, литовський гетьман 20, 116-119, 139, 161, 166, 194, 220
Радзивіли, архів 139, 166
Радул Щербан, див. Щербан Радул Басараба
Ракоці 197
Ракоцій Юрій I, семигородський князь 7
Ракоцій Юрій II, семигородський князь 7, 19, 70, 77, 78, 87, 90, 91, 100, 108, 115-118, 132-134, 156, 167, 168, 174, 195-201, 204, 220
Рафаїл, чернець 92
Ренігер Семен, австрійський резидент у Стамбулі 70, 73, 74, 75, 77, 78, 84, 88, 90, 107, 115, 197, 198, 200, 202-205, 218
Ржевський Іван, московський посол 75, 86, 91, 118, 128, 130-133, 147, 158
Рипка Я. 63
Ричка В.М. 144
Рігельман О., український літописець 65
Рогінський З.І. 181, 182, 186, 189
Родес, шведський резидент у Москві 181, 182
Розанда, див. Хмельницька Розанда
Ромодановський, яблоновський воєвода 41, 47, 56
Рудавський В., польський хроніст 24, 69, 78, 79, 210

Савич Семен, канівський полковник, український посол у Крим 27, 32, 34-36, 47, 53, 55, 80, 97, 98, 114, 130
Саїб Гірей, татарський хан 39
Самарин Гаврило, московський посол в Молдавію 89
Самовидець, український літописець 65
Санін Г.О. 27, 34, 36, 51, 52, 54, 100, 103-105, 120, 130, 134, 142, 160, 161, 192, 208
Сапіга Лев, литовський князь 159, 161, 162, 167
Сапіга Ян, литовський гетьман 17
Селім II, султан 40, 94
Семашко В. 141, 193

Семенова Л.В. 196
Серклан мурза ногайський 40
Сефер Казі ага, кримський візир 15, 26, 27, 32, 35, 36, 38, 45, 56, 58, 66, 84, 89, 117, 119, 127, 130, 135-137, 140-142, 146, 147, 149, 151, 152, 156, 163, 164, 165, 194, 220; його син 117
Сигізмунд III, польський король 10, 174, 175, 187; його жінка, див. Констанція
Сисин Ф. 12
Сідак В.С. 185
Сіяуш паша, сілістрійський губернатор 58, 67-69, 75-77, 102, 112, 143-146, 148, 219
Скочиляс І.Я. 12
Смирнов В.Д. 26, 41, 48, 94, 98, 140
Смирнов Н.А. 28, 41, 50, 51, 95, 100, 101
Смолій В.А. 32, 33, 34, 36, 59, 83, 99, 103, 153, 164, 185, 188, 189, 194
Соловйов С.М. 20, 92, 94, 98, 205, 209
Сонсядло І. 12
Старий І., московський посол до Курляндії 207
Старков Г., московський посол 121
Степанков В.С. 12, 17, 25, 32-34, 36, 59, 83, 99, 103, 153, 164, 185, 188, 189, 194
Стеткеєвич, власник маєтностей 208
Стеткеєвич Володимир, ротмістр 57
Стіянович, польський полонений 162
Стороженко І.С. 25
Сулейман I, турецький султан 5, 6
Сулейман ага, татарський посол у Польщу 36, 39, 53, 54, 56-59, 137, 158, 217; у Стамбул 102, 103, 111, 112, 115, 219; турецький чауш 101, 102, 103; білгородський бей 130
Сунчалай Англичов, черкеський мурза 44

Тазбир Я. 116
Тафларі Іван, грек 88
Темберський Самуель, польський хроніст 113, 157, 205, 210
Теплов В. 145
Тетеря Павло, переяславський полковник 30, 128, 149
Тишкевич Кришгоф, чернігівський воєвода 29, 52, 71, 113, 118, 194
Томашівський С. 98
Тордай Ф., семигородський резидент у Стамбулі 70, 73, 77, 82, 218
Тохтамиш ага, татарський посол в Україну 148, 152, 165
Трифилат, священик 179
Трояскул, молдавський посол 133
Трубецький Олексій, московський воєвода 122, 129, 158, 160
Тугай бей перекопський 153; його родич, див. Алі бей Тугайбеєвий
Тургеньєв Д., московський посол 133, 135, 144
Туровець Данило, козак 120
Турченин Іван, донський козак 93
Тшебицький Андрій 69, 84, 89, 113, 208
Тюдор, див. Марія Тюдор

Указ мурза ногайський 34
Ульяновський В.І. 104
Урус мурза ногайський 129
Устокасимов Кутлумамет, російський посол 28, 33, 144, 154, 155, 156

Фарфоровский С. 42
Федоренко Павло, мотовилівський отаман 121
Федорук Я.О. 190, 196
Фердинанд I, король Чехії та Угорщини, австрійський імператор 6, 9
Фердинанд II, австрійський імператор 175
Фердинанд III, австрійський імператор 70, 77, 78, 82, 84, 88, 90, 115, 184, 196-212, 223
Фердинанд IV, король Чехії та Угорщини 210
Филонов Олександр, писар київського митрополита 200
Філіпп II, іспанський король 9
Філіпп IV, іспанський король 172
Фомин Іван, московський посол 34, 84, 87, 141, 142
Форгач 77, 115, 197
Фрідерік I, датський король 10
Фрідерік III, датський король 172, 178, 179, 194, 208, 211
Фрідріх Вільгельм, бранденбурзький курфюрст 176, 178, 185, 193, 207

Хатунський, московський посол 34, 84, 87
Хмельницька Розанда (Лупулівна, Розанда), жінка Т.Хмельницького 78, 197, 204, 205
Хмельницький Богдан, український гетьман 9, 11, 15-17, 19, 21-38, 47, 52-56, 60, 63-76, 78-80, 82, 83, 85 , 86, 88-92, 96, 97, 100, 103-105, 107, 110, 111, 117-122, 127-136, 138, 141-151, 153-155, 158-168, 171, 176, 183-190, 196, 198, 199, 201-204, 211, 215, 216, 218-222; його донька 203, 204, 205
Хмельницький Тимофій, гетьманич 78, 197, 203, 204; його син 78, 197
Хмельницький-Яненко, див. Яненко-Хмельницький Павло
Хмусович, урядник 208
Хом'яков Д., російський посол у Крим 27
Хотимський Богуслав, шляхтич 31
Христина, шведська королева 171, 172, 174-177, 180, 184, 194

Чарнецький Стефан, польський полковник 53
Чарторийських бібліот. 19, 20, 29, 52, 55, 57, 71, 103, 107, 112, 114, 115, 118, 120, 137, 146, 163, 176, 193
Черевко В.-С. 36, 37, 72, 74, 92, 94, 108, 109, 143
Чобан Ґірей 137

Шайсупов С., князь 29, 30
Шевальє П'єр, французький хроніст 187
Шевченко Т.Г. 190; Наукове Товариство 64, 144
Шевченко Ф.П. 105
Шелухін М. 188
Шемберк, польський полковник 118
Шереметьєв Василь, московський воєвода 41, 164
Шерер Н.-Б., французький хроніст 16, 39

Шірін бей 82, 127, 130, 138, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 220, 221
Шпорк, барон 132
Шульман Е.Б. 133, 134
Шумовський Ян, польський посол в Семигород 19, 193

Щербан Анна (Анна Радул), сестра К.Щербана, мати М.Петрашкевича 198, 202, 204
Щербан Костянтин, волоський воєвода 76, 78, 82, 132, 133, 134, 198, 203, 204, 211, 223
Щербан Радул Басараба, батько К.Щербана, волоський воєвода 198, 202, 223

Юдика, шляхтич 138
Юдин П. 42, 50
Юкман ага, кримський посол в Семигород 115
Юнус ага, сілістрійський посол до козаків 75
Юргич, ротмістр 136
Юрій, св. 204
Юсуп мурза ногайський 129, 131

Я.І. 188
Яблоновський Ян-Станіслав, коронний канцлер 187, 189
Якименко Кирил, український посол у Москву 122
Яковлів Юсупко, віступ 80
Ян Казимир, польський король 10, 15-18, 20-26, 28, 32, 33, 37-39, 52-54, 56-60, 63, 65, 66, 80, 81, 82, 84, 86-91, 97, 99, 102, 107, 109-118, 120, 131, 132, 134-143, 145-147, 150, 154-158, 161-164, 166, 167, 172-176, 178-180, 183, 184, 187, 192-196, 198, 199, 201, 202, 205-212, 215, 216, 220, 222
Яненко-Хмельницький Павло, київський полковник 52, 53, 121
Янчевський М. 51
Яскульський Мар'ян, стражник коронний, польський посол у Крим 18, 26, 31, 32, 36, 37, 38, 42, 47, 48, 54, 55, 87, 96, 113, 117, 134, 135, 137, 139, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 188, 167, 168, 216, 221

Abbott W.C. 177, 190
Abrahamowicz Z. 23, 48, 68, 69, 145
Andrian Carolo R.P., див. Carolo Andrian R.P.
Athanasius P., упорядник збірника 19
Auersperg J. W., див. Аузберг
Ausperg, див. Аузберг

Babinger F. 98, 185
Baker B.G. 99
Baranowski B. 18, 36, 53, 100, 114, 194
Bartoszewicz J. 145
Bidi J. 188
Björkman W. 184
Bowman J. 177, 178

Carlson F.F. 171, 174, 176, 191
Carlyle T. 190
Carolo Andrian R.P., хроніст 210
Ciesielski T. 208
Corfus I. 31, 36, 52, 69, 79, 82, 89, 90, 119, 120, 132, 138, 140, 159, 160, 199, 204
Costinus Martinus, хроніст 78, 79

Demény L. 56, 70, 73, 83, 93, 100

Engel J.-Ch. 78, 98, 198, 203

Fisher A.W. 39

Franciscus Erasmus, хроніст 16, 54, 113

Gejer A. 194
Grabowski A., див. Грабовський А.
Gröneboum F. 172, 185, 208

Hammer-Purgsatall J., див. Гаммер Й.
Hedenström A. 92

Inalcik H., див. Іналджик Г.

Jacob G. 184
Jasnowski J. 183
Jemiołowski M., польський хроніст 139
Jorga N. 99

Kaczmarczyk J. 100
Kirby D. 171
Kochowski W., польський хроніст 157, 161
Konopczyński W. 174
Korzon T. 184
Közem, бабка султана, регентша 54
Kraus Georg, див. Краус Георг
Kubala L. 15, 21, 36, 42, 58, 71, 72, 74, 75, 78, 97, 99, 102, 103, 108, 112, 113, 114, 115, 120, 121, 148, 165, 166, 174–178, 184, 192

Lamm C.J. 194
Lemercier-Quelquejay Ch. 72, 73
Łukaszewski A. 37

Makkai L. 177
Miczulski S. 177, 179, 180, 181
Milner T. 99
Montran R. 93

Nowak T. 172, 180, 191, 192

Pernal A. 23, 24, 100, 114, 116, 117, 118
Piwarski K. 176
Podhorodecki L. 36, 100
Pribram A.F. 209, 210

Raczyński E. 157
Rauch G. 95
Rawita-Gawroński F. 96, 97, 115, 190
Reychman J. 54, 145
Riedlmayer A. 69, 73
Robertson M. 177, 178, 179, 180
Rycaut P., англійський хроніст 94, 95, 219

Schlederus J.-G., німецький хроніст 18, 53, 59, 65, 70, 108, 119, 122, 127, 155, 208, 210
Senai Hadży Mehmed, татарський хроніст 26
Shaw S.J. 54, 82, 93
Soysal Zihni A. 23, 37, 39, 53, 54, 58, 140, 155, 194, 211
Spuler B. 145
Szelągowski A. 175
Szyiágyi A. 87, 134, 195
Szymański Kasper, польський посол до калмиків 48

Theiner A. 120
Turgan, мати султана, регентша 54, 83, 152

Walewski A. 174, 175, 176, 196, 209, 210
Wójcik Z. 20, 21, 26, 59, 70, 89, 99–101, 106, 192, 196

Zahn J. 209
Zajączkowski A. 145
Zarzycki W. 53
Zettersteen K.V. 193, 194
Zinkeisen I. 94, 99, 121

ЯКЩО ВИ ПОСТІЙНО ПРАЦЮЄТЕ З ДОКУМЕНТАМИ, ВІЗЬМІТЬ В ПОМІЧНИКИ СИСТЕМУ

Р У Т А

Система **РУТА** призначена для перевірки правопису українських текстів та переносів слів. Основний словник системи **РУТА** містить близько **140000 основ**, що дає змогу ідентифікувати більш як **4 млн.** словоформ української мови. Він включає:

- загальновживані слова сучасної української мови
- найбільш відомі слова архаїчної лексики
- поширену наукову і технічну лексику
- географічні назви, українські прізвища

Відсутні в головному словнику системи слова можуть бути внесені до додаткового словника

ЯК ВИ МОЖЕТЕ ВИКОРИСТОВУВАТИ ЦЮ СИСТЕМУ

Спеціальні засоби забезпечують виклик системи **РУТА** для перевірки орфографії у найпоширеніших програмах **WINDOWS**, а саме:

Microsoft Word 6.0 - перевірка правопису, перенос слів, конвертація DOS-текстів в Word формат та навпаки, перегляд парадигми (словоформ) слова та інше.

Microsoft Word 2.0 - перевірка правопису, перенос слів

Microsoft Works 3.0 - перевірка правопису, перенос слів

Microsoft Excel 5.0, Microsoft Mail 3.0 - перевірка правопису

Microsoft PowerPoint 5.0, Microsoft Publisher 2.0 - перевірка правопису

З приводу придбання системи та отримання додаткової інформації звертайтеся за адресою:

Київ 253154, а/с #984
тел./факс (044) 225-13-27
E-Mail aomt@aomt.kiev.ua

ЗАКРИТЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО "МТ"

Наукове видання

Федорук Ярослав Олександрович

Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657

Частина І: 1654 рік

Художнє оформлення
О.Проців

Технічний редактор
В.Потрух

Літературний редактор, коректор
Н.Кіт

Коректор
А.Минайлюк

Ілюстрації:

на обкладинці – штурм козаками міста Кафи, гравюра 1621 р.
– орнаментальна кінцівка невідомого гравера XVIII ст.
розділ І – краєвид Києва, гравюра Л.Тарасевича 1702 р.
розділ ІІ – турецький султан, європейська гравюра XVI-XVII ст.
розділ ІІІ – Перекоп, гравюра др. пол. XVII ст.
розділ IV – Стокгольм, гравюра XVII ст.
висновки – козак-бандурист, малюнок з "кажбушків" Києво-Печерської Лаври, 1730-1750 рр.

Здано на складання 12.04.96. Підписано до друку 06.08.96.
Формат 84X108 1/32. Папір офс. №1. Друк офс. Обл.-вид. арк. 16,5
Тираж 600 прим. Зам. 1175

Видавництво ОО Василіян "Місіонер"
290019 Львів, вул. Б.Хмельницького, 36

Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіян "Місіонер"
292310 Львівська обл., м. Жовква, вул. Василіянська, 8